प्रयोगरत्नम्

मांगलिकस्नानो धौतवासाः कृतस्वस्त्ययनो नांदीश्राद्धपूर्वीगंमातृकापूजनं कुर्यात्॥ तच्च॥ गोमयोपालिप्ते रंगमालादिभिरलंकृते श्राद्धस्थले गोमयोपालिप्ते रंगमालादिभिरलंकृते श्राद्धस्थले कैश्चित्प्रतिमास्वक्षतपुंजेषु द्विजाति पुंवा॥ यथालाभं संकल्पपूर्वकं मातृपिता महीप्रपितामहीमातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहीपितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठाअष्टौमानुषमातृः पूजयासर्वं पद्मापूर्वी विनायकाद्याः गौर्यादिषोडशमातृः ब्राह्म्यादि सप्तमातृः ... दुर्गां ... पालगणाधिप ... नमोंतनाममंत्रैर्गौर्याद्यानुसमर्प्येनपदार्थान्समयेनवाप्रणवादि गणानां वा ... दुर्गां वाहनादिरर्चयेत्॥ यद्वा॥ ॐ गणपतये नमः॥ ... येनमः। ज्ञानवृद्धसे ... क्षेत्रपालायनमः॥ क्षेत्रस्यपतिः ... ॥

षोडशोपचारपूजां समर्पयेत् ॥ ब्राह्म्यादिसप्तमातृभ्यो नमः। गौर्या
दिषोडशमातृभ्यो नमइतिसंक्षेपेण समुदितरूपेणार्चयेत् ॥ तत्र
२७ ब्राह्मी माहेमाहेश्वरी ॥ एताः सप्त मातरः ॥ गौरीपद्माशचीएताः
षोडशमातरः आवाहनादिषोडशोपचारपूजनं ततः आनो ऊ
श्री भद्राइत्यादिसूक्तं शतं जीवइत्यादिसूक्तं पठित्वा ॥ ग श्री
णेशदुर्गाक्षेत्रपालानपूजनेन भगवान् ॥ नान्दीश्राद्धसंक
ल्पं कुर्यात्तिनायोपवीतिप्राङ्मुखस्वस्त्याद्यादिसंकीर्त्य सत्य
वसुसंज्ञकाविश्वेदेवाः ॥ नान्दीमुखाः मातृपितामहीप्रपितामह्यः ॥
नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहाः ॥ नान्दीमुखाः मातामहमा ॥२७
॥२७ तुः पितामहमातुः प्रपितामहाः सपत्नीकाः नान्दीमुखाः एतान्

५२।मा।८

५४६८

ं-यत्पादयो विशेषाग्रं थांतरतो ज्ञेयः ॥ पिंडदाने कुलदेवताचारतो व्यवस्था ॥ विष्णुपुराणे ॥ पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्यान्नराधिप ॥ इति श्राद्धे मह्यां ॥ कुधर्मानवक्ष्यतु ॥ पिंडदानप्रकाशे विशेषो वीरेश्वरेनोक्तः ॥ दधिमधुकर्कंधुसंमिश्रान् पिंडान् दद्यात् यथाक्रमं ॥ कर्कंधुर्बदरीफलं ॥ तच्च पक्षे कैकस्मै पिंडद्वयं देयं ॥ एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात् पिंडद्वयं तु धा इति ॥ चतुर्विंशतिमतात् ॥ अन्येऽप्यत्र बहवो ग्रंथांतरतो ज्ञेयाः ॥ दक्षिणादीनां विस्तरेण श्राद्धाचाराभावान्नेहोच्यते ॥ अथ स्वसुतस्य पितुः कर्तृत्वनिर्णयः ॥ सापत्नीये ॥ नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकं ॥ द्वितीये पाणिग्रहादौ वरएव कुर्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ॥ पिंडानोद्वाहनांतेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥ तेषां सुतानामोद्वाहात् प्रजाभावे विवाहपर्यंतं पिता स्वपितृभ्यः पिंडान् दद्यात् ॥ इति श्राद्धं कुर्यादि ॥

४क स

नस्यपितुरस्तावेतु वृद्धिश्राद्धं कुर्यात्॥ नस्य संस्कार्यस्य पितृणां यः क्रमः
तेन क्रमेण पितृचार्यः मातुश्चादिश्राद्धं स्यात् न स्वापितृस्य इति हेमा
द्रिणा ख्यातं जीवत्पितृकस्तु पितुर्मात्रादिभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात्॥
रहो वृद्धिश्राद्धे तीर्थे च संन्यस्ते न ताते च पतिते सति॥ यस्य यवपिता दद्यात्त
स्यो दद्यात् स्वयं सुतः॥ यत्तु साग्निनाविषयमित्येके। विष्णुः। पितरि जी
वति यच्छ्राद्धं कुर्यात् सर्वं पिता कुर्यात् येषां कुर्यात् पितरि पितामहे च येषां
२८ प्रपितामहः पितरि पितामहे प्रपितामहे च नैव दद्यात् इति॥ आश्वला
यनगृह्यपरिशिष्टे तु जीवत्पितास्तु न संस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्॥
॥२८ तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्यात् इति॥ अथास्य शिष्टप्रचुराचारप्रति
गृहीतः संकल्पविधिनाप्रयोगः॥ उपनयनादिमहत्सु कर्मसु पूर्वेद्युः॥ ॥२८
जातकर्माद्यल्पकर्मसु तदहरेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात्॥ तत्रादौ वृत्तौ कृत

मि

उद्दिश्य संकल्पविधानेन नांदीश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ लक्ष
ण लक्षितान् विंशति संख्याकान् अयुक्संख्याकान् ब्राह्मणान्
र्वृणुः सद्यो वा दैवपूर्वकं निमन्त्र्य कृताभ्यंगस्नानान् एवं विधिरूपसि
चावकैः अकार्यसंबुध्यो तस्या तेषां पादान् प्रक्षाल्य प्राङ्मुखान्
उपवेश्य षष्ठीविन्न तयोः तस्या ते उदङ्मुखान् आसनं प्रदापये
त्॥ ॥ संपाद्य द्वितीययाऽमन्त्रकमावाह्य गं [illegible] कृ गंध [illegible] ले
ल्याः मान्नं मधुदीपाच्छादनाभरणानि प्रथमपादद्विर्द्वि दद्यात् मधुद्रव्य
सहितमन्नं [illegible] ममलं परिविश्य पृथ्वी। तेपात्रमीसु काचचतु

हे १

तुभ्यं स्वधा स्वाहा वां नमः मे तिस्र वेत्रस्य त्वा तत्त्वेषु॥ उपास्मै गायतेति
पंचनां काश्यपस्तितस्यो मोगायत्री॥ जपे विनियोगः॥ एताः पंच ऋचः श्रा
वयित्वा तैरुत्तपोशाना दौद्देहस्त शुध्यादिकं कृत्वा ज्ञाक्षामलके
नन्ति अ पंचाद्दिक्षिणां दत्वा॥ ॐ माता पितामही चैव तथैव प्रपि
तामही॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥१॥ मातामह
हस्तत्पिता च प्रपितामहकादयः॥ एते भवंतु मे प्रीताः प्रयच्छं
॥३०॥ तु च मंगलं॥२॥ इत्युक्त्वा कृतांजलिः संप्रार्थ्य प्रणिपत्य ब्राह्म ॥३०॥
णान्विसृज्य चम्यणो पादौ विसर्जयेत्॥ अथ नोपिसंक्षि

म

स्तः शिष्टैः क्रियमाणो वृद्धिश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ पूर्ववत् गणेशादुर्गाक्षे
त्रपालानां श्रेष्ठ्यादीनां गौर्यादीनां च पूजनं कृत्वा ॥ सद्दुर्वांकुरान् अक्ष
तान् जलं चादाय ॥ तिथ्याद्यादिसंकीर्त्य सत्यवसु पूर्वोक्तानान्दी
श्राद्धं करिष्ये ॥ सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखा उक्षास्यां
पाद्यं नमः इदं च वृद्धिः । भुर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं नमः इदं च वृद्धिः ॥
मातृपितामहप्रपितामह्यः नान्दीमुखाः उक्षास्यां भुर्भुवः स्वः इ
दं वः पाद्यं नमः इदं च वृद्धिः ॥ पितृपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः
उक्षास्यां भुर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं नमः इदं च वृद्धिः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्र
मातामहाः सपत्नीकाः नान्दीमुखाः उक्षास्यां भुर्भुवः

वस्वः इदं वः पाद्यं नमः इदं पंचवृद्धिः ॥ एवमेव पुनः सत्यादि ब्र मात्रादीः
र्पित्रादीन् मातामहादींश्च त्रीन् संपूज्यो त्याए वं व द्द्या हस्ति क्षीः इ
दं असन गंधाद्युपचारकल्पनं स्वाहा नमः मेति द्वर्गा स्रतं गंधपु
ष्पवस्त्रानि प्रत्येकं पात्रे निनिक्षिपेत् ॥ सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदे
वाः नांदीमुखाः उपाच्यां भु र्कई वस्वः इदं वः असनं गंधाद्युपचा
रस्वक ल्पनं स्वाहा नमः इदं पंचवृद्धिः ॥ मातृ पितामही प्रपितामह्यः
नांदीमुखाः ॥ पीतृ पितामह प्रपितामह्यः नांदिमुखाः ॥ मा ॥३९॥
॥३९॥ तामह मातुः प्रपितामहाः सपत्नीकाः नांदिमुखः
उपाच्यां ॥ सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नांदिमुखाः उपाच्यां

भूर्भुवस्वः इदं दास्यमानं युग्मब्राह्मणाभ्यां त्वन्नं पर्याप्तमन्नं अ
मंवा यथाशक्ति सोपस्कर ममस्तरूपे ब्रास्वाह ममइ पंचवे
द्भिः उर्वादिनिलिपेत्॥ एवमेव मात्रादिभ्यः पित्रादिभ्यो माता
महादिभ्यः सपत्नीकेभ्यः संबुध्यादद्यात्॥ अन्नासंस्रवे अ
न्नं एतदस्त्री मेइदं दास्यमानं कम्मोपस्कारं मामभितिवदेत्॥
तच्चतुर्गुणां द्विगुणां समं वा शीतन्या संकल्पयेत्॥ अमावास्ये
संस्रवेपि युग्मब्राह्मणाभ्यां त्वन्नपर्याप्ते स्तोकं चतुर्गुणां द्वि
गुणां समं वा हिरण्यं हि नव्यप्रतिनिधिस्वरूपं द्रव्यं। वेतिर्वे देवा
शीतन्या संकल्पयेत्॥ एवं देभ्यः संकल्पयेत्॥ ततः पूर्ववत्

श

32

उपास्मेइति पंचर्चाः आवद्‌त्वा ॥ कृतस्य वृद्धि श्राद्धस्य संपूर्णतासि
द्ध्यर्थे इष्टां श्राममन्नकृतग्रासोति निधितेन द्रव्यं वा दक्षिणां संप्रद
दे नमम इति उक्त्वा ॥ प्रजापते इति मंत्रं जप्त्वा अनेन नांदि श्राद्धे
न नांदिमुखदेवताः प्रीयंतां वृद्धिरस्तु ॥ माता पितामही चैव ।
इति उक्त्वा ॥ उक्तं श्लोकद्वयं जपेत् ॥ ततः आचामतः किंचिद्द्रव्यं
दत्त्वा ममन्न इति जपेत् ॥ संकल्प पात्रे व संघट्टयन् ॥ शांतं कु
र्वंतु ॥ इति । ततो गणेशादि मातृका विसर्जयेत् ॥ अस्मात् बिं
॥३२॥ बात् इति मंत्रं जपेत् ॥ जीवन्मातृकस्य न मातृकपार्वणं जी ॥३२॥
वन्मातामहस्य न मातामहपार्वणं ॥ दारलोपात् ॥ जीवत्पि

रकस्यैरन्यैरवपि तादद्यात्॥ इत्युक्तमेव॥ इति श्री सप्तरा
मेश्वरसूत्रभटनारायणविरचिते प्रयोगरत्ने वृद्धिश्राद्धप्र
योगनिर्णयः॥ ॥नान्दीश्राद्धं संपूर्णं श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥
अथ कौतुकबंधनप्रयोगः॥ स च प्रत्युषाचारात्स्नानादा॥ सं
पन्नः स्वस्त्यादि मात्रं गृहीत्वा लिलिख्यते॥ अन्वारोर्यादन्नेम:
पक्तुं चैद्दकुंभं निःसारणं तकांस्यपात्रं पंचगुणीकृतं कर्पास धाय
सूत्रं निधाय तत्समीपे प्राङ्मुखं उपवेश्य सकुशहस्तः यजमान
सकुंभोदकेन तत्सूत्रं मंत्रेणाभिषिंचेत्॥ तेन मंत्राः॥
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य सविता पाणी॥ अग्निमीमह्युदुर्ले

दा अग्निर्गायत्री ॥ स्तन्द्रोश्णो विनियोगः ॥ एवमुक्तमन्त्रा ॥
इषेत्वोर्जेत्वा । अग्न आयाहि वितये । शन्नो देवीरभिष्टये ।
अ कोहिश्चेति न वर्चस्य स्तन्त्रस्य अंबरीषः सिंधुद्वीपउपआ
पो गायत्री पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अंते देवे अनुष्टु
प्लो एतोन्विंद्र मभिष्टिर सस्तीन् ऋषि विंशो नुष्टुप् । कृतं च
न्तित्तस्य अघमर्षणो भाववृतो नुष्टुप् । अश्वाध्यापरस्या
नाश्चो मरुतो जगती । उच्छिनोमि मीनां सस्यावेपो
वि वैदेवा स्त्रिष्टुप् । आदित्य इति दक्षा चर्चस्य स्तन्त्रस्य म ॥३३॥
॥३२॥ धुच्छंदाः पवमाना सोमो गायत्री ॥ प्रजो हिमभिपंच

विंशत्यृचस्य सूक्तस्य नारदा जः पापूव ज्ञोहत्मिस्त्र छुप्
अंत्या श्नतस्त्रो नुष्टुभः ॥ गात्री व्यस्य दीर्घस्य अष्ट-ऋ चेस्य सू
क्तस्य सोमारः कुत्सा कौरा त्रिर्वा नारदा जिना त्रिस्तवंगा
६५ यत्री ॥ ऋषिं पुरोति पंचदर्चस्य सूक्तस्य वामदेवो नज्ञोहाग्नि
स्त्रिष्टुप् । तत्स्य मंदीति नवर्च पांक्ति अवत्सारः पवमानः सो
मो गायत्री ॥ त्वमहत्स्य शौर्यमित्रि बोड राम्न चेस्य सूक्तस्य ना
रायणः पुरुषो नुष्टुप् अंत्या त्रिष्टुप् । विश्वो नुकमिति षळ
र्चस्य सूक्तस्य औचथ्य पुत्रो दीर्घतमा विष्णु त्रिष्टुप् । अ
नो देवा इति षळर्चस्य सूक्तस्य काण्वमेधातिथि विष्णुर्गा

यत्री ॥ पद्मो मां त्रये तिस्य स्य ऋचस्य सूक्तस्य मैत्रावरुणो वसि
ष्ठो विष्णु स्त्रिष्टुप् ॥ हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य आनं
द कर्दम चिक्लीतेन्दिरासुता ऋषयः श्रीरग्निर्देवता आद्यास्तिस्रो
नुष्टुभः कांसोस्मीतेन बृहती उत्तरयोर्नुष्टुप् त्रिष्टुप् अष्टावनुष्टुभः
34 अंत्या प्रस्तारपंक्तिः ॥ प आग्न इत्याद्याः खिलः संकल्पोरव्योः ब
ष्मच्चः परश्चारखीयाः ॥ विहि होत्रेत्यस्य ति पंचर्चस्य सूक्तस्य वामदेवो
गोतमो वायुरनुष्टुप् त्रिष्टुप् चामित्वेति पंचर्चस्य सूक्तस्य प्रजापतये
ष्टम नाशं नइंद्र त्रिष्टुप् चं स्यानुष्टुप् । स्योना पृथिवीति मेधा
तिथि र्भूमि र्गायत्री । उविणोदा अंगिरसः क्रोसोऽद्रविणोदा अग्नि
॥३४॥ स्त्रिष्टुप् । सविता पश्चाता नाकोलूशो विश्वेदेवा जगती ॥ ॥३४॥

नवो नवो भवति सूर्या सावित्री चंद्रमास्त्रिष्टुप् । विधुं नपापं नंति रू
नकाउ वैशी त्रिष्टुप् । उलूकपाके वि सिष्टु इड त्रिष्टुप् । पिशंग रूष्टि
मद्दै वोदा सिपु रुद्र पङ्क्तो गायत्री ॥ । एतैः सर्वैर्मन्त्रैः सूत्रमभिषिच्य
ध्यानं वेद माश्चिनुः काश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् । अनेन गंधेन
सूत्रं विलय्य । [illegible] विश्वे त्वा ते भार्गवो रेमद्रो जगती अनेन कुसोद
ल्लिपहस्तो बध्नीयात् ॥ आचार्यो ऽभिजितो यजमानस्य मंत्रेरन्यो
ऊर्ध्वः । ते च मंत्राः ॥ शतंजि वेति द्वयोः श्राजापसोपप्रक्षमाशानइद्र
स्त्रिष्टुप् । अंसा अनुष्टुप् । ये पद्दे नेस्युष्टि चर्स्यमान वो नाभाने दिष्टो
विश्वेदेवा अध्याध्य तस्तोजगस्यः पंचम्य अनुष्टुप् षष्ठी बृहती सप्तमी
मनो बृहती । आ ष्टमा अनुष्टुप् । त्र्यंबकं वसिष्ठो रुद्रो

त्तु हुश् ।एतैर्मंत्रैः त्र्यक्षा कृतायां यजमानः कृतकर्मणा गुरुष्यावर्य आ
चार्यायवस्त्रलिंकृत्य यथाशक्तिं दक्षिणां दद्यात् ।अन्येभ्योपि जरूपसिं
द्धिं दद्यादिति ॥ इति श्रीप्रयोगमाले कौतुकबंधप्रयोगः ॥ ॥
अथ ग्रहयज्ञः ॥स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रेधा ।अन
यवित्तुवोपरागादिषु नित्यः गर्भाधानादिकर्मप्रारंभेषु नैमित्ति
कः ॥विपद्दवग्रमसंपदादिकामनास्तु काम्यः ।अत्र मुलामाकेर
णं नोक्तं यानि ग्रहरूपादिज्ञात्वा कर्मकार्यं अन्यथा विफलं तदाह ।
अश्वलायनाचार्यः ।रूपवर्णायुस्थानमंडलासनवाहनादश्च भि ॥३५॥
॥३५ न्नु शोपहारांश्च गुणपरनाक्षतिरपि ॥गायत्रीमुलमंत्रं च भिन्ननाम

मत्रां श्च केवलानु॥ अधिष्ठायस्य चिदेवानां मंत्रां श्च अर्थांसंयुता
न्॥ ततन्मुर्त्ति श्च लानीपाद्य विधानं चर्च नवग्रहानु॥ अज्ञात्वैव तुमा
नि श्रानफलं नैव विंदति दुः खं चाप्नोति सुमहत्प्रमादि द्दृष्टायावि
सुमान्॥ गायत्रिग्रह गायत्र्या साचप्रयोगो वक्ष्यते। वर्णादयश्च मं
त्र वकुंडादिचक्राध्यायथो क्तं कार्यं॥ नित्य नैमित्तिक यो स्तू न नित्यं
नित्यं नैमित्तिकं हित्वा सर्व मंत्य त्स मंडपमिति मत्स्योक्तेः। कुंडं वा
स्थंडिले वेति अचार्यो क्तेश्च। मंडपलक्षणं। हेमाद्रौ मत्स्य पु
राणे॥ रहस्या चारतुर्वे वा मंडपं कारयेद्बुधः। रुद्रायतन मथुमै
शाचवतुरस्त्रमुदकूप्लवं॥ दशहस्ताष्ट हस्तो वा हस्तांन्कुर्याद्वि

स्थान तः॥ तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः॥ कुंडलक्ष
णं च प्रयोगे। नवपह मेखलं कुंडं हस्तमात्रं समंततः॥ चतुरस्रं प्रयो
हस्तं योनिवक्त्रं समेखलं॥ चतुरंगुलविस्तारा मेखला स्याद्द्वितीया तः
मात्स्ये॥ वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षडंगुलविस्तरा॥ कूर्मपृष्ठो
ल ल्नता मध्ये पार्श्वयोश्चांगुलोच्छ्रिता॥ गजोष्ठसदृशी तद्वदायामाद्धि
द्रं सं संयुता। मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसंनिभा॥ गजोष्ठ
अ. त्या: तुल्याश्वत्थदलेनतुल्या वेति विनिश्चयः॥ सा च योनिः पश्चिमतः का
र्या॥ पश्चिमे मध्यभागे तु योनिं कुर्याद्विधानतः इति नगर्गोक्तेः। मा
३६ त्स्ये। मानहीनाधिकं कुंडं अनेकभयदं सदा। तस्याच्चोत्तरद् ॥३६॥
वै तु स्थंडिलं हस्तमात्रकं॥ त्रिवप्रं चतुरस्रं च वितास्तु च्छ्रायसे

भिन्नैर्भिन्नं ॥ स्थंडिलं वेदिः वप्रा मेखलाद्यैरुल्लेखितो वप्रः प्रथ
मः समुदाहृतः । अंगुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि । द्व्यंगुलि
स्तेच विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैरिति ॥ अन्यत्सर्ववर्णदेशान्ना
मादिप्रयोगेस्व स्थंडिलविधानं ॥ ततः स्वगृह्योक्तविधिना कुंडे
स्थंडिले वाग्निप्रणयनं ध्यायापरहविर्घोरहदेवतास्थापनं
कुर्यात् ॥ तत्रायं प्रयोगः ॥ ओं वेश्यादिग्रहपीठदेवतौपनमहः कुर्या स्था
ब्रह्मऋषिः परमात्मा देवता दैवी गायत्री छंद
ः ॥ प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मा देवता दैवी गायत्री छंदः
व्याहृतीनां क्रमेणात्रिभृगुजमदग्निभरद्वाजभृगुगौतमवसिष्ठ
अग्निवायुसूर्याद्या देवताः दैवी गायत्र्यादि विराट् छंदांसि
हनिःपांपपाप्मदहासि सूर्याद्या व्याहृतिने विनियोगः ॥ केचनतत्त्व

37

मत्रान प्यावाहने आ०ः॥ तत्र गृह पीठस्य मध्ये वर्तुले द्वादशांगुले
मंडले प्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः॥ आकृष्णेन हिरण्यस्तूपः सवितृ
त्रिष्टुप् सूर्यावाहने विनियोगः॥ ॐ आकृष्णेन रजसेत्यादि॥ ॐ भू
र्भुवस्वः॥ कलिंगदेशोद्भव काश्यपसगोत्र सूर्य इहागच्छेत्यावाह्य
इह तिष्ठेत्यावाहनि स्थापयेत्॥ आग्नेये पूर्व पत्रे चतुरंगुलं चंद्राकारं व
चतुर्विंशांगुले मंडले प्रत्यङ्मुखं सोमं श्वेतपुष्पं तंडुलैः॥ आप्यायस्व
गौतम सोमो गायत्री सोमावाहने विनियोगः॥ ॐ आप्यायस्वेति॥ ॐ
३७ व भूर्भुवस्वः यमुनातीरोद्भव आत्रेयसगोत्र सोम इहागच्छ इह तिष्ठ॥ द ॥३७॥
क्षिणे नैऋत्यकोणे त्र्यंगुले मंडले दक्षिणामुखं भौमं रक्तपुष्पतंडुलैः॥

अग्निर्मूर्धा विरूपाङ्गारको गायत्री अङ्गारकावाहने विनियोगः ।
ॐ अग्निर्मूर्धेति ॐ रक्तवर्णे वस्त्रः अवन्तिसमुद्भव भारद्वाजगोत्र भौम इ-
हागच्छेह तिष्ठ ॥ ३ ॥ ईशान्यपत्रे बाणाकारे धनुराकारे वा मण्डले चतुरङ्गुले
उदङ्मुखं बुधं पीतपुष्पाक्षतैः । उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्यो बुधस्त्रिष्टुप्
बुधावाहने विनियोगः । ॐ उद्बुध्यध्वमिति ॥ ॐ पीतवर्णे वस्त्रः मग-
धदेशोद्भव आत्रेयसगोत्र बुध इहागच्छ इह तिष्ठ ॥ ४ ॥ उत्तरपत्रे दी-
र्घचतुरस्रे पद्माकारे षडङ्गुले मण्डले उदङ्मुखं गुरुं पीतपुष्प-
तण्डुलैः ॥ बृहस्पते गृत्समदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् ॥ गुरोरावाहने वि-

नियोगः॥ बृहस्पते। ॐ भूर्भुवः स्वः। सिंधुदेशोद्भव आंगिरसगोत्र
बृहस्पते इहागच्छ इह तिष्ठ। एकपत्रे पंचकोणे चतुष्कोणे वा नवांगुले
मंडले प्राङ्मुखं वस्त्रे शुक्लपुष्पतंडुलैः॥ शुक्रः पाराशरः शुक्रो दि
पद्माविराट् शुक्रावाहने विनियोगः॥ ॐ शुक्रः शुक्रशुक्रान॥ ॐ भू
र्भुवः स्वः भोजकटदेशोद्भव भार्गवसगोत्र शुक्र इहागच्छ इह तिष्ठ।
अग्निमे धनुराकारे [illegible] दंडाकारे वा चांगुले प्रत्यङ्मुखं शनिकृ
३८ ष्णपुष्पतंडुलैः। शमग्निरिंबिठः शनिश्चर ऋषीकरा। शन्यावाहने वि ॥ ३८॥
नियोगः। शमग्निः॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सौराष्ट्रोद्भव काश्यपसगोत्र शनैश्चर
दि

इहागच्छ इह तिष्ठ ॥ नैर्ऋत्य पत्रे शूर्पाकारे मकराकारे वा द्वादशांगुले

मंडले दक्षिणाभिमुखं राहुं कृष्णपुष्पं तंदुलैः। कयानो वामदेवो रा

हुर्गायत्री ॥ राह्वावाहने विनियोगः ॥ कयानश्चित्रा ॥ ॐ भूर्भुवस्वः

राठिनपुराद्राहुं च पैठिनसगोत्रं राहो इहागच्छ इह तिष्ठ ॥ वायव्यपत्रे ध्वजा

कारे खड्गाकारे वा षडंगुले मंडले दक्षिणाभिमुखं केतुं धूम्रपुष्पं तं

डुलैः। केतुं मधुच्छंदाः केतुर्गायत्री केत्वावाहने विनियोगः ॐ केतुं कृ

ण्वन् ॥ ॐ भूर्भुवस्वः अंतर्वेदी समुद्भवाः जैमिनिसगोत्राः केतव इ

हागच्छत इह तिष्ठत ॥ आदित्यसंमुखा वा सर्वे स्थाप्याः ॥ तंदुलवर्णा

श्वनद्ववर्णाः ॥ अथाधिदेवताध्याः सर्वे प्रणवाव्याहृतिलिङ्गसंबोधनेना
वाहनस्थाप्य ॥ शुक्लैर्देवतेतुलैः नचव्या ॥ त्र्यंबके वसिष्ठो रुद्र अनु
ष्टुप् ईश्वरावाहने विनियोगः । ॐ त्र्यंबकं । ॐ भूर्भुवः स्वः ईश्वर इहागच्छ
इह तिष्ठ नित्यं सूर्यदक्षिणपार्श्वे ईश्वरं ॥ १ ॥ एवं सर्वत्र ॥ गौरीर्मि॰ प मा
दीर्घतमा उमा जगती । गौरीर्मिमाय ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः उमे इहाग
च्छ इह तिष्ठ ॥ सोमदक्षिणपार्श्वे उमां ॥ यदक्रं दो दीर्घतमा यदक्रं
दस्त्रिष्टुप् स्कन्दावाहने विनियोगः ॥ यदक्रंदः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॥३०॥
॥३५॥ स्कन्द इहा आगच्छ इह तिष्ठ सोमदक्षिणपार्श्वे स्कन्दं ॥ ३ ॥ वृ

विष्णोर्नुकं दीर्घतमा विष्णुस्त्रिष्टुप् ॥ विष्ण्वावाहने विनियोगः ॥
विष्णोर्नुकं ॥ ॐ भूर्भुवस्स्वः ॥ विष्णो इहागच्छ इह तिष्ठ निऋत दक्षि
णपार्श्वे विष्णुं ॥ ४ ॥ ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ॥
ब्रह्मावाहने विनियोगः ॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानं० ॥ ॐ भूर्भुवस्स्वः ॥ ब्रह्मन्
इहागच्छ इह तिष्ठ निऋत दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणं ॥ ५ ॥ इंद्रं वामदेवो बृह
इंद्रो गायत्री ॥ ॐ इंद्रं वो विश्वतः ॥ ॐ भूर्भुवस्स्वः ॥ इंद्र इहागच्छ इ
ह तिष्ठ निऋत दक्षिणपार्श्वे इंद्रं ॥ ६ ॥ यमाय सोमं यमो नुष्टुप् ॥ यमावा० ॥
यमाय० ॥ ॐ भूर्भुवस्स्वः ॥ यम इहागच्छ इह तिष्ठ निऋते नैऋत दक्षिणपा

क्षि

र्श्वे पद्मं ॥ ७ ॥ मा हुणो घोरः कण्वः कालो गायत्री ॥ काला वाहने विनि
योगः ॥ ॐ मो षुणः ॥ ॐ भूर्भुवस्वः ॥ काल इहागच्छ इहतिष्ठेति राहुदक्षि
णपार्श्वे कालं ॥ ८ ॥ उषो वाजं प्रस्कण्व ऋषिः चित्रगुप्तो बृहती चित्रगुप्ता वा
हने ॥ उषो वाजं हि ॥ ॐ भूर्भुवस्वः ॥ चित्रगुप्त इहतिष्ठेति केतुदक्षिण
पार्श्वे चित्रगुप्तं ॥ ९ ॥ ततः शुक्लपुष्पतंडुलैरेव सर्वाप्रत्यधिदेवी
देवताः स्थापयेत् ॥ अग्निं कण्वमेधातिथि ऋषिः अग्निर्गायत्री ॥ अग्न्या ॥५०॥
४०॥ वाहने विनियोगः ॥ अग्निं दूतं ॥ ॐ भूर्भुवस्वः ॥ अग्ने इहागच्छ इहति
ष्ठेति ॥ सूर्य वामपार्श्वे अग्निं स्थापयेत् ॥ १ ॥ अप्सुमे मेधातिथि

रापोनुष्टुप॥ आपावाहने विनियोगः॥ अप्सुमे॥ ॐ भुर्भुवस्वः अप्प
इहागच्छ इह तिष्ठ तिलो मम वामपार्श्वे अपः॥२॥ स्योना नाम्ने धातिथिर्ऋषि
र्गायत्री॥ भूम्यावाहने॥ स्योना॥ भुर्भुवस्वः भूमे इहागच्छ इह तिष्ठ नी
लो मम वाम पार्श्वे भुमिं॥३॥ इदं विष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री॥
विष्णावाहने॥ इदं विष्णुः॥ ॐ भुर्भुव स्वः॥ विष्णो इहागच्छ इहतिष्ठ
ति बुध मम पार्श्वे विष्णुं॥४॥ इंद्रश्रेष्ठानि गृत्समदो इंद्रस्त्रिष्टुप॥
इंद्रावाहने॥ इंद्रश्रेष्ठा॥ ॐ भुर्भुवस्वः॥ इंद्र इहागच्छ इहतिष्ठ ति
पुरु मम पार्श्वे इंद्रं॥५॥ इंद्राणी वृषाकपिरिंद्राणी पङ्क्तिः॥ इंद्राणावा॥

इंद्राग्नि॰। ॐ भूर्भुवस्वः। इंद्राग्नी इहागच्छइह तिष्ठ तिष्ठतं। वामपार्श्वे
इंद्राग्नी॥ ८॥ प्रजापते हिरण्यगर्भ प्रजापतेस्त्रिष्टुप्। प्रजापते आ
वाहने॰। प्रजापते॰। ॐ भूर्भुवस्वः प्रजापते इहागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ
प्रजापति नि वामपार्श्वे स्थानि॥ ८॥ अयंगौ सार्पि नाग्नि सर्पी गायत्री। सर्पमावाहने॰
अयंगौ ८॰। भूर्भुवस्वः सर्प इहागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ नियाहो वामपार्श्वे सर्प अ
॥४२॥ वाहनं॰। ८॰। ब्रह्मज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप्। ब्रह्मावाहने॰ ब ४२॥
ह्मज्ञा॰ ब्रह्मन् भूर्भुवस्वः ब्रह्मन्निहागच्छेति तिष्ठेति केनो वामपार्श्वे गे ब्रह्मा
पं अ॰। ८ गणानां त्वा गृत्समदो गणपतिर्जगती। गणानां॰ राहो रुद्र र
तो विनायकं अ॰। ९ जातवेदसे कश्यपो दुर्गा जातवेदाग्निस्त्रिष्टुप्। जात
वेदसे॰ स्नाने रुद्र त्वरतो दुर्गां। १० तव वायो व्याश्वांगिरसो वायुर्गायत्री।

41

ह

उत्तरदिग्भागे नरपृष्ठविमानमध्यस्थं कुण्डलहारकेयूररुचिरांब
रगदाधरं दक्षिणवामभुजं श्वेतं नवं श्वौमुकुटं महोदरं म
हाकायं पिंगलं हरितवर्णं कुबेरं ध्यायेदिति रूपनारायणः ॥ पुष्करनु ॥
रत्नाश्वपृष्ठविमानस्थं श्वेतनुपर्णं श्वेतांबरधरं वरगदा
धरं दक्षिणवामभुजं श्वेतं नक्षत्रौषधीपतिं सोमं ध्यायेदिति ।
सोमाधेनुं गोतमः सोमस्त्वीष्टुप्सोमा वाहने । सोमो धेनुं ॥
ॐ भूर्भुवः स्वः सोम इहागच्छ इह तिष्ठ नि सोमाय ॥७॥ ईशानदिग्भागे
वृषारूढं वरत्रिशूलधरं दक्षिणवामकरं त्रिनेत्रं भुजंगकं ई

शानं ध्यात्वैवितमीशानं गौतम इशानोऽगति॥ ईशानावाहने
विनियोगः॥ नमो ईशानं॥ ॐ भूर्भुवस्वः ईश्वर इहागच्छ इह ति
ष्ठ तिष्ठ ईश्वरं॥ ८॥ ततो रवेः पूर्वे॥ ब्रह्मस्थापयेन्॥ सममंत्रेण॥ १॥
सोमात्रेयात्तु किंरभौमामायेतक्षकेद्बुधोत्तरेकर्कोटकं॥ ४॥
बृहस्पतेरग्ने पद्मं पश्चकोनैरेमहापद्मं ईशानि पश्चिमे शंख
पालं शनैः पुरः केवलं च केतुनां पुरः कुलिकं तनोबहिर्मुखं ग ॥४२॥
४२ हे। छर्वे नः आग्नेयां दिक्ष सप्त नक्षत्राणि॥ विंशआदि सप्तयोगाः॥
ववबालववकरकौलस्य तैतिल पानि॥ अग्ने दश्या। दक्षिणतो॥

पुष्यादिसप्तनक्षत्राणि॥पूर्वादिसप्तयोगाः।कौलवतैतिलकर
णा॥सप्तसागराः॥यजुर्वेदश्चमभिर्मे॥स्वात्यादिसप्तनक्षत्राणि।
वैश्वादिसप्तयोगाः।गरजवणिजकरणे॥सप्तपातालानि॥साम
वेदश्च।उत्तरे।अग्निर्दिशादिसप्तनक्षत्रे॥साध्यादिषड्योगाः।
विष्टिःकरणं।भुराद्याःसप्तलोकाः॥अथर्ववेदपावेषमा...।वाय
व्ये॥अथ।सप्तऋषिश्च।ततोप्यावकाशंगंगादिसप्तसरि
ताः।सनत्कुमाराचलाः॥अष्टौवसवः।द्वादशादित्याः।एकादशरु
द्राः।एकोनपंचाशन्मरुताः।षोडशमातरः।षट्कुंभकाः।दशदिशा

मासाः। देवायने। पंचदश तिथयः॥ षष्ठिसंवत्सराः॥ सुपर्णानागाः।
सर्पाः॥ यक्षगंधर्वाः। विद्याधराः। अप्सरस्वरक्षांसि। भूतानि मनुष्याः।
इमे ते स्वाप्याः। नदस्त मित्रावरुणा॰। ग्रहा ये प्रतिष्ठा इति प्रतिष्ठां विधाप
येत्॥ नवग्रहध्यानं मत्स्यपुराणे॥ भास्करः पद्मकरः पद्म
गर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वरथसंस्थो द्विभुजः स्यात् सदा रविः॥१॥ श्वे
तः श्वेतांबरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः॥ गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्त
व्यो वरदः शशी॥२॥ रक्तमाल्यांबरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भु
४३॥ जो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः॥३॥ पीतमाल्यांबरधरः कर्णिकारसम ॥४३॥
मद्युतिः॥ खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥ देवदेवस

गुरुर्वर्दः स्थीलश्चेतो चतुर्भुजो ।। दंष्ट्रिणो वरदो कार्यो ऽस्मात्सत्त्वचकमंडलु ।।५।।
कुंडलिलक्षणिः सुस्त्रिवरदो ऽग्रधारहनः ।बाणाबाणासनधरः ।कर्ण
योर्कस्मनः सदा ।।६।। करालवदनः खड्गचर्मश्रस्त्रिवरदैष्टेः ।नीलक्लि
हासनस्थश्च नाहरेत्र प्रशास्यते ।।७।। धूम्रादि बाहवः सर्वे गदिनो
विकृताननाः ।। ऽग्ध्यासनगतानित्यं केवलस्य वरप्रदाः ।।८।। सर्वे कि
रिटिनः कार्याऽग्रहे लोकहितावहाः ।अंकुलेनो छिन्नतास वैश्या न महो
तरं सदा ।।९।। नः नः षोडशोपचारसंज्ञा ।। सहस्रशीर्षेति नारायणः
पुरुषमनुष्टुप् ।। षोडशोपचारपूजायां विनियोगः ।अथ न्यासः ।सह
स्रशीर्षेति वामकरे न्यसेत् ।पुरुषेदमिति दक्षिणकरे ।एतावानस्येति

वामपादे ॥ त्रिपादूर्ध्वेति दक्षिणपादे । तस्माद्विराळिति वामजानौ । यत्पुरु-
षेणेति दक्षिणजानौ ॥ तं यज्ञमिति वामकट्यां । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति
दक्षिणकट्यां । तस्माद्यज्ञादृच इति नाभौ । तस्मादश्वा इति हृदये । यत्पु-
रुषमिति कंठे । ब्राह्मणोस्येति वामबाहौ । चंद्रमेति दक्षिणबाहौ । ना-
भ्या इत्यास्ये । सप्तास्यासन्निति नेत्रयोः । यज्ञेनेति मूर्धनि । अथ पंचांगं
न्यासः । ब्राह्मणोस्येति ऋचा हृदयाय नमः । इति हृदये । चंद्रमेति शि-
रसे स्वाहा । नाभ्या आसीदिति शिखायै वषट् । सप्तास्यासन्निति क- ॥ऽ२
४४ वचाय हुं ॥ यज्ञेनेत्यस्त्राय फट् । सहस्रशीर्षेत्यावाहनं । ततः पंचामृतं ।
आप्यायस्वेति मंत्रस्य सोमो गायत्री । क्षीरस्नाने विनियोगः । ॐ आप्याय० ।

चंदनादिपंचोपचारान्। ॐ त्र्यंबकं वस्वः इति पंचोपचारादि।।
घृतं मिमिक्षिरे ग्रस्स महोदधं तं त्रिष्टुप्।। घृतस्नानं। घृतमि
मिक्षे। पंचोपचारादि। मधुवाता ऋतायते गायत्री। मधुस्ना।
मधुवाता। पंचोप। स्वादुः पवस्वेन द्धार्कराडागती शार्करास्ना।
स्वादुः। पंचो। पयसुरुषेण निसर्वेण पुरुषसूक्तेन लिंगा। लिंश्र नचलिं
शुद्धोदकस्नानं। ततः आचमनं दत्वा तं यज्ञोपवीतं। तस्मा घशादि
नियकाक वासा इति च वस्त्रं। तस्मा। अचइति गंधद्वारामिति गंधं।।
अक्षता श्च। तस्माद् श्वा अजा पंते इति माल्यं। पस्पुरुषमिति योन स्वोनि
वधूपं। आत्मणोस्येति दीपं। भिये जो तद इति च। चेंदमा इति स्वा

डुः पवस्येति चनैवेद्यं ॥ अर्घ्यमनंदत्वा ॥ नाभ्या आसीदिति पा:
फल्लिनिरिति चफलं ॥ सप्तास्यॉनिति ताम्बूलं ॥ यज्ञेने हिरंण्यपरां पद्यैर्हिर
हिरंण्यपात्रे णक्तंस्व मिति चदक्षिणा ॥ नाना मंत्रैः फव्यां जे लिंद
लोपिं चू ४ क त्वा प्रदक्षिणां नमस्कारां कृत्वा अवाहनादिको डशोपचार रक्षासे
पुष्पांजलि ॥ व्यं नानानि रिक्तं विक्षिव दत्वा ॥ घस्य स्मस्येति प्राण्य्येपदं
पद्यं ॥ ॐ आदित्याय नमः इदमासनं ॥ इदं पाद्यं ॥ एषोर्घः ॥ इदमा
चमनीयं ॥ एतानि रक्तवस्त्राणि ॥ इदमाचमनीयं ॥ इदं चरक्तचं
दनानुलेपनं ॥ एतानि रक्तकुसुमानि ॥ सूर्याय नमः एष धूपो लिंगं ॥४८॥
॥४८॥ पं ॥ एष धूपः ॥ एष दीपः ॥ एतं निवेद्यं ॥ इदमाचमनीयं ॥ एवमेव स्व
इदं स्नानीयं इदमाचमनीयं ॥

श्यामवीयमंत्रेण वाह्निर्लिप्यतुर्प्ये । नैर्नोममंत्रैर्वा चंद्रादीन्पूज
येत् ॥ तत्र सोमस्य गंधपुष्पवस्त्राणि श्वेतानि । भौमस्य रक्तानि ।
बुधबृहस्पत्योः पीतानि । शुक्रस्य श्वेतानि । शनिराहोः कृष्णानि ॥
केतोर्नानाधूम्राणि । शेषाणां तु श्वितानि । स्फुरत्ति गंधपुष्पवस्त्राणि ।
ततः अधिदेवताः प्रत्यधिदेवताः विनायकाद्याः पंचपूर्वं देव
पूजयेत् । इंद्रादिलोकपालानावाहनक्रमेण पूजयेत् ॥
तद्यथा । इंद्रः सुरपतिश्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः । शतयज्ञाधि
पो देवः तस्मै नित्यं नमो नमः ।१। इति मंत्रेण पाद्यं दपाद्यमिंद्रायनम
इतिस्याद्युपचारैः सर्ववह्निदेवं पूजयेत् । एवमुत्तरत्र । ततः । सर्वतो

क्षिपो देवो रक्तवर्णो महाबलः ॥ शक्तिहस्तो महावीर्यो विभ्वानन नमो
स्तु ते ॥ ७ ॥ स्वक्षिदंडहस्तः कृष्णवर्णो धर्मोध्यक्षो महाबलः ॥ प्रेताधि
पतये नित्यं यमराजाय ते नमः इति यमं ॥ घोरस्त्ररक्षोऽधिपो देवो नि
र्ऋतिर्निशिचरहः ॥ महाखड्गधरो नित्यं नैर्ऋताय नमो नमः इति नि
र्ऋतिं ॥ ३ ॥ शक्तिपाशधरो नित्यं जलराजो महाबलः ॥ निम्नगः शुक्लव
र्णश्च वरुणाय नमो नमः इति वरुणं ॥ ३ ॥ सर्वप्राणाधिपो नित्यं सर्व
गं कृष्णसंस्थितः ॥ ध्वजहस्तो मेचकवर्णो स्वस्ति नित्यं नमो नमः इति वा
युं ॥ ४ ॥ सर्वनक्षत्रमध्यस्थः सोमराजाव्यवस्थितः ॥ शुक्लवर्णो गदा
ल हस्तस्तस्मै सोमात्मने नमः इति सोमं ॥ सर्वदेवाधिपो देव ईशान शुक्लः ॥ ५६ ॥
॥५६॥ ईश्वरः ॥ शूलपाणिर्वृषारूढो रुद्राधिपतये नमः इति ईशानं ॥ ६ ॥

एतावत्सत्वाक्कौलआवाहितादिसोदेवतास्य इति मंत्रेणवा सर्वैः उपचारैः
सर्वान्निपूजयेत्॥ ह्रीं॥ नमोग्रहवेदिकायै नमः लोगेश्वरणमकालकं ब्रह्मि
ईध्यात्... [illegible] चैतन्यमालादि चर्चितं कंकणं ह्रां निहृध्यात्॥ नैवेद्यं॥
महिषो[illegible] मिस्य फ्र॥ अध्यायः समिलियवान्मूलि मा॥ आ
रिनि गकवेशेधिलि कर्म ह्रांस्वा पर्ये त्॥ इति मंत्रेण गंगेइति सलं सुरुधिवा॥ गं
कवेरो धिलि कर्म ह्रां स्वापर्य ... धिलिपत्॥ पाउ अधीश्विति सर्वे पक्षी॥ उ अध्यायः स
धाधात्रामिलिलिमं धां स्लिपत्॥ पाउ अधी
लिलियवान्नः कोडारकाडाहिनि दुर्वाः॥ अभ्युक्षेवइति पंचपक्षे वान्त
स्पोनाश्चावि चीलि पंचसत्रवामदः॥ पाः फलि मिरिलि पत्नं॥ सहिरता
नीलि पंचसूत्रालि॥ हिरण्य रूपइति हिरण्यं॥ सवासवासाइति वस्त्रेण
स्त्रे पाचवेशयेत्॥ ॥ र्थोदेवदैतिं दध्यान्यदर्लामु परिफां नयेसत्॥
र्ला गि

न डु प दि तस्ला या मि नि न कृ ण मा वा ह्व ह न य न्।। तस्ला या मि भु न वो पा व
रूणा क्षि हुं दृ।। वरूणा वाहने विनियोगः। ॐ तस्ला या मि।। ततः कुबेर
गाथा या हने।। सर्वे समुद्राः सरितः तीर्थानि कू।। ततः कलशे मि मंत्र पं।। कू
लक्ष्म्यास्य मुखे विष्णु स्थिति श्लोकं जयं जपेत्।। ततः कलशे प्रार्थना।। देवदा
नवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ। उत्पन्नोसि तदा कुंभ विधृतो विष्णु लो प
ना स्वयं।। त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः। त्वयि तिष्ठं
ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः। शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं
च प्रजापतिः।। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः।। त्वयि तिष्ठ
न्ति सर्वेपि यतः कामफलप्रदः।। त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमिहे जलो।।४७।।
।।४७।। द्भव सान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा।। ततः आचार्योग्नि स

पमाश्रित्य गत्योग्नेः पश्चिमतः ऽपविश्य देहलिस्थो वा समिध आदाय आन्वाधानं
कुर्यात्॥ तत्रेयं अस्मिन्नन्वाहिते ग्नौ ऽजातवेदस समिधमिध्मेन प्रजापतिं प्रजाप
तिमाघारावाज्येन अग्निं सोमं चक्षुषी आज्येन अत्र प्रधानं अदितिं सा
रस्वान् अमुक संख्याभिः अमुकदेवतां समिद्भिः चरुपक्षे अमुक संख्याव
वीहितिभिः हूतेन स्पष्ट परस्य देवतां सेन अमुकद्रव्येण चेत्कोष्ठो षष्ठाख
ष्टकृतमिष्ट्यादि प्रायश्चित्तं तन्त्रोक्ताव्याहृतिभिः। स्वसमिधो समिधोनु
कुर्यात्॥ ततः पद्मस्थस्तु परिस्तरणं कुर्यात्॥ तच्च द्वितीयमेख
लापां पश्चिमे च योनिरंध्रेण कार्ये॥ आस्वाश्रीनरीयं परिधानं म
खवेवात ततः पूर्णपात्रादि प्रणीता एरणां नेहनेन आचार्यो ब्रह्मणां देवा
आसने दक्षिणातउपवेशयेत्॥ ततः प्रणीता प्रणयने हनेनयत ताणां

गा   उपं

चरुप्रक्षेपलक्षणो निर्वापमुद्दिश्य तु उक्तप्रयोगे हुते तु आज्यसंस्कारे हुते चरुपात्राणि प्रो-
क्षितान्युत्पवनं स्रुताज्यपर्यग्निकरणं स्रुवाद्यादि निसादनाद्यादि सांगं कुर्यात्॥
तत्र पात्रमार्जनानन्तरं दक्षिणतो ब्रह्म पश्चिमतः उपविश्य प्रसादध्यानं उदकोपस्पर्श-
नो कुर्यात्॥ तत्र स्वयमेव चेद्धोमं करोति॥ तदा प्रस्थाप्य निरूप्य येदं न मम-
त्यादि न चोदेवताभ्यस्स्वागं कुर्यात्॥ यदा तु ऋत्विजः प्रतिनिधिर्वा हो-
मं कुर्यात्॥ तदा यजमानः आज्यभागानन्तरं यस्ता मा प्राः स वै देवता उद्दि-
श्य ताभ्य मापाणि च सर्वाणि द्रव्याणि निर्दिश्य एताभ्यो देवताभ्य इदं
इंद्र ब्रह्म महस्सुतर्हि इति सतेन॥ नो स्वकाङ्क्षति॥ भरद्वाजवत्कर्तृकत्वादे॥
४८ वहि स्त्रियादिकर्तृके होमे प्रत्यावृत्तिस्वागस्य कर्तुमशक्यत्वात्॥ स्वागप्र- ॥४८॥
वेकत्वाच्च होमस्य॥ होमानन्तरं स्वागस्याफलकत्वात्॥ इत्थमेवैवं स्वागः॥

कार्यं इति शिक्षा ॥ ततः आचार्योदयः सावधानाः यजमानानि रसिंहि
आर्षेयं नो होमं कुर्युः ॥ तत्र ब्रह्मणां समिधः ॥ ॥ अर्कः पालाशः
खादिरः अपामार्गो अश्वत्थः पिप्पलः ॥ औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समि
धः क्रमात् ॥ इति ॥ तत्संख्या चाष्टोत्तरं शतमष्टाविंशतिरष्टौ वै
कस्य समिधश्च मधु सर्पिर्दधि रूपं त्रिमधु च का कार्या ॥ दधिस्थाने
नैं दुग्धं वा ॥ चरुस्तु तण्डुलः ॥ करपापक्षे पिण्डं सैकमेकाष्टाष्टौ
विंशतिः अष्टौ चतुः शतादि दिति पक्षाः ॥ तच्चैकाहुती पक्षे स्त चावदान
धर्मेणाचार्यो जुहुयात् ॥ अष्टाधा कुन्तिपक्षे तु चतुर्मुष्टिनिर्वापा
नेन नमस्कृतं निर्वापेन चरुं बहुधा निर्माय आचार्योदयः सर्वे हस्तेनैव

ना०भूटि

॥४८ ङ्गुङ्गुयुः। नेताःप्रातिपदः कतस्य ग्रहपञ्चस्य दर्शास न भिन्नैः पर्वैर्भिन्नि
तेषु हि भिर्वा ङ्गुङ्गुयुः। स्वतंत्र ब्राह्मणपक्षे स एव वा ङ्गुङ्गुयात्। अधि
देवताद्यंगत्वपक्षे त्रयोविंशति देवानां ग्रामिश्च रुद्रेत्यादिनापि मा
न संख्येया ङ्गुङ्गुयात्। तत्र समिद्धः पाल्काद्युः। निर्वापश्चैतेष्वेवापि नि
र्वापः। अधिदेवताद्दिनां च समिच्चरुहोम संख्या ग्रहसंख्या नोन्यू ख्या
नाकार्येति विशेषः। चर्वेकाङ्गुतिपक्षस्तत्रापि साधारणः। एषां स ॥श्री॥
मिधः कनिष्ठपक्षे प्रत्येकं च न संख्यानिर्दिष्टाः। समिच्चरुसंख्या ॥४८॥
समाने वच्चेषां तित्त्रादि द्व्याहुतिसंख्या बोद्धव्या। इं ज्ञायद्यादिका

गंवेपि। अधिदेवताऽऽदिदेवतेभ्योपि होमः कार्यः। ग्रहादीनां च मंत्रास्त
क्तेर्देवताध्वग्रहपीठायामुक्तं। अथाहुतीप्रमाणं। तत्र समिधः।
प्रादेशमात्रात्रज्योनातिशुष्काः। नच दुर्वर्णा निस्त्वचः पोएवै काहु
तिः। कुशास्यतुज्यादि बहुपत्रस्यैव। अर्को यत्ता ऽपेपालाश्यः प्र
तिनिधः। चयोस्त्वेकाहुतिपक्षे अंगुष्ठपर्वावयवानरूपमवदानं।
अन्यपक्षेतु यासमात्रत्वं। तिलादीनां तु ग्रासस्तिमात्राद्वादशाह
तिकावेति प्रमाणेऽनुत्तमो अष्टसहस्रे मध्यस्मातं वेति मध्यमोच
तुराशीतिश्चतुःषष्टिर्वेति कनिष्ठे। अथाहुतिसंख्या॥ ॥

॥५०॥ अत्र नवग्रहसमिध्योनवशतिधा सनतिश्च म त्वाद्विंशतिर्ध्वद्वि पंचा
शच्च । अथवादिसप्ततिरेव तेषामेव । चरूपक्षे । एकाहुतिपक्षे
नवा । अन्यपक्षे त्रयसमिल्लमानेव संख्यामित्यादिना ऽपरशांत्यो
क्तुस्स हस्त्राणि नवनवशतानि नवतीर्वा । अधिदेवतादिपक्षे तु स
मिध्यो बहुशती चतुश्चत्वारिंशच्च । एकं ऐरावतं चतुचतुयाष्टी
तिश्च वा । त्रयोविंशतिर्वा । मित्रादिस्कंधविकल्पेन समिच्चरूसमा ॥ स्त्री ॥
नैव संख्येति । इंद्रादिपक्षे तु समिध्योद्विशती चतुर्विंशतिश्च ॥ ॥५०॥
चतुःषष्टिर्वा । अष्टौ वा । मित्रादिस्क समिच्चरुसंख्यैवेति । तत्पक्षे

सर्वाः संख्या एकीकृत्य महासंख्या बोद्धव्या। तत्र च कनिष्ठपक्षाश्रयेण
निसांगतैव। मध्यमोत्तमापक्षाश्रापेणनु तत्फलेनानंतेमयं द्रष्टव्यं
इह च होमद्रव्यमधोमेखलायां स्रुमौ च पतितमग्नौ न निक्षिपेत्॥ म
ध्यमापश्चिमेखलयोः पतितस्य पादाधिपतीस्तत्र णोत्तर्गोनत्वेना
ग्निप्रक्षेपाभावहित्वात्। तद्बहिर्गतस्यांतप्रक्षेपनिषेधाच्चेति॥ होम
प्रकारे संक्षेपः॥ ॥एवं होमं परिसमाप्य चंदनाद्युपचारैर्यजेत्
येति मंत्रेण संकल्प्य पूर्वके स्वाहास्वधायुतमग्निं पूजयेत्। अग्नये गंधा
दिवहिर्निवेदयात्। ततो गृहपीठदेवतानां उत्तरपूजां केचित् आहुः॥

॥५१ रुज्ञा संपूर्णे तां वाचयित्वा यस्य स्मृत्या ॥ ७१ ॥आवाहनं ॥ नअग्ना
मीस्युत्का ॥स्वि ष्टकृत आयाश्चेत्यादिना वाहुतिश्च बलिदानं कुर्यात् ।
॥ तत्रैवं ॥अग्न्यायतनस्य समंतात् दिक्षु विदिक्षु च माषभक्तबलिं
सदीपं दिक्पालेभ्यो दद्यात् ॥त्रातारमिंद्रं गर्गेद्दष्टा त्रिष्टुप् छंदः प्रीत्यर्थं
बलिदाने विनियोगः ॥त्रातारमिंद्रं ॥इंद्राय सांगाय सपरिवाराय सायु
धाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्नमः ॥ भो भो इंद्र दिशां रक्ष ब
लिं भक्ष मम यजमानस्य वा कुटुंबस्यायुः कर्ता क्षेमकर्ता शांतिकर्ता ॥श्री ।
पुष्टिकर्ता स्व वेति पुष्पाक्षता तेजस्त्वानि रुद्रो विरूपाक्षस्स्वजेत ॥अग्निं ॥५१॥
मधा१ कालत्वा तिथिय अग्निर्गायत्री अग्निप्रीत्यर्थं बलिदाने ॥०॥ॐ अग्निं दूतं ॥

अग्नये स्वादि० । सो सोऽग्नये स्वादि । अग्नये नैनोदक्षिणः । यमाय सो
मं यमो यमनुष्टुप् । यमप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः । यमाय सोमं० ।
यमाय स्वां गायेत्यादि० । सो सोय मदिशा रक्षेत्यादि० । पुष्पाक्षत दक्षि
णा० । ततो नैर्ऋते । सो पुष्पाधारः कृत्वा नैर्ऋति गायत्री । नैर्ऋतिप्रीत्य
र्थं बलि० । सो पुष्पाः पदा० नैर्ऋते त्यादि० । ततः पश्चिमे । तत्वायामि ब्रह्मणः शाप
वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणप्रीत्यर्थं ब० । तत्वायामि ब्रह्मणा० । वरुणस्या
दि० । ततो वायव्ये । तव वायो व्यश्वांगिरसौ गायत्री । वायुप्रीत्यर्थं ब० ।
ॐ तव वायवृतः० । वायवे स्वां गायेत्यादि० । ततउत्तरे । सोमो धेनुं गौ

वायु२

नाo भी०

॥५२॥ नमः सोमस्त्रिष्टुप्। सोमप्रीत्यर्थे वि० सोमाधने० ।सोमायसांगायेत्या
दि०॥ ततो ईशान्ये (तमो) शानं गौ न मईशानो जगती। ईशानप्रीत्यर्थी०
नमीशानं०। ईशानायसांगायेत्यादि०॥ ततईशानपूर्वयोर्मध्ये॥ अ
ये गौ सार्पेनाग्निःसर्पीगायत्री। अनंतप्रीत्यर्थे व०॥ अयं गौः स्वग्नि
अनंतायेत्यादि०॥ केचित्तु तत्र स्योमि यातिथिस्तु भिर्गायत्रिस्वा ॥आ
नादृथिवीत्यनेनानंतं बलि मौंडुः॥ ततः पश्चिमनैर्ऋत्यमध्ये ॥श्री
ब्रह्मजज्ञानं गौ तमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्मप्रीत्यर्थे० ब्रह्मज ॥५२॥
ज्ञानं ब्रह्मणे स्यादि०॥ ततो व्यहवेदः समंतात्। यह बलयोदयाः॥
६२

वत्रख्वें। आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूपसविताचित्रिष्टुप् सूर्यप्रीत्यर्थं बलिदाने
विनियोगः। ॐ आकृष्णेन०। आदित्याय सांगाय सपरिवाराय इदं अर्घ्य
ज्याग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय इमं दीपं मांसौदनबलिं स
मर्पयामीति पुष्पाक्षतान् क्षिपेत्। तत्र वेदमंत्रं बलिं गृहाण मम यज्ञमा
नस्य वा आयुः कर्त्ता भवेत्यादि। एवमुत्तरत्रापि। ततो वेधायां नये। आ
प्यायस्वेति गौतमः सोमो गायत्री सोमप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः।
ॐ आप्यायस्व। सोमाय उमा अप्सुरूपाधिदेवतापत्यधिदेवता
सहिताय सांगाय इत्यादि। ततः दक्षिणे। अग्निर्मूर्धेति विरूपो मानवो
गायत्री। अंगारकप्रीत्यर्थं बलि०। ॐ अग्निर्मूर्धा०। भौमाय

॥५३॥ स्कंदश्च जिरूपाधीदेवताप्रत्यधिदेवतायसांगायेत्यादि। ईशान्यां
उत्तरध्यायां बुधसौम्याः बुधः स्विष्टु एबुधप्रीसर्थं बलिं०॥ उं बुध्याय ध्वं०।
बुधाय नारायणाय पाधिविष्णुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय सां
गायेत्यादि०। ततः उत्तरे बृहस्पते महस्समदो बृहस्पतिर्लिखि शा बृहस्प
तिप्रीत्यर्थं बलिं०॥ ॐ बृहस्पते०। बृहस्पते ब्रह्मेन्द्ररूपाधिदेवता
प्रत्यधिदेवतायसांगायेत्यादि०। ततः पूर्वा शुक्रः पाशायाः शुक्रो श्री
द्विपदा विराट्। शुक्रः प्रीत्यर्थं बलिं०॥ ॐ शुक्रः शुक्र शुक्राय०। ॥५३
शुक्राय इन्द्राणीरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतालहितायसांगायेत्या
दि०। ततः पश्चिमे। शनिर्मध्यमे शनिः शनिरूपीमुक्। शनिप्री०।

शमग्नि० ॥ शन्नेयम प्रजापतिरूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवता सहिताय सांगाय स
दि० ॥ नवतोने आतापा। कयानो वामदेवो गायत्री। राहुप्रीत्यर्थे बलि० ॥ क
यानश्चित्र:० ॥ राहवे काल सर्परूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवता सहिताय सांगाय० ॥ नलः
वायव्यां। केतुमे धुच्छंदा केतुर्गायत्री केतुप्रीत्यर्थे बलि० ॐ केतुं कृण्वन्न० ॥
केतवे चित्रगुप्त ब्रह्मरूपाधिदेवता सहिताय सांगाय० ॥ अथर्वेयु चर
नो गणपत्यादि पंचक स्थवलि दद्यात्। वचायकर्म ॥ गणानांत्वा गृत्समदो नो
गणाधिपतिर्जगती। गणपतिप्रीत्यर्थे बलि० ॥ ॐ गणानांत्वा ॥ गणपतये सांग
येत्पा० ॥ दुर्गाप्रीत्यर्थे बलि सहिताये बलि० ॥ जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप्।
दुर्गाप्रीत्यर्थे बलि० ॐ जातवेदसे० ॥ दुर्गाये स्वाहा० ॥ वायो शतं गोतमो
वामदेवो वायुरनुष्टुप्। वायुप्रीत्यर्थे० ॐ वायो शतं० ॥ वायवे स्वाहा० ॥

नाज० भट्टी

॥५४ आदित्यमन्त्रस्य आकाशो गायत्री । आकाशप्रीत्यर्थे० । आदित्यमलस्य चेत
सः ।५। आकाशोत्यादि० । एषोऽर्घः । एवोऽग्निर्नोगायत्री । अग्निप्री
त्यर्थे० । एषोऽर्घः । अग्निर्मूर्धेत्यादि० । नमो वास्तोष्पतिबलिः । वास्त
ष्पते वस्तिरिष्ट । वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् । वास्तोष्पतिप्रीत्यर्थे० । वास्तोष्पतये इदं
महा नमो बलिः ॥ ॥ कुङ्कुमादिकं नक्षत्र पुष्पादियुतं सदीपं सदक्षिणं क्षेत्र
पालाय दद्यात् । ॥ क्षेत्रस्य वामदेवः क्षेत्रपालोऽनुष्टुप् । क्षेत्रपालप्रीत्य
र्थे क्षेत्रस्य प० । ॥ क्षेत्रपालाय ... प्रतप्रीत्या चामुनाक्षतसशाकीनीड
किनीवेतालादिपरिवारायुताय इमं बलिं समर्पयामि ॥ भो भो क्षेत्रपाल ॥ भट्टी ॥५४॥
इमं बलिं हाम मयप्रयच्छ मामत्य वाऽनयुक्तौ क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता

तुष्टिदा भवेति । इमं वर्त्तिं श्रद्धेन दुर्बलेन ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे निक्षिपेत् । त-
तः प्रक्षालितपाद आचम्य देशकालौ संकीर्त्य दक्षिणस्य होमस्य संपूर्णतासिद्ध्यर्थं
पूर्णाहुतिं होष्ये । इति संकल्प्य [illegible] । विद्वान् दर्भगृहीतं चतुर्गृहीतं वा आज्यं
वस्त्रयुतं नारिकेलादिफलं चन्दनमालादियुतं तदुपरि निधाय । पूर्णाहुति-
स्य पठमानो वा वाचनं ध्येय आचार्यो जुहुयात् ॥ तत्र मन्त्राः समुद्रादूर्मिरि- स्य
ग्नि ति त्र्यृचस्य गौतमो वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । ॐ समु-
द्रादूर्मिर्मधुमांश्चयं ० । सध्रीचीर्नदिवो बार्हस्पत्यो भारद्वाजो वैश्वानरस्त्रिष्टुप्
पूर्णाहुतिहोमे ० मूर्धानं दिवो ० । १ । पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः सा देवाः स्त्रिष्टु-
प् । पूर्णाहुति ० पुनस्त्वा ० । पूर्णा दर्वि विश्वेदेवा अनुष्टुप् पूर्णा ० ।

प्र॰ पादव॰ ० ॥ सप्त ते अग्निः सप्तवानि निर्ऋगली । पूर्णा ० । सप्त ते अग्ने ० । धामं
ते वा मदेव आपोऽग्नली । पूर्णाहुतिहोमे ० । धाम ते विश्वं भुवनं ० ॥ स्वाहाकारे
पाम्यो निक्षिपेत् ॥ पूर्णाहुति कुर्यात् मांऽहुताति । ० ॥ इति पठेयुः । स्वयज्ञ माधारत्र, नो
इदमग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादित्येभ्यः शतक्रतवे सप्तवते अग्नये अ
द्भ्यः अन्नममेति त्यागं कुर्यात् ॥ अग्ने रूपनिस्तं भद्रयविधतामोऽम्बराय म
द्व्यधिमकोट्यो बाहुप्रमाणां आज्यस्रुक् चतुर्वीणां निधाय तदुपरि जंरवस्त्रां
विधत्तेन निर्मलेन घृतपूरितेन ताम्रमृदादिकुंभेनाऽधोयवमात्रच्छिद्रे । श्री
ना आज्यमुंचन अग्ने रूपरि वसोर्धारां पातयेत् । तस्यां घृतधारायां स्रु ॥५५॥
क्षमाणायां कपाम्यो पतंत्या अग्नये या निस्त्रकानि चम्या वमेत् ॥ अग्निमी

के हविनवानां मधुछंदा ऋषयः अग्निर्देवता गायत्री छंदः। वसोर्धारायां वि
नियोगः। ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम्। अग्नि
रं० प्रहू २। वसोर्धारा०। ॐ विभ्रोर्वक्रे वीयोत्तिष्ठत्वचः। स्वादिष्ठयेति दे
श्ानां मधुच्छंदाः पवमानसोमो गायत्री। वसोर्धारा०। स्वादिष्ठया मदिष्ठ
या। ऋचा महावैश्वानरनाम महावैश्वानरा स्य अरण्यकेप ठ प्रपाठके प
ठितं साम तस्य च वैश्वानर ऋषिः वैश्वानरो देवता त्रयस्त्रिंशद्
दः। वसोर्धारा०। ज्येष्ठसाम तस्य च पर
रद्वाज ऋषिः। वैश्वानरो देवता त्रिष्टुप् छंदः। वसोर्धारायां०। सामापश
वेयो… चं… एतच्चोपस्तरणं। तेनान्यद्प्यासने यादि पथाश्या

॥५६॥ संपठेत्त्। किंतुरककमेव। चकुपादेयमतैकवचनमस्याधुवह्निततत्वात्। ज
नोवसोर्धारानुहोत्तिइत्यनुवाकमपठंति। एवं वसोर्धारां विधायपृथ
क्शारवं पूर्णपात्रविमोहकादिकर्मशेषं समापयेदाचार्यः। तदनंतरं
सू उदङ्मुखाः ब्रौणाः प्राङ्मुखयजमानहस्ते श्रेयः संप्रदानं कुर्वंति। न
त्रैयंश्रियं वा आपः सं तु इति यजमानहस्ते जलं क्षिपेत्। सौमनस्यमस्तु
चिपुष्पं। अक्षतं चारिष्टं चास्तु इत्यक्षता: दीर्घमायुश्शांतिः पुष्टिस्तु
ष्टिश्चास्त्विति पुनर्जलं। मयाभवान्निर्यानआदित्यादिनवग्रहदेवताप्री ॥श्री
त्यर्थं यः इतनस्तेन्यस्यैजेपःतद्दशांसनवतत्तस्माद्दिव्यरूपानानाङ्गचेष्ट ॥५६॥
यः इत्तनोहोमः स्तस्मात्पाहोमाच्चयज्ञातं श्रेयः तत्तु भ्यं संप्रददे इति इ

निर्विमुक्तत्वात्। यजमानप्रतारणमेव॥ तदनं तरं॥ अग्नेः पश्चिमभागे
प्राङ्मुखोपविष्टो यजमानः दक्षिणमुखान् आचार्यादीन्। पूजयित्वा
दक्षिणोदद्यात्॥ वरणक्रमेण॥ तद्यथा॥ ओं अद्येत्यादि कृतस्य गृ
हमखस्य कर्मणः सांगतासिद्ध्यै आचार्यादीन्॥ पूजयिष्ये॥ इति
संकल्प्य॥ श्री आदित्यादि ग्रहस्वरूपिणे आचार्याय दर्पण दूर्वा
वाहस्पत्यं वासो यज्ञ गल्लमित्यादि गंधपुष्प धूप दीप तांबु
लादि दद्यात्। पूर्वोक्तविशेषेण वक्ति कालेन कृतस्य ग्रहय
ज्ञस्य स्य कर्मणः प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं अमुकवेदांतर्गतां अ
मुकशाखाध्यायिने अमुककर्मणे आचार्याय यथाचा

ना॰ ५८।

॥५७॥ नय लंब्ब्रतां इमां सवत्सां गोरूपं देवस्यांह दं चाहि तिन्णपं अग्निदेवतं तुभ्य सं
प्रददे हग्निकु शाक्षत जल सहितं ऊलतं क्षिकहस्ते विक्षिपन नममे शिव देनहि
ऊस्मास्व सत्यै सुच्छा कामस्क लिंकड दंक स्मादादिकां स्व शारवा ह्या पठे
त्। एवं ब्रह्मदत्तं विधायपानंतरं गापके भ्यो दक्षिणा देया। ७ ॥
अथ गहदाना निग्गोः शांखार त्नो अनड्वान्हि तिन्णपं नवासः श्चैला
श्वः कृष्णागोः कालाय संहितं छागं च वनिग्रहहत्कमेण। अथान्यनुन द
क्षिणा सुधदक्षिणयाहितन्ण नसमाकार्यो। अथ गवावा। एनद ॥श्री
सीचर्स्ये यथाशक्ति वस्यसी दक्षिणां दद्यात्। अन्चाप्यपद्धि ॥५७
णे। अन्यच्च यथाशक्तिप्रत्यपरां दक्षिणां दद्यात् नवीनानावदे

नगिवनानाशास्वाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो नानाग्रामेभ्यो ब्राह्मणेभ्या
दीनानादेयद्रव्य यथाशक्ति सदक्षिणां दातुं उत्सृजे मम प्रति
कुशाक्षत तत्त्वं क्षि ॐ तत्सदिति वदेत् नानानदनंतनेय हवेदीस
मीपस्थ कलशोदकेन दूर्वापंचपल्लवैः उदङ्मुखः आचार्यः शि
रः सिञ्चेत् प्राङ्मुखं सकुटुम्ब यजमानं अभिषिंचेत्
अभिषेके पत्नी वामभागे अभिषेकसमये गीतवाद्यादि मंग
लघोषः कार्यः समुद्रज्येष्ठा इति चतसृणां वसिष्ठ आपो हि ष्ठा
अभिषेके विनियोगः ॐ समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य ॥ पोआपो गंपा
सांनाङ्गावनयासुना ज्ञावस्ताय नापतामिह देवीः ॥ यासवशामसि

नं० ५८

॥५८ इमा अष्टः शिवनमाः ॥ इन्नानागस्य ॥ यासि पिंड मध्य ॥ ताभिरद्भिः ॥ महातत्वा
मड्डात त्वा महो ॥ अष्टौ यां तेनाशिकाप्यं ॥ इत्यादि च । अन्येपि स्वशाखोक्ता
मंत्राः पाद्याः पौराणास्तु । स्नात्वा त्वामभिषिंचन्तु ब्रह्मा विष्णु महेश्वराः । वासु
देवो जगन्नाथस्तं संकर्षणो विभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय
ते । आखण्डलोग्निर्भगवान् यमो वै निरृतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धन
नाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहिता सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा । की
र्तिर्लक्ष्मी धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः ॥श्री
तुष्टिः कान्तिश्च मातरः । एतास्त्वामभिषिंचन्तु देवपत्न्यः समागताः ॥५८
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंच

चत्वारः केतुश्च कीर्तिताः। देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। ऋषयो
मानवा गावो देवमातर एव च। देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च। औषधानि च रत्नानि का
लस्यावयवाश्च ये। सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः। एते त्वा
मभिषिंचंतु सर्वकामार्थसिद्धये। एवमभिषेकानंतरं सर्वौषधीभिर
नुलिप्य शुद्धोदकेन स्नात्वा शुक्लमाल्यानुलेपनधरः सपत्नीको यज
मानो ग्रहपीठानां गंधाद्युपचारैस्तु नवग्रहशोपदर्शितानमस्कारानां
निर्वर्त्य पुष्पांजलिं दत्वा। आवाहनं न जानामि। अपराधसहस्रा
णि क्रियंते। यस्य स्मृत्या च नामो॰ मंत्रहीनमिति। पीठस्य माप्य।

इति ब्रह्मस्थापन अभ्यापमि० ॥ अपां नु देव गणाः सर्वे प
ज्ञामा दा यपार्थिवीं ॥ इह काम प्र सि [illegible] नागम
नाय चेति ॥ नुनाति विक्रानीनी चतुर्बाणासन प्रक्षेपलपीठदे
वता विसर्ज्य लहुपीठं पूर्वोपकारयुतं आचार्याय दद्यात् । ततोऽग्निं प्र
ज्य ग [illegible] सुर [illegible] स्यादि [illegible] अग्निं विसर्ज्य सर्वे मंडप देवता
ध्यान देवता [illegible] अपां नु देव गणा इति विसर्ज्य ध्वजपताका घुपस्क
र युतं मंडपमाचार्याय दद्यात् । अमुं मंडपं ध्वजपताका घुपचार ॥५८
युतं तुभ्यमहं संप्रददे न मम इति । स्वस्तीति स प्रतिगृह्णीयात् ततः स्न
स्यात् हम [illegible] वाख्य कर्मणः सम्पूर्णतासिद्ध्यर्थं यथोपपन्नेनान्नेन य

पाकालेनानागोत्रानाम्नां शर्मणः अमुकसंख्याकान्ब्राह्मणभोजयेन प्र
तिदक्षिणा । संकल्प्य । ततं ब्राह्मणभोजनसंकल्पः । ततो ब्राह्मणभोजने
न पूर्णं । ब्रह्मार्पणं ब्रह्मन् हविर्नियुक्त्वा मया यत्कृतं यथाकालं यथादेशं
यथाज्ञानं यथाशक्तिं च गृहयज्ञाख्यकर्म तेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां ।
ओं तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु इति कुशाञ्जलिं क्षिपेत् । ततः सदस्येभ्यो दत्वा
सन्तुष्य वस्त्रतांबूलदक्षिणाभिः प्रपूज्य ओं ... बध्वा मया
यत्कृतं गृहयज्ञाख्यं कर्म तत्कालेन हीनं मन्त्रेण हीनं क्रियया हीनं शक्त्या हीनं श्र
द्धाहीनं च भवतां ब्राह्मणानां वचनात्सर्वं सम्पूर्णमस्तु इदं [illegible] वाचयि
त्वा प्रार्थयेत् । ततः सम्पूर्णमस्तु इदमस्त्विति सर्वे वदेयुः ।

नानकुरी

॥६०

ततस्तेषां मेघाधिपो गृहीत्वा नान्यसानुनयं विसर्ज्य ब्राह्मणान्सो
ऽधिवा॥ दीनानाथांश्चान्नादिना संतोष्य स्वयं सुहृन्मित्रादियुतः
सोत्साहः संतुष्टो हविष्यं भुंजीतेति॥ ॥इति श्रीभट्टनामेश्व
रसुतभट्टनारायणकृते प्रयोगरत्ने व्रतग्रहमखः संपूर्णः समा
प्तः॥ श्रीरुद्रस्यार्पणमस्तु॥ ○ ○ ॥ॐ नमः॥ अथ विवाहो
तेन कर्तव्योऽपि स्वस्तिपाकः॥ प्रथमं उच्यते॥ तत्रांगानां उक्तानामं
न्येषामतिदेशान्यथा प्रयोगः॥ सविवाहनं तत्र कर्तव्य गृहप्रवेशानायं ६०
होमोत्तरं मावित्र्यां पौर्णमास्यां मास्कं पायसः॥ नत्वमावास्या॥

वतु चण होमात् प्रागपि पौर्णमास्यां नेकतन्त्र्यानंभः ॥ यदि चानंभ
काले मलमासगुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धक्यग्रहपापोपमासा
दिसंभवति तदापि चानंभः कार्यः ॥ यत्नितु तत्रानंभनिषेधकाले ॥
उपनागोधिमासमध्ये यदि प्रथमपर्वणी ॥ तथान्मलिम्लुचे पौ
वे नान्वारंभणमिष्यते ॥ गुरुभार्गवयोमौर्ढ्ये संक्रान्त्यर्यग्रहे ठ्ये
नत्येत्यादिनिसंग्रहकारवचनं निललानिअलस्यादिनास्व
कालानुपक्रान्तस्थालिपाकादिप्रारंभविषयाणि इति प्रयोग
पारिजातकारः ॥ तथान्वारंभणाकेरंगर्गवचनेनैनुदाहृतम् ॥ २

ऋो

नाम कर्म वृद्धौहि यथाकालं समाचरेत् ॥ अपि भी यत्नेस्तीत
तयेः पत्रास्तेमासि पुण्येमेइति ॥ ५ ॥ इतिस्ताल्लिपाकप्रारंभ
कालः ५ अथ पर्व निर्णयः ॥ पूर्णिमादर्शाख्यिपर्व ॥ तत्रान्वाधा
नं प्रतिपदीष्टिरिस्युत्सर्गः ॥ तत्र पर्वचतुर्थी रंशः प्रतिपद
अष्टाः त्रयोंशाः ॥ स पूर्वेद्युत्तर मूहूर्तत्र येविद्यमानेयाग ॥ ६१ ॥
कालः ॥ स्वयाक्तमान् पर्यंतं यत्र पर्वे रिवंडं तत्र नृसंदेहः ॥ प्र
तिनुपडंपर्वतित्रनिर्णयः ॥ अं कोम ध्येततः पूर्व वापर्वप्रति
पदोः प्रसंधोत दहयागः पूर्वेद्युरन्वाधानं ॥ मध्यासंसंधौ

द्वो

तदहन्यन्वाधानं परेद्युर्यागइति ।। संधिश्चप्रतिपदोह्नासद्धयो
र्धं पर्वणि प्रतिपत्पुरोयः ।। इष्टेः पर्वणि समासा घोपुनर्दृष्टी क
र्तव्यत्वापत्तेः सप्रतिपर्वकसमानीया ।। नन पर्वन्न घ्येनुपपद्ध
संधौ पूर्वेद्युः प्रतिपच्चतुर्थांशे पियागे नदोषः ।। वंद्धन्न दाने
इति ष्टिनिषेधवचनानि निर्णयकानि संकवेयाज्यानि ।।
यातु पौर्णमासि संगवादूर्ध्वं आवर्त्तनात्पूर्वं संधिमतिसा सद्य
स्काले ति तस्यामेवान्वाधानेयागश्च ।। ।। अथ विकृतौ निर्णयः ।।
आवर्त्तनेततः पूर्वं वा पर्वसंधौ तदहन्य दे पकृतियागं कृत्वा

जानायव

६२॥

वि

पश्चात्पश्चात्कर्मग्रहणादिर्कृतिः कार्य्याः॥ पतन संधेर्हुतिवि्कृतिकार्या
एवसंधिदिनेऽप्रशस्तिस्थरूनहुत्तदिनेऽइति॥ अथ स्थंडिलरूप
पाविरू निर्णयः॥ ५॥ तत्र चौलादिहोमो लौकिकेऽग्नौ॥ पार्वण
स्थालिपाकश्रवणाकर्मादि होमो गृह्याग्नौ॥ तल्लौकिकाग्नौ॥ ॥६२॥
होमेस्थंडिलकरणादि अग्निप्रतिष्ठापनेनो विधिनिर्णय्यतेः॥
गृह्यतन्त्रोहोमोपि गृह्यवेद्योवा लोकहोमन्हलगवाल्पद्वष्टकया
दिषुनियतः॥ ध्यायपित्रन्य न नेतदुवसंभवात्॥ यदापिसामिध्या
दावग्निसमायोपस्तदाग्न्येग्न्यग्नि कर्तव्यस्थालीपाकादौ

नियतः ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्ययत्र कुत्र होष्यन्नस्यादिति गृह्ये।
क्वाग्निप्रतिष्ठापनविषये विषयं प्रदर्शयितुमहकारिकाकारः।
प्रतिष्ठाप्याग्निलेखयास्के होमायाल्लेख विमृडो ॥ एतच्चंदन्तंप्रकुर्वी
त होष्यन्संस्थापितेनलक्षितं ॥ अन्यथासंस्थापितेनले होष्य
न्निति व्यर्थं स्यात् ॥ एवं स्थंडिलकरणादिविषयं निर्णीय
स्थंडिलादिकुर्यात् ॥ ॥ तत्रादौ यजमानः कृतनित्यः क्रियः ॥
शुचि ॥ परिहितधौतवासाः दर्भपाणिः पीठे पवित्रः प्राङ्मुखो

गो वान्ते गृह्यतोक्षिरा यम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपर
मेश्वरप्रीत्यर्थं अमुककर्मकरिष्ये तदंग होमं कर्तुं स्थण्डिलादि करि
ष्ये इति संकल्प्य भूमिं पादिलिप्य मेशु बोदिशोभ्युक्ष्य मृदा [illegible] न्या
न्ने यं समुद्र संस्कं चतुर्यंगुलोन्नत मगुलवो [illegible] तवा [illegible] मुदि सुमिलि
चाद्विस्तनं त्र्यंगुलं परिधि के फलितमष्टादशांगुलं विस्तृतं होमा ३
नुसारेण तदर्धचक्रं वा नचतुलो न्य [illegible] नं मध्योन्नतं स्थण्डिलं षु कुर्यात् । ६३
त होमये न पदक्षिणा मुपलिप्य दक्षिणे ष्टो उदीच्यां दिक्प्राच्या
म प्ये अंगुलानि त्यक्त्वा दक्षिणोपक्रमा मुदक्संस्थां आदि
है

ग्रामाद्ग्राममेकं॥ लेखं तस्याः दक्षिणोत्तरयोः प्रागायतेन पूर्वेण ये रेख
याध्वसंस्पृष्टे अपरे नासंसृष्टे दर्भे रेखे लिखित्वा त्वयोर्मध्ये परस्पर
संस्पृष्टाउदक्संस्थाः प्रागायताः प्रादेशसंमितास्तिस्रः
प्रतिष्टके खाः पश्चिमाग्रेकलमुलेन दक्षिण हस्तेनोल्लिखेत्
स्यास्कते पुष्कलमुदगग्रंनिधाय स्थंडिलमद्भिरभ्युक्ष्य
ग्रामान्निर्गत्य पाणिं प्रक्षाल्य वाग्यतोभवेत्॥
॥ ॥ ततस्तैर्वेसेनासेनवेमं पयेनवार्पचियुग्मेनसंपुटिके
त्यसकवासि न्याप्रोद्वियोगानाता स्वगृहाद्धस्मप्स धीनीये

५६४ मथमग्निं त्वा हुतं स्थंडिलादाग्नेय्यान्निधाय। जुष्टोदम
त्रेया नावस्क्रन्तोग्निस्त्रिष्टुप्॥ एह्यग्ने ५ रा होगणो गौतमो
ग्निस्त्रिष्टुप्॥ ५ आत्वावाहने विनियोगः। जुष्टोदम ॥६४॥
ना छा तिथिर्दुरोणाद्इमं नो अग्ने उपयाहि विद्वान्॥ वि
श्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रुयतामाभरा भोजनानि॥
ॐ एह्यग्न इह होता निषीदादब्धः सु पुरएता भवानः।
अवतां त्वां रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमनसाय विद्वान्॥ देवा
इत्यस्य ते मावाह्य याँ काद तं ड विकल्प्यः। समस्त व्याहृतीनां

पयसे ह्यापडापतिपडापतिर्विती अग्निस्थापने विनियोगः॥ ॐ॥
॰ मदत्रिवस्व रीत्या त्साफिमुख्यं पादौ श्यांाषडु त्वेरवा क तत्तकमी
म क्ष चीहितनामकमु कनामानिमग्निप्रीतिष्ठाप यूमेदीति। अग्निस्थ
ति ष्ठाप्य प्रोक्षितेंघनानि निक्षिप्य वेणुधमन्याप्रबोध्य ध्यायेद्देवं।
॥ चत्वारिशृङ्गेति वामदेवोग्निस्त्रिष्टुप्॥ अग्निस्थापने विनियोगः॥
ॐ चत्वारिशृङ्गेति वामदेवोग्निस्त्रिष्टुप् ॐ चत्वारिशृङ्गा त्रयो अ
स्य पादा द्वे। सप्त हस्तासो अस्य॥ समक्तोष्चतुःशृंगः सप्तहस्तो द्विशी
र्षकः॥ त्रिपात्प्रसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः॥
स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा॥ बिभ्रद्दक्षिणहस्तैस्तु
२५।

१५ कृतिकि मन्नं संस्कारं कुर्वं ।। ततो मनं व्याहृतं वामै घृतपात्रं अधानयन् ।।
आत्माभिमुखमासीन एवं रूपो कृताञ्जलिः ।। ततो यदि सद् ।। म
मा दौसरीके ये पितो अग्निस्तां हि प्रत्येक व्योहपं कार्यं ।। तद्यथा ।। ॐ पुन
स्त्वचनो हजातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वाहनं नः प्रजानन् ।। प्रजां पुष्टिं
रयिमस्मासु धेह्यथा भव यज्ञमानाय शं योः ।। इति मन्त्रेण सा
नोपितामग्निं समिधे स्थापिते ग्नौ प्रक्षिपेदिति ।। एतदंतं संस्कारं ।। पित
न्नौ होमं कार्यं ।। निर्धारितहोमेन तु नेतावत् ।। ततः पार्वणास्थालीपा
म केनैव प्रधानदानात् सर्वदानेम सव्यस्कालायां पौर्णमास्यां अवरस्मात्

नाग्रधानदानएव आगतैः पासनं दत्वा अन्वाधानं कुर्यात् । तत्रैवाप ।
ना । अत्र न्यप्रणीयामपसमे मिद्धं येन्त्र ये वा सं पदे चो का कौ स्थ वाम
रा मो पात्र दु । रितहस्य हायेध्मी पन मेघ न प्रत्य र्थ दर्शपूर्णमासा भ्यां
स्थालिपाकाभ्यां यक्षे तत्रेदानीं पौर्णमासे न्यपक्षे स्वैर्तु पूर्वसं
कल्पिते न दर्श स्थाली पाके न्य पक्षेइतिविशेषः । तत्र देवता परि
ग्रहार्थम । न्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्य अस्मिन्नन्वा हितेऽग्नौ
जातवेदसमग्निमिध्मेन प्रजापतिं प्रजापतिं माघार देवते आज्ये
नाग्निषोमौ च पशुपौ आज्य अग्निषोमौ च प्रधान देवतोवरु

नाराय०

॥६६॥ इध्मेणादर्शे तु अग्निमिंद्राग्नी च प्रधानदेवते चरुद्रव्येणेति विशेषः ॥
शेषेणास्वीष्टकृतमिध्मसंनहनेन रुद्रं अयास्समग्निं देवान्विश्वा
अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च एताः प्रायश्चित्तदेवताः आज्येन म विश्वा
न्देवान् संभावेऽपाज्ञाताज्ञातदोषनिर्हणार्थं त्रिवारमग्निं मरुतश्चा
ज्येन यक्ष्येऽङ्गदेवताः प्रधानदेवताः सर्वाः संनिहिताः संतु सांगे ॥६६॥
न कर्मणा श्वो यक्ष्ये सद्यस्काले तु सद्यो यक्ष्य इति संकल्पयेत् ॥ ये
त त्रीं सप्तव्याहृतिभिर्वा समिधोमं कुर्यात् ॥ ॥ व्याहृतिपक्षे
व्याहृतिनामित्यादि पूर्ववत् ॥ अन्वाधानसमिद्धोमे विनियोगः ॥

हे

रुर्भुवस्स्वर्ओ३म् हेति प्रजापतये इदं न ममेति त्यागः॥ तं चाग्निं धौम्ये
त्॥ संकल्प तु कुभ्यं ताद्रूपं चाज्यं दत्त्वाग्निं सम्मयोपयेत्॥
त्वया॥ ॥ तुभ्यं तादि मोपेक्षितस गायत्री रूपान्वाधानाग्नेः सम
योपाधिकान्वर्धाधाय प्रवितज्य होमेविनि योगः॥ तुभ्यं ताभ्यं गिरस
न विश्वाः स्फाक्षितयः एधकू॥ अग्ने कामाय ये पिने॥ स्वाहा अग्नये
इदं न ममेति ततः चिप्तिस्त्रिपिः कुत्रा मूले सव्य पाणिम ध्योद क्षिपी
योपर्धि कुर्वन्तल्पे वत्रि गुपाप्येत्॥ ॥ पूर्वदलाग्रे रूनचदक
मरलैष्वत्रिसं धिहिणा कुंड रूपुनर्दक्षिणाम धः स्वयं चोपर्यकुर्वन्

६८ तथैव त्रिगुणायतं अंतं प्रदक्षिणं चाग्रं प्रदद्यात्॥ ८॥ एवं च पक्षी
त्रादर्भदले येका नउत्तरदर्भ वेति॥ ततस्तत्र स्यामुदगग्रायां प्रादेश
मात्रानुछिय निमितान् दर्भानि धायतस्या बर्हिर्हितरा॥ वेष्ट्या
च त्वस्योणा रज्जु मूलं सकृदावेष्टयत दग्रशेषेप्र वविष्टितरज्वा
य अधस्तात्वनीनां परिस्तरणाद्यर्थं दर्भैः सहान्यामुपत नात्य
ध्वाज्ञां गोपरिनिदध्यात्॥ ततोन्ययातादृशोवकृतपंनरज्वा
उदगग्रायांपालात्रं रवदिर्भसंमैरुवेत्रामी वरादीयज्ञीयवृक्षसं॥
मात्तिमात्रं पं वृक्षादारू कमिध्मं शाखाग्रं सकृदावेष्ट्य रज्जुमूलं
२

यसस्तु दावेहन्यपूर्वं निरस्यात् ॥ अत्रे ध्मा बर्हिषोर्दिय नेके सिन्मायत्ता
विकंति ॥ ॥ तत्र बर्हिषि ॥ मषातेयं ध्रिंब ध्रातुस नेमा स्छातीं
ति। ड धमे ॥ यत्कल्कारु पं हृत्वाप विन्य स्त्वं वनस्पतीन् ॥ ततस्त्वा
पं व दज्ञाथासं तेरामी स्कसंस्ट ताइ तिए कविंशाधे स्पवे पंच दूत्रा
चे स्तूहेन ॥ ॥ अन्ये तत्र माहुः ॥ अपूर्वेतु मेचौ नेचंति । ६
ततः पत्नीस्त्र गन्धाद्यलंकारं कुर्यात् ॥ ततोदंपती गंधा
धीभिः ॥ स्वज्ञाधीरेलं कृत्यतादिनेकल हक्रु येविकु पदृक्सान्ततं
धा बहु स घ णावौयी दि व्यसनं पर्यकशाय नेदंतधावनन्न कुर्यन्न ण
कुलि त्वं कोडु वच्चणा कुमस्तुन वं ताकुक्षानल चणाकोचदृषकः म

६८ कमांसमांसमद्यपक्वान्नोपवासतैलमैथुनानि वर्जयेतोदा। घिच
ठि तमयामिश्रे हैष्यान्नेदि वैवस कद्रं ओ पांतां॥ श्राद्धकर्म वलि श्रा
द्धो पंमासाद्यं न्नंषुं ओ ॥ व्रतलोपे॥ श्रोशे: सहस्रं वेत्रा मे
वाउपोव्य त्वमग्ने व्रतलोपाद् स्रवा द्व्याहुतिं जुहुयात्॥ त्वमग्ने
इत्यस्यावत्सोग्निर्गौ यत्रीलौव्रतकोपदौ पदिहाथ चार्वस्या ष४
उपाहुति होमे विनियोग:॥ ओं त्वमग्ने व्रतपा असि देव आम ॥६८॥
र्त्येष्वा॥ त्वं यज्ञेष्वीड्य:॥ स्वाहा व्रतपायाग्नये इदं न मम॥
पद्व पनिर्वापादिपूर्वकं व्रतपायाग्नये पार्वणस्थालिपाकेन

समानतंत्रंवरू प्रधानात्पूर्वंमुद्धृयात्॥ ॥ततः प्रतिपदि प्रातर्गौ
पासनैहं कृत्वाअग्निं परिसमूह्य परिस्तरणीयात्॥ तद्यथा॥ अग्ने
पश्चांगुल्यपरिमिते देशे ऐशानीं दिशामारभ्य दक्षिणां समंतात्॥ प्र
स्तावकेन पाणीनामंत्रैः पश्चिमद्युपपूर्वमपरि निहितैर्दर्भैर्दशांगु
मिते देशेपश्चाद्यादिदिक्षु परिस्तरणीयात्॥ तत्रप्राच्यां प्रतीच्यां चो
दग्ग्रोदर्भाः॥ आवाच्यामुदीच्यां च प्रागग्राः॥ पूर्वपश्चात्
परिस्तरणमूलयोरुपरि दक्षिणापरिस्तरणं उत्तरपरिस्तरणं
तदग्रयोरधस्तात्॥ तिवदर्भाणामनियतसंख्या॥ एकैकस्यां दिशि च बार

६९ इत्येवंषोडशाववा ॥ ततोग्निर्दक्षिणतो ब्रह्मासनार्थं उत्तरश्च पात्रासा
दनार्थं कांश्चित् प्रागग्रान् दर्भास्तृणीयात् ॥ अग्नेर्यावानतस्त्री
चं प्रसार्य परिषिच्य उत्तरास्तीर्णेषु दर्भेषु दक्षिणासव्यपात्राणि
मेण चरुस्थाली प्रोक्षणीयोदर्वी स्रुक् वौषणी तोज्य पात्रेइध्मा
तौ बर्हिर्षि भूर्पह स्फाडिने उलूखलमुसलेचेति द्वे द्वे उदगप
श्री वर्गं प्राक्सं स्थं न्युब्जान्यासादयेत् ॥ आज्यहोमे तु प्रोक्ष
णी पात्र मुत्तानं कृत्वा तदनंतरंज्यपात्रे इध्मा बर्हिषी वेत्येतावदेवा
सादनं ॥ ॥ ततः प्रोक्षणीपात्रमुत्तानं कृत्वा तत्रानंतर्गर्भितं
स्यंग्रसमस्थूलप्रादेशमात्र कुशद्वयं तु पैपवित्रे निधायपश्चादपि
सा

रद्भिस्तस्याग्रं स्नपयित्वा गंधपुष्पादि क्षिप्त्वा हस्तयोनं गुष्ठोपकनि
ष्ठिकाभ्यामुदग्रे एवं कृपवित्रे ॥ घृत्वाप्य पवित्रं स्त्रुवं पात्रा
प्युत्तानानि कृत्वाद्‌ धर्म द्वि मस्य पसवीपि मित्रि: प्रोक्षेत् ॥ ता:
अप: किं चित्काले उ लौ किपे दि त्यके ॥ तथाय यो क्त लक्षणो मिश्रा
न दिवैकि तं ब्राह्मणं म क्षिप्त कर्म पिबूर्यापणं त्वा वृणु इति त्वा
पिंपाणिना गृह्णीत्वा रपुयात् ॥ ततो ब्रह्मणः कृतोसि मत्स्य कर्मप्र २२
ऽमुखं चोपपवीतिआ चम्य समस्त पापण्यं गुष्ठोद्धत्य प्रेणा
निपरीत्य दक्षिणात उदङ् मुखवा:स्थि त्वा आसनो धिर्दर्भेषु
मुखीकतो तियश्चो ... तं ॥

८७

दक्षिणहस्तागुष्ठेनैकं दर्भं मंगुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा नीचस्तः पश्चा
वस्तुरिति नैर्ऋत्यां दिशि निरस्याप उपस्पृश्य दम मैहम वी वेसोः सदने सी
मपादो दामीत्यस्मै कोदङ्मुखः एवं वारं परी दक्षिणपादं संस्थाप्योपरि
देऽगं धाक्षेः। तावद्विप्रविर्तिः सनू।। ॐ बृहस्पति ब्रह्म ब्रह्म मे
दर्नेऔ विद्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय्यस्य यज्ञं पाहि सयज्ञपतिं पा ॥(७०)॥
हि समां पाहि मा पि त्वासदा य इमानाए एवं वर्तते।। ततो यजमानः
ति प्रणीतापात्रमग्नेः प्रत्यग्विधाय तत्र पवित्रौ निधायोदकेनापूर्य
प्रत्यपित्वा गंधपुष्पाक्षतैरर्च्य विप्यमुरवसमभु धृत्वाग्नेरुत्तरतो

दर्भेषु निधाय पवित्रे गृहीत्वान्य दर्भैर्वा ॥ छादयेत् ॥ ततः प्रत्यगग्नेः कुम्भेषु स्रुचपीं निधाय ॥ पृष्ठे तत्र प्रागग्रे पवित्रे निधाय ऋनये त्वाजुष्टं निर्वपामीति ॥ तथैव निरुप्य ते पवित्रे बर्हिषु पर्यधायोत्पूत्। नि क्षिप्तद्भिरग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि पितॄ निर्वपसंख्यपात् तान्नि निद्भिः प्रोक्षेत् ॥ ॥ एवमग्निषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि छिद्राद्वा ऽन्य पात्रदुपरिष्टाद्धिकं तावद्भिः संमृड्यात्भिः प्रोक्ष्य स्रुचा निरुप्य स्थाल्यामुत्तरतः स्फ्यं स्पृष्ट्वा निधाय प्रोक्षणीः स्पृष्ट्वा तेनैव दर्भेण जुहूं तं नैवमेव संमृज्य स्रुवादुत्तरतो निधाय दक्षिणे निधि स्थालीपिलेप्रगता

३ = पवित्र ... ग्रीत्वाचैर्दभै वा आदपेत।

७५ चनुप्रह चेत्॥ ततः स्रुवं चरुं स्रुक्वयं तेनाज्येनाभिघार्यायोर्

गुदास्या ज्याऽग्न्यपयोर्मध्येन नीत्वाऽज्याद्दक्षिणतो बर्हिषि सं

तरमासाद्य पुनरप्यभिघार्य नवाभिघार्य हविः ऐघकृन

णाय्यपाद्यातरं च पयौर्वाऽग्न्युपयोर्मध्ये निधायैकादशांगुलि

मिते देशे गंधाक्षतपुष्पैरग्निं समंतं संमर्चयेत्॥ ६॥ तत्र मंत्रौ॥ तं

॥ ६॥ विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिंधुं न नावा दुरितातिं

पर्षि॥ अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनू

नां॥ १॥ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो मर्त्यं मर्त्यो जो

वामि॥ जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृ[illegible]समश्यां॥

अयं तन्तु ज्योति ३

॥२॥ तत आत्मानं चालंकृत्य हस्तं प्रक्षाल्य दक्षिणे बंधनेनैकं
मिध्मास्थाने निधाय पाणिने ध्मामानं दक्षिण मध्यागं
षुस्कवेदांगिन त्रिष्टुप् ॥ इध्मा हवने विनियोगः ॥ ॐ अयं त
इध्मा आत्मा जातवेदस्तेने ध्यस्व वर्द्धस्व चेद्धवर्द्धय चास्मान्
प्रजया पशुभि र्ब्रह्मवर्चसे नान्नाद्येन समेधय स्वाहा इति ध्म
मग्नेर्वायव्ये जातवेदसेग्न ये इदं न ममेति त्यजेत् ॥ ततः
स्कवेर्गाज्यमादाय प्राग्नेतायं तत स्पर्शं मध्ये कोण मानय
नैय कोणपर्यंते प्रजापतये इदं न ममेति ...स्वाहेति सुवी
र्मिने तंत र्येणा ...पुनराज्य

९२

मादायतत्रने तूर्ष्णींकोपात: ईशानीपर्यंतंतथैवकृत्वाप्य्रत्क्राप्य
स्कवेणाज्यमादायाग्नयेस्वाहा-त्यग्नेरुत्तरपार्श्वेपूर्वभागे
हुत्वापुनराज्यंसोमायस्वाहेत्यग्निदक्षिणपार्श्वेतत्समप्रदेशे
हुत्वापूर्वनिहितपात्रेचरुमुध्दृत्यएषवेसत्यइदमग्नयेइदम
ग्नीषोमाक्य॥ मितिचरुभागद्वयंमध्यतेस्वानेपश्चिमत्रपावदान ॥७२॥
धर्मेणहुहुयात्॥ एवंनाममंत्रैश्चरुहो॥ मेतुनविभागोनास्ति
मर्षभ्य॥ अर्ध्यवादानधर्मः॥ स्रुवेणचरुश्यामाज्यसुपस्तीर्यप्रथ
मप्रधानदेवतायेचरुभागमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रेतिनाच्छिनत्ति पंचुष्

ग्रा =नैरव संस्पर्शोपकुर्वन्नवदायदर्व्यां पतनश्च=
=रूपूर्वभागं ग्राम्यग्निः १

मध्यमानामिकाभिरु दग्रपैाभिर्मध्येवावदाय्य दर्व्यां मोप्य पात्र
स्थं हविरभिघार्य दर्विस्थमवत्तं वाभि घार्यं विधूमाग्निउच्चाका
न्तोऽअग्नयेस्वा हे स्य उपभागोर्मध्यदेशोत त्यत्यग्दक्षोवाल्भग्रा पो३
दयदित्वि दर्व्याः पार्श्वेन हुत्वाअग्नयेइदं नममेति त्यक्ता स्वाहा
पुनः पूर्ववदुत्तरहविर्भागा दवदाय ॐ अग्निषोमाभ्यां स्वा
हेति पूर्वाहुतेः प्राग्भागेहुत्वाग्नीषोमाभ्यामिदंन
ममेति त्यजेत् ।। पंचावत्तीतु दर्व्यामुपस्तीर्य मध्यात् हवि
र्धात्पश्चाद्दं र्धाच्च त्रिर्हविषो वदाय अभिघार्य जुहुयात् ।५०।।

७३ ॥पंचावत्तिन स्तः॥ ओमाहृदन्या वत्सविद्वावाहिर्षिवेभ्यो पास्त
थैवयाम्नेर्तिवाभ्यो वनाभ्योवी: पंचावर्ति नईर्तता:॥ दत्तेतु
अग्निजोम स्थाने इंद्राग्नीभ्यांस्वाह इंद्राग्नीभ्योभ्यामि
दैनमस्मेति विश्रोष:॥ पुनर्दर्व्यामुस्तीर्य प्रथमं हविर्भाग प ८
श्रो ५ स्योत्तरार्धतः पूर्वविदानमोपस्थीनं विनाभिनेवांगुलिभिः स्वदाय
दर्व्यामोप्य द्वीत? यंद्हविर्भागस्य तथैवावदाय पंचावत्तीतु हविर्भा
गाद्वयपि उत्तरार्धात् पूर्वार्धाद्वद्धि द्विरवदाय पात्रस्थाने मेघ
चार्यचत्तंतु द्विरत्तिचार्यः॥ यदस्येति हिरण्यमेरी गत्वोग्नि येतिः
घृतिः स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः॥ ॐ यदस्य कर्मणोत्यरीरिचं

यद्वान्यूनमिहाकरं ।। अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं सु-
हुतं करोतु मे ।। अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्तानां
हुतानां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान्समर्धय स्वाहा । इ-
त्यक श्रुतेनार्य अग्नाविन्नान क्षेत्रेषु जुहुयात् ।। ६ ।। स्विष्टकृ-
ते अग्नये इदं न मम इति त्यागः ।। ततो अग्नेरुत्तरतः स्थितामिधर्मं बु-
धनं च स्रुवे विश्वस्य रुद्राय स्वाहेति जुहुयात् । पश्चात् स्रुवेण प्रायश्चि-
ॐ त्ताज्याहुतीः सप्त जुहुयात् ।। तत्र मन्त्राः ।। अयाश्चेति विमदो ऋषि-
रग्निः पङ्क्तिः प्रायश्चित्ताज्याहुतीहोमे विनियोगः ।। ॐ
अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया ऽ असि ।। अया

७४ सावयसाहूतोयासन्नह यमोहिमेयानोपेदिसेपजंसाहाइत्येक
मृत्याजुहुयात्॥ अयसे अग्नयेइदं न मम॥१॥ अतोदेवाइ
देवा२ तिमंत्रस्य मेधातिथिर्देवता गायत्री विनियोगः सर्वत्र प्राग्वत्॥
अतोदेवा अवंतुनो०॥ स्वाहा देवेभ्योइदं न मम॥२॥ इदं विष्णु
मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विनि०॥ ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे०॥
विष्णवेइदं०॥३॥ व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्नि ॥७४॥
भरद्वाजप्रजापतयोऽग्निर्वायुः सूर्यप्रजापतयो गायत्र्युष्णिक्
अनुष्टुप्बृहत्यः। विनि०। ॐ भूः स्वाहा अग्नयेइदं न मम॥४॥
ॐ भुवः स्वाहा वायवेइदं न मम॥५॥ स्वः स्वाहा सूर्यायइदं०॥६॥

वा

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न मम ॥ ७ ॥ ततो ब्रह्मा कर्णीयं
पत्नीयोगदे वीयव्यू देवो विष्णुनेता एवं समाहुतीर्जुहुयात् ॥ त्या
गं यजमानो न कुर्यात् ॥ ततस्त्वं ब्रह्मा सेव मंत्रविपर्यासादि नि
यतनिमित्तमस्ति ॥ यद्वो देवा अतिपाम मनसा दिति होतृ ॥ मंत्रविपर्या
सादि । निमित्त कृतप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः ॥ ॐ यद्वो देवा
अतिपातयानि वाचा च प्रयुती देवहेलनं ॥ आरायो अस्माँ अभि
दुच्छुनायते न्यत्रास्मिन्मरुतः संनिधेतन ॥ स्वाहा यज्ञमानः मु
रुद्भ्य इदं न मम ॥ ॐ अनाज्ञातमिति मंत्रद्वयस्य हिरण्यगर्भ ऋषिस्त्रि
ष्टुप् ॥ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथुः ॥ अग्ने
तानुष्टुप् ॥

पा

७५ यदस्यकल्पयत्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ यजमानः अग्नयेइदं न
मम ॥ पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः ॥ अग्नेरतदस्य कल्प
यत्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ यजमानः अग्नयेइदं न मम ॥ य
त्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ॥ अग्नि
ष्टद्धोता ॥ यजमानः अग्नयेइदं न मम ॥ स्कन्नक्रिन्नया
नियत निर्मिते सति चरुमाणप्रकारेण पातितहस्तात्पदोर्ध्व उपहो
मान् कुर्यात् ॥ ब्रह्मणो भावेयजमान एवैतान्प्रायश्चि
त्तादीन् कृत्वा अन्यस्मै वृन्दं दद्यात् ॥ ततो यजमानः सर्वकर्म
सफलप्राप्तये द्रव्यं पूर्णाहुतीं जुहुयात् ॥ तद्यथा ॥ स्रुवेणा

ज्यंगरही बास्क वंसमवि लांपत्र यित्सातस्यांसकव मेस्ववि लंनिधाय
पुनरधो विलंनिक्षिप्य स्कवाग्रे कुसैंमाक्षतं निधाय सर्वपापि
नास्ककुसैंमलेध त्वाद क्षणापाति ना वस्क वंशं रवमुद्दयगही
त्वातिष्ठन् साम यास्कु : काय स्कवाग्रेन्यस्त दृष्टिः ॥ ॥ प्रसन्ना
सु ॥ ॥ समुद्राग्निरित्येकादशार्चस्य सचासपवामदेवसाप
स्त्रिष्टुप् ॥ अन्त्याजगती पूर्णाहुतौ विनियोगः ॥ ॐ समुद्रादूर्मि
रित्यादिमंत्रं ममग्निस्वाहेति पठन् पूर्णामितधानासं ततांस्कवा
ग्नौ सक्षोषं हुत्वा अग्नये इदं न ममेति त्यागं कुर्यात् ॥ विज्योतिषे
त्यस्य जानोक्षषोग्निस्त्रिष्टुप् ॥ ॐ विज्योतिषा ०॥ पादेवीः ॥

पंचे २

९६ इत्यनेन तथैवाव्रीहिं हुत्वा अग्नये स्विष्टकृते न मम से त्यक्त्वा ॥ विश्वे
भ्यो देवेभ्यश्चाहुतिं संख्यां हुत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम ।
ततः मंत्रं इलयकः पात्रं समिदर्भशीकलान्यादिः प्रोक्ष्य यज्ञो प्रहेतक ॥
॥ क्वा ॥ पूर्णां कृत्वा ध्येत दं तं सम्मूलं प्रयोगपादि आतका नेपलिखि २५
तम पिइदानी श्रीशान कुर्वीत ॥ अथाव कैंघस्थानीयं पूर्णपात्र ॥७६॥
डालेन माउर्जनं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ पूर्वोक्तादि तं पूर्णं पात्रं
मास्तीर्य बर्हिषि दक्षिणपाणिनाभिधाय । तत्र गंगादि पुण्यनदीः
स्मृत्वा नदृशिया पाणिना स्पृष्ट्वा । पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः स्पूर्ण
मसि पूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः

अग्नितीर्थसमीपे क्षेत्रादितिः पिलाकुशाग्रैः आपोमादि पंचदिक्षु लं मंत्रैः
यथालिंगं प्रसिंचेत्॥ ॥तेच मंत्राः॥ प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयंतां
दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयंतां॥ ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्स
रः प्रजापतिर्मार्जयंतामित्येकैकशः पठन् प्रतिदिशं कुशाग्रैः लो
स्वशिरसि मार्जयेत्॥ ॥तत्र मंत्राः॥ आपो हि ष्ठेत्यस्य त्रिचस्य सिंधुद्वीप ऋषिः आप
स्त्रिष्टुप् मार्जने विनियोगः॥ ॐ आपो हि ष्ठा मयो भुवः॥०॥ विश्वो विश्वा
इदमापः सिंधुद्वीप आपो अनुष्टुप् मार्जने विनियोगः॥ ॐ इदमापः॥
यद्वाहमनृतं॥ सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु इत्येतेन मंत्रेणात्मानं मार्जनं
कृत्वा दुर्मित्रिया तस्मै संतु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मंत्रैः

७७

नि कृतिरूखोकुशाग्रैः पैनैः सिंचेत् ॥ ततो ब्रह्मा पठ्यमाने वाम पार्श्वस्थितपत्न्यां

ञ्जलौ पूर्णपात्रेस्थं जलं ॥ ओं माहं प्रजां परासिंचं या नः सयावरीः स्थन

समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथेति मंत्रमेकं कृत्वा पत्न्या वा चय

नं पूर्वपठनं मन्त्रं एवं निषिंच्यांजलिस्थजलैः पार्थं पूर्णोदकपात्रे मा पा

ऊ तीनं पठ्यमाने पत्नीं व प्रोक्षेत् ॥ पत्नीतज्जलं बर्हिषि निषिंचेत् ॥ ॥ ७७ ॥

ब्रह्म पवाय पठ्यमाने एव स्ववाम पाणिमुत्तानं बर्हिषि निधाय तत्र दक्षिण तत्र

पाणिना पूर्णपात्रमादाय माहं प्रजां मिसिनेन तज्जलं पत्युः अनुरुचं निषिं

च्य तां प्रापः समुद्रं गच्छतीति ध्यात्वा पाणि स्थ जलेना स्वानं पत्नी च प्रो

क्षयेत् ॥ ॥ ततः कृत्वा पिण्डं चानियत निर्मितसंमितवस्त्रप्रक्षालनेन

७२

कर्तीग्नेवायव्ये स्थितः संस्थाऽपैर्विनियोगः ॥ तद्यथा ॥ ॐ अग्नेत्व
न्नइति चतस्रणां गोपायनालोपायना वाबंधः सुबंधुः श्रुतबंधुः
विप्रबंधुश्चैका चीऋषयः ॥ अग्निर्देवता ॥ द्विपदा विराट छंदः ॥ अग्न्यु
पस्थाने विनियोगः ॥ ॐ अग्नेत्वं न्नः ।०॥ वसुरग्निः ।०॥ स नो बोधि ।०॥
तंत्वाशो चिष्ठ ॥ ॐ यत्ते स्व नाम्यमे यज्ञोपवीतेन मम ॥ यत्ते नाम नामि
त्ति स्विं तस्मै ते उपयतेन मः ॥ ॥ ॐ अनयेन नमः ॥ स्वस्ति श्रद्धां मे
धांपशु प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलं ॥ आयुष्यं तेजारोग्यं देहि मे हव्य
वाहनो नमः ॥ ततो ब्रह्मापितत्रे वस्थित्वा एतेनैवोपतिष्ठे नितः क
र्त्ता आचारात् ॥ मानस्तोके कुत्स रुद्र त्रिष्टुप् ॥ विभूतिग्रहणे विनि ।०॥

मानस्तोके०॥ वीरान्०॥ स्कन्धापिलं पृष्ठेन विस्तीर्णं गृहीत्वा॥ ॐ त्र्यायुषं
जमदग्नेरिति ललाटे कश्यपस्य त्र्यायुषमिति नाभ्यां यद्देवानां त्र्या
युषमिति दक्षिणस्कन्दे तन्मे अस्तु त्र्यायुषमिति वामस्कन्धे। इति ता य
षमिति त्रिवारं धारयेत्। केचनोपकण्ठेनात्पूर्वं विभूति धारणमाहुरि
गो ति॥ ततः कुशोपरि स्तरणानि विसृज्याग्निं परिसमुह्य परिषिंच्याचि ॥७८॥
ष्टानि निरस्य च इध्मान्च पुष्पादि क्षिप्त्वा लं कृत्य निवेद्यं तां बुलं च नि
वेद्य ब्रह्मणे यथोक्त दक्षिणां दक्षिणाभावे हुतशेषं घृतपूर्ण दक्षिणां
दत्वा ब्रह्मा भावे अन्य में भो ब्राह्मणाय दत्वा पात्राणि प्रक्षाल्य पूर्व
क्रमेण द्वंद्वं द्वंद्वं उत्सृज्य यस्य स्मृत्येति पठित्वा विष्णुं नत्वा च यत्पवित्रं

78

यंथीवीसख्यस्यप्तुद्धदेशोक्षिपेत् ॥ इद्रैतु ॥ अग्नीषोम स्थाने इंद्रा
ग्नी अन्यत्सर्वसमानंत च्चेद इति मेव ॥ सय स्कालायांपौर्णमा
स्यामग स्यो यत्र वायागदीन एव भात हैमानं नास स्वा धाये
ध्या बर्हीषी संनह्ये ष्टिप्रयोगं कुर्यात् ॥ ॥ इतिश्रीप्रयोग नित्ये
पार्वणस्थालीपाकप्रयोगः समाप्तः ॥ ॥ अथेष्टिप्रायश्चित्तानि ॥
मा ॥ ॥ नाम ॥ अप्रवादाद न्याग्नेयवहूयं यडो स्याग्नाव न्योप्यडेत
चित्तदायायाश्चित्तं पथिकृच्चरु होमं कुर्यात् ॥ रूसापुन स्तृतीया
दिति पिपुअन्वाधानपूर्वकं पिष्टिं कुर्यात् ॥ ॥ अथ तिमिपन्नेष्टि

७८ प्रयोगः ॥ ६ ॥ अन्वाधानात्पूर्वं चेद्व्रीयडस्थलाभवीतितदापंचमदि
वसेसप्ताकालमन्वाधानपूर्वकं जुहुयात् ॥ अन्वाधानापयतोयडः
स्थलाभेततांगृहांतरेस्थापइत्वाप्रतिपद्येवजुहुयात् ॥ सूतका
दिनाद्दृष्टेर्तितावेदागामिपर्व पूर्वतिथिषु द्वातीयां चतुर्थेन
वमी चतुर्दश्याद्यविवीहायान्यात्क्तामती पर्वाग्नेष्टिं कुर्यात् ॥ ॥७८॥
पन्नेवास्यप्रतिक्रमेअनंतरेपर्वणिपथिकृच्चापूर्वकमितिपन्न ग
यांगेकृचातत्पर्वणोअन्वाधानंकुर्यात् ॥ तत्राप्यतिक्रमेअमि ति
पन्नस्यपर्दरु छ प्रायश्चित्तं कृत्वा कालप्राप्तां प्रतिपदीष्टिं सद्य

स्वकालान्वाधानपूर्वकं कुर्यात्॥ द्वितीयपर्वणोतिक्रमे पूर्ववदागामिपर्वमध्ये कु
र्यात्॥ तस्यातिक्रमेतत्पर्वणि पथिकृत्पूर्वकं कार्यं पथिकृदिष्टिं च त
त्यांपाकुपर्वण्यासमानतंत्रो वा कुर्यात्॥ तस्याप्यतिक्रमेतृतीयप
तिपदि प्रतिपद्युपप्रायश्चित्तं कृत्वार्द्धं च विवापाप्रकालमिष्टिं कुर्या
त्म। तस्याप्यतिक्रमेआगामिपर्वपर्यंतं पूर्वोक्तवत्कुर्यात्। तत्राप्य
तिक्रमेस्मार्ताग्निर्नश्यति तैर्विधिना पुनःसंधानं कृत्वा प्राप्तेपर्वणि
तत्स्वदिष्टिं कुर्यात्॥ आन्वाधाननिष्टिमध्ये चंद्रग्रहणं चेदिष्टिं
निहविरासादनांतं कृत्वान्वाधाननिष्टिमध्ये चंद्रग्रहदोषप्रा

न क

यथ्यिचाधिमाऽसौहोमैरिष्येइतिसंकल्प्य। नवोनवोभवतीत्यस्य

सूर्यासावित्रीचंमात्रिष्टुप्॥ ॐनवोनवः॥१॥ यमादित्याॐ

शुमाप्याययंतिपमक्षितमक्षितयःपिबंति। तेननोराजावरुणोव

नस्पतिराप्याययंतुशुवनस्यगोपा॥ आप्यायद्वेपाकूकाउर्येनैवाज्या

हुतीर्दूचाअन्त्यलंकूरणादितेत्रंकुर्यात्॥ सूर्यग्रहणंचेद्वविरा ॥८०॥

सीदनांतेतिसृत्रयैबाज्याहुतयः॥ ताश्चचित्रंदेवानामित्यस्यांगि

रसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप्॥ ॐचित्रंदेवानां०॥ उदुत्यंजातवेदसमि

त्यस्यकण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री॥ ॐ ६ उदुत्यं॥०॥ उद्वयंतमसस्परी

त्यस्यकण्वःसूर्योनुष्टुप्॥ उद्वयं।०॥ एतैर्दूचाअन्त्यलंकूरणा

केनरुदिहोमश्शेषंसमापयेत् ॥ इदं प्रयोगपारिजातेसंग्रहोक्तं

प्रायश्चित्तं ॥ ग्रहणान्तरे तु श्रौ नको च मुक्ता ॥ ॥ तथा पद्धिति

नेन विनसादननंतिकृतेअन्वाधौहिमध्ये चंद्रग्रह अनितवैगुण्य

परि हारार्थ श्रौ नको च माज्याहुतीमुपस्थानं चकरिष्ये इति सं

कल्प्य ॥ अत्राग्ने वैश्वानरस्य राहुग्रस्तो गौतम ऋषिः चंद्रमा यज्ञी इ

ष्टीमध्ये चंद्रग्रह पावैगुण्य परिहारार्थे मान्य होमे विनियोगः ॥

॥ ॐ अग्नेवैश्वानरस्यमूर्जवत ॥ इच्छा चंद्रमसोग्र हेसाहाश्वचंद्रमसेइ

दं न मम ॥ नवोनवोऽत्यस्य ॥ सूर्याः सावित्री चंद्रमा त्रिष्टुप् ॥ चंद्र

पस्था ॥ नवीनवोभवति ॥ भागं देवेभ्यः ॥ सूर्यग्रहे तु संकल्प

दोर्थं पदस्थानेसूर्यपदंप्रोक्तव्यं ॥ उद्वयमित्यस्य काण्वः प्रस्कण्वः
स्वयोत्रिष्टुप् ॥ ॐ उद्वयं० ॥ स्वाहा सूर्याय इदन्नमम ॥ चित्रमित्यस्य
कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । सूर्योपस्थाने वि० ॥ चित्रंदेवानां० ॥ ॥ उमीष्टि ६
मध्ये ग्रहणे निर्णयः ॥ ॥ अन्वाधाने हि मध्ये अग्न्यनुग ॥ ८९ ॥
तोऽभयाग्न्यौ मंत्रेण वक्ष्यमाणवत्पुनः संधाने कृत्वा ॥ ॐ कृष्म
स्वाहेति मन्त्रेण संकल्पपूर्वकं प्रायश्चित्तं संकृत्वी उपेन हुत्वा पुनर
न्वाधानं पूर्वकमिति ष्टिं कुर्यात् ॥ अन्वाधाने ष्टि मध्ये प्राप्तौ
पश्चितोनुध्येताग्निरयस्तमेति संकल्पपूर्वकं संस्कृत्यै ताज्यं हुत्वा
अरण्यादिषु समाने प्राप्ते होमकाले प्रतिष्ठाप्य प्रातहोमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् ॥

४|8

अन्वाधायप्रतिपदिप्रमादादिष्टयकृतणेत्तृतीयादितिथिषुप्रातरौपा
पसनानंतरसंकल्पपूर्वकं संस्कृचाऽयस्यसत्सुमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा
पुनरन्वाधायेयागंकुर्यात्॥ ॥ अथप्रसंगादत्रैवनैमित्तिकप्रा
यश्चित्तान्युच्यंते। छ॥ शास्त्रापयकीमितिदेवार्वाक् बर्हिषा यत्नांता
नुगतश्चेदग्निः सचप्रायश्चित्तसमाप्तिपर्यंतं स्थित्येत्यस्त दछदं
तएकं पत उतएकं०। संवेशानेत्त्वा १ ध्वाकृरेघि।०। इतिमंत्रेणाज्या
यतनेप्रक्षिप्यव्याहृतिभिराज्याकुं जुहुयात्॥ अत्रकारिका॥
अर्वाक्शाम्यापयासांतुबर्हिनायतनात्कृतं॥ प्रायश्चित्तसमाप्तं

२ क

तंसमर्प्योऽग्निंबिलंयदि ॥१॥ इदं तत्र ॐ स्थानेऽग्निं प्रक्षिपेत्पुनः ॥
आज्याहुतिश्च जुहुयाद्वा ॥ हस्यारैः स्वौ पूर्ववत् । अग्न्यायांगुहं गृ
हं पुलेत्यापक्लेशः ॥ अग्न्यापारेमितदेशाद्धहि नो यातनाऽकृतेऽग्नौ
पाथिकृते ग्नये चरुं निर्वपेत् ॥ अन्वाहार्यपादगृहीतेनाज्येन ५८२॥
स्रुवं पूरयित्वाऽग्नये पथिकृते स्वाहेति पूर्णाहुतीं जुहुयात् ॥ ३ ॥
प्रस्कन्वाहुतिर्वा ॥ ध ॥ तदुक्तं कारिकायां ॥ अतिक्रान्ते तोयदाग्न्या
८ परासर्मन्नलोनैनं क्षेपेत् ॥ चरुः पथिकृते कार्यः पूर्णाहुती यथा
विधा ॥ ध ॥ पूर्णाहुती लक्षणं कारिकायां उक्तं ॥ ध ॥ आज्यं द्वाद
शा स्रुवस्तं गृहीत्वा पूरयेत्स्रुवं ॥ तथा मन्त्राज्याहुतिः कार्या
या

ज्वल्कैं२

पूर्णा हुतिरिष्यते ॥ अत्र पूर्णाहुतिर्वास्यादित्येके याज्ञिका विदुः ॥
य ओं यानि स्वयं भूतिनदा ॥ उद्दिष्ट पुस्य ज्ञातवेदोप चंनिर्वृतिंमम ॥ ॐ
पश्यं ध्रुममस्यमा वहज्ञी वनंच दि क्षौहिणा ॥ मानोहिंसीज्ञातवेदो गाम
रु पे श्वं पुरुषं जगत् ॥ अबिभ्रदग्न आगहि श्रियामांपरिपालयइ तिमं
त्राभ्यां समेद्ध यमग्नावादध्यात् ॥ काम्यं स्मृचाद्धक पद्यते ॥ पुन म॰
स्त्वादित्यारुद्रा वसवस कः ॥ समिंधतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीथ यज्ञैः ॥
घृतेनत्वं तनुं वर्धयस्व सत्याः संतु यजमानस्य कामाः इति समिध
माद ध्यात् ॥ तदुक्तं कालिकायां ॥ स्वयंभुवत्ले चेदुद्दीप्यस्वेति द्वाभ्यां
समिद्वयं जो घेयमुपाप्येतितु पुनस्त्वेत्यनयासकृत् ॥ हूयमानाहुती

८३ आहुति (संश्रव)

परिबर्हिः स्कंदेत् देवांजनमित्यनेन तान् अभिमन्त्र्य पुनः प्रायश्चित्तं स्कंदेत्याज्या
हुतिं जुहुयात् ॥ ततः स्कन्नमनले क्षिपेत् ॥ मंत्रोऽयं देवांजनमागा
न्यज्ञस्तस्य मासीन्न वर्धतां ॥ स्विष्टेन नु वर्तु यज्ञो यपतिमंहसं
स्पतये स्वाहा ॥ भुवनपतये स्वाहा ॥ भूतानांपतये स्वाहा ॥ यज्ञ
स्य त्वा प्रमया न्मया प्रिमया तया प्रतिमया ॥ इदं प्रायश्चित्तं स्कंदे पर्यु ॥८३॥
मांजन नूनं निमंत्र्य पोनिम नु प्रायश्चित्त पूर्वः ॥ समानं यो निमनु संचरं
तं इति पंचं जुहोम्य तु समहोमंत्राः ॥ छ ॥ आवकाद्विका ॥ छ ॥ आहूति
हूयमाना तु बर्हिः स्कंदेत वै यदा ॥ देवांजनमगन्यज्ञस्य नेनाभि मि
मंत्रयतां ॥ ॥ इति पंचैत्याहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः ॥ देवांजनेति

८३

द्वि

सर्वत्र स्कंन्नेत्यसिमन्त्रपेद्धीः॥२॥ होतव्याऽप्यांहुतिस्तत्रव्याहृत्या देवैःस
मुच्चयात्॥६॥ यागाहूयामन्वाधा ननिर्वापादिपूडा नोदेवताफक्रमो
पदाङ्गातेस्तदा व्याहृतिभिर्हुत्वाविहितदेवतांयजेत्॥ यागाहूर्ध्वं देवता
युक्रमज्ञानेनु व्याहृतिभिर्हुत्वातं यागंनावर्त्तयेत्॥ यद्वात्वकृतीकांचि ल
देवतांयजेत्तदा व्याहृतिभिर्हुत्वाप्रकृतदेवतायै यागमावर्त्तयेत्॥७॥ अ
नकार्षिकं॥ प्राक्पर्यग्नेत्॥ युक्रमेज्ञातइदं स्त्वायुजेत्तदा॥ अविज्ञा
तविपर्यासेविहितादेवतांस्मरन्॥१॥ इष्ट्वाप्यंततऊर्ध्वंतु व्यत्क्रमावगमे
सति॥ प्रायश्चित्तमिदंकृत्वायागं नावर्त्तयेत्तदा॥२॥ यदात्वविहितां का
विदेवतामिष्टवांस्तदा॥ प्रायश्चित्तमिदंकृत्वायागमावर्त्तयेत्कृती॥३॥ इदं व्या

स्त्वं

त्विति होमात्स्वं । अन्यान्यपिप्राय श्चित्तानि कालिकायां । पवित्रंयदिनैव्रपेत्व
स्यात्पवित्रवतेयजुः ।। यदाहविर पक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।। यजुः
ज्ञाना व मात्रेतु पवेत व्रीहिभिर्नोदनं ।। भोज्यपात्रे न हीनेन चतु नो ब्रह्मा
पानध्या ।। बहु गे दग्धमदग्धं वा किंचिद्देवपदाहविः । छिद्रेणैव पु
नर्यागः स्यादेन यादितस्तद ।। कृत्स्नं दग्धं यदा तत्स्यात्पुनः कृत्या
दयेद्धविः ।। १० ।। सर्वयागः कर्त्तव्यः ।। ११ ।। पुनर्यागस्तनेष्यते ।। म
ध्यात्पूर्वार्धतो वात्र यदि दुष्टं हविर्भवेत् ।। तस्यैव हविषो वध्यैनं मध्यात्
पूर्वार्धतः पुनः ।। दु ध्माधाने कृते दुष्टं यथा न हविनत्वचेत् ।। तत्स्थाने
डुदुपाद ाद्ध्येदुष्टं यजुर्योपचर्यो ।। १२ ।। एवं समाप्यै दुष्टं तद् दृष्ट्वा पासये

म पन

वसुनः ॥ अन्वाधानादिकोयागः पुनः कर्तव्य एव तु ॥ प्राग्निध्याधान
तो दुष्टे प्रधानहविषि त्वथा ॥ तद्द्रव्यैः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्तत्समापयेत् ॥ सं
स्थं गोनं दुष्टं विद्दुष्टं प्रक्षिपेत्तु नः ॥ स्विष्टकृदविकोदो षआज्ये
नैव समापयेत् ॥ प्रत्यक्षैः केशैः कीटैर्विषिरसैविकि ॥ व
सासृक्शुक्रमज्जास्थिमूत्राविट्स्वेदद्रवकैः ॥ १ ॥ श्लेष्माद्येन पीडि
तं सैर्दुष्टानि स्युर्हवींषि चेत् ॥ सिंचानिश्लेव स्र्कानि दुष्टानि स्युः क्षि
पेत् जले ॥ स्कन्ने द्वेष्ये तत् यान्यामपाद्य जुहुयाद्विः ॥ २ ॥ यानस्य
यानि भिन्नानि शकूटं डार्वनले क्षिपेत् ॥ अन्यच्च विसंवहूं नत्वयं

८५ भिन्नमेववा॥ त्वमग्नेर्मिभिस्तु मंत्रेण प्रक्षिपेद्देवतज्जले॥ मंत्रः॥ ८१॥
त्वमग्नेर्मिमगान्मंतामातृदमातनमप्यगात्॥ त्वयास्म पुत्रैः पशु गसाग्नि
भिर्येनो दृष्टिसंक्षिपतामिती॥ संसृष्टेऽपस्यगृह्याग्निस्समंपिदृग्ध
चरुर्विश्वचये कार्योऽप्यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत्॥ अग्निगुप्ताभावेदष्टुवि ॥८५॥
विचित्यादीकोत्तुणः॥ चरुक्षमाय कर्तव्यो गृह्यदाहेषु वैभवेत्॥
ज्ञावाग्निना तु संसर्गे कुर्वित हुत्यये चरुं॥ पचनाग्नेः संसर्गेस्सं वर्गा
यचरुं भवेत्॥ वैद्युतेन तु संसर्गे कुर्यात् [illegible] ते चरुं॥ प्रायश्चि
त्तचरुस्थाने वा पूर्णाहुतिरिष्यते॥ पर्वण्यास्योऽक्षुपाते न कुर्याद्[illegible]
भते चरुं॥ पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्व्रतपतिं चरुं॥ समानतंत्रं कुर्वीत

वाभ

पार्वणेन तु कर्मणा ॥ अकृताग्रयणोऽश्नीयात् ॥ नैयस्कं वै ततः ॥ वै
श्वानराय कर्तव्यो चरुः पूर्णाहुति स्रुवा ॥ द्विपदं तं यजुद्वाभ्यां कर्तव्या न
म्पिष चरुं निर्वपेत् ॥ कपालनाशोप्योषः स्याच्च वरुणा कर्मनामनि ॥ क
पालं तद्वेदीन्नं प्रागेव भ्रष्वणाद्यदि ॥ तदा तंत्रोक्त मंत्रेणा कपालं स
दधात्यथ ॥ अग्निहोत्रघर्मदुह्याभ्यासफलं तु क्षिपेत्सर्वधा ॥ तच्चेद
प श्रुचि संवधमाध्यामेव क्षौंडले भिद्येच्च यदि पुरोडाशोद्रु यदप्यथवा
यदि ॥ किमुत्स्थर्षसि मंत्रेण ॥ बर्हिषि निधायतु ॥ अग्निमन्त्रयते ऽन्तु
माहिंसीरिति मंत्रतः ॥ ५ ॥ म्रियतेऽम्र तत्राद्ध्व्यंप्य ऽमानेतुर्जीवति ॥
अग्नये सकृत्र मिमते चरुः पूर्णाहुति स्रुवा ॥ अथयस्य वपुरोविडिमे न

नयेद्बृयमोततः।।समरूढाग्न्यरुं कुर्यात्पूर्णाहुतीमथापि वा।।समा
रुढ समिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते।।श्रौ तोक्तमविरोध्यम्यग्यंतु
शान- ग्रास्त्विदं।प्रायश्चित्तविद्रोषस्ययत्र नोक्तोप्स वेद्विधिः।।होतव्या
ज्या हुतिस्तत्रषक्षवैष्णुवमथवादिति हतु।।निमित्तानंतरे सर्वप्रायश्चित्तं
प्सवेदिह।। पावैगवो त्यपतेदोषजाड्यसंस्कारतोयदी।।प्रायश्चि
त्तंप्सवेदास्यंसंस्कारोनंतरंतदा।।व्युत्क्रमोदेवतानां तुसंक
ल्पादोप्सवयादि।।मंत्राणां व्युत्क्रमस्तद्वद्धोमादौतुप्सवेद्यदि।। ८६
मध्यात्सर्वाधिंतिश्चैति व्युत्क्रमोपेस्यप्सवेद्यदि।।द्रव्याणां व्युत्क्र
मः स्याच्चेन्नघानिर्वपणादिषु।।यद्वादेवास्त्रयो ब्रह्माऽजुहुया

स्रु तुवाहुतिं ॥ यन्नुरव्यं स्वगृहे द्रव्यं होमद्रव्येऽददातितत् ॥ यजमान
स्य जुहुयाद् असौ । नावेस्रुवाहुतिं ॥ कस्मैविद्ब्राह्मणायाग्निमन्त्र
द्रव्यंददातितत् ॥ होतव्येकाहुतिश्चान्याहृत्यास्वेसमुद्दैयात् ॥ ॥ व
सर्वत्रैवप्रायश्चित्तचरुपंडपेहोमंवाब्रह्मैवकुर्यात् ॥ जुहोतिऽपिति
प्रायश्चित्तेब्राह्मणाग्निति स्वचरु दुक्ते ॥ तदभावेतुयजमानःसमा
तन्यायसत्व त्वात् ॥ यत्रस्वकालेकर्माकरणनिमित्तंप्रायश्चित्तमु
त क्तं तस्मिन्प्रायश्चित्ते अतीतं कर्म कार्यं नवेतिमतिभेदः ॥ ॥ ४ ॥
॥ तदुक्तंकारिकायां ॥ प्रायश्चित्तेकृतेपूर्वंददातितन्नपिकर्मकार्यमित्येक
मो

वै ।

॥८७॥ आचार्यानित्यमेतुविद्वोंषैंतः॥ कर्मसमाप्तिसमपेंगलेपेज्ञातेअज्ञातेवां
गलोपेप्रज्ञापतिः प्रायश्चित्तमर्हत्॥ प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरे
षुयत्॥ स्मरणादेवतद्विष्णोः संपूर्णस्यादितिश्रुतिरिति॥ एवमन्यान्य
पिप्रायश्चित्तानिग्रंथांतरतोवगंतव्यानि॥ ॥इतिश्रीप्रयोग
रत्नेइष्टिप्रायश्चित्तानिनैमित्तिकप्रायश्चित्तानिच॥ ॥अथस ॥८७॥
कलकर्मसाधारणपरिभाषा॥ तत्रकारिका॥ घ॥ ७॥
आज्यैकद्रव्यकेहोमेस्याद्वेदाज्यपरिग्रहः॥ स्थाल्यादिकारणंस्रुवैकं
ताकृतमितिमेधातिथिः॥१॥ नोच्चारयतियत्राज्यपदंकर्मसुसर्वदा॥

नु
अनादिष्टश्च होमेकु तत्रानित्या पैरिस्मृतिः ॥२॥ सर्वस्मिन्या वैश्वयज्ञेषु
आज्यभागौ कृताकृतौ ॥ सर्वेषु पाकयज्ञेषु स्वेवदूहा कृताकृतः ॥
॥३॥ धन्वंतरिमसे ब्रह्मणिनित्यः शूलगवे तथा ॥ कुम्भे होमे च स्विष्टा 5
न्नाद्य चिन्नं तेण स्वत्रकृत ॥४॥ नोभयं यत्र तत्रे वृहं वनं नामधेयतः ॥
नैकेकां चनपक्षोयं यौलादादावासितोयद ॥ तदाग्निरिंदु त्यायग्रा
होतव्या इति हृति कृत ॥ अनेके पक्षेय ज्ञास्सु नैकस्मिन्काल एव तु ॥ क
यी ॥६॥ समानं तंत्र काः कार्यं तंत्राहृति दिष्यते ॥ पात्रासादनमित्का
तआज्यादिप्रणायनादि च ॥ ७ ॥ स्रुवादिमार्जनं येधम परिस्तुप्रहरणं तथा ॥
१५

पूर्णपात्रं भवेन्नित्यं माज्यस्योत्पवनं तथा ॥८॥ इध्मानाद्देवता आज्यं स्या
दनुक्ते साधने स्मृतः ॥ अपानु मंत्रणे मंत्रे उपस्थाने ऽभिमंत्रणे ॥
॥९॥ मंत्रोयः कर्मकरणे गृह्यकर्मण्युपोष्णुषट् ॥ इदं कार्यमनेनेति
न कश्चिद्दृश्यते विधिः ॥१०॥ लिंगादेवेदमर्थं त्वं यैषां ते मंत्रसंज्ञितः ॥
मंत्रांते कर्मकर्तव्यं मंत्रस्य करणं त्वतः ॥११॥ कर्मादितोनु मंत्रस्य ण्या ॥८८५॥
वृत्तिर्गृह्यकर्मणि ॥ मंत्रोक्तदेवतानां तु स्थालीमेवार्घं निर्वपेत् ॥१२॥
चतुरश्चोतुरो मुष्टीन् प्रोक्षणं च तथा भवेत् ॥ सहैव भ्यवपयेत्तत्र नास्ति
मुद्धरणं तथा ॥१३॥ आदिष्टमंत्र होमेषु सर्वत्रैव प्रतीयतामिति ॥

नु

हृतारुतं वैकल्पितं ॥ उक्त इति ॥ ग्रस्यसत्रकारः छविन्नाम्नाहो

मंमहापाप्मासा विद्यै ब्रह्मणश्मिति ॥ छविन्तंत्रेणाह ॥ अन्तेनय

क्रूपघानायेअस्मानिति चेतस्मिसिद्धि ॥ यत्रहुननामतोर वामंत्रतो

होमनुष्यसे केवलं तधिनातिना देवताविधानं यघाशाडा पत्यस्य स्था

लिपाकस्य हुत्वा त्काम्याश्च रवङ्व्यादैत्तत्रचतुर्थं तेनदेवतानाम्नाहो

मइत्यर्थः ॥ ॥ अनेक इति ॥ यघाआग्रयणाश्चसुडी कर्मणीतद

द्वेव्यंयुज्यां क्रियेत तत्रतमेप्येकरूता ॥ उपेतिपादिषु षट्सप्त

तीयो मंत्र उक्तलक्षणमेतत् । लिंगादर्थप्रकाशनसामर्थ्याद

॥१९॥ इदमर्थित्वंतत्कार्यर्थित्वं॥ ननुमंत्रसामान्यलक्षणमिदं॥ अव्या
प्यतिव्याप्त्यादिदोषापत्तेः॥ तस्माद्द्विशेषस्यैवमंत्रस्यलक्षणं॥
ख एवंचमंत्रशब्दोऽप्यर्थः समानार्थोविशेषार्थश्चेति॥ नगवान्॥
यज्ञोपव्ययतेकर्मकर्तुरंगैर्न हूयते॥ दक्षिणस्तत्रविज्ञेयः॥ क
र्मणांपरस्परः॥ यत्रयदिनियमोनोक्तोजपहोमादिकर्मसु॥ ॥२७॥
स तिस्रश्चदिशःशास्त्रोदिसौम्यापराजिता॥ अपराजितायैशानी॥
आसीनऊर्ध्वःप्रह्वोवानियमोयत्रनोदितः॥ तदासीनेनकर्त
व्यंनप्रह्वेननतिष्ठता॥ तथा॥ अनादेशास्वयंकृत्वासिर्वेक्रीविक

ना पुरोहितैः॥ प्राक् कूलतासाधनानां प्राक्संस्थत्वेनवर्णना॥ तथा॥
अविज्ञातमानं त्रोः प्रयोगव्यः प्रयोक्तृभिः॥ एव कुस्थैव होमेषु विज्ञा
स्व ताश्च कल्पतः॥ यस्मिन्मंत्रेण पठितः स्वाहाकारोत्तरेपदि॥ स्वाहा
वि कारः प्रयोक्तव्यो होमेषु प्रणवादिकः॥ मंत्रस्यान्त्य स्थ वेत्रा व स्वरै
वं होमद्रव्यतैः युमंतेत न होतव्यं स्वाहाकारे पठितेः॥ जानीयाद्य
द स्यं मंत्रतत्पैन्यानुपदेन्नातः॥ ॐ भूर्भुवः स्वः स्वैतिभि स्वाहा का
हेतयोऽपे॥ अग्निश्च होमेतिसृभिः चतुर्धा स्यात्समासतः॥ आ
घपयोगमंत्राणां षड्विधं लक्षणं षड्ढुपांशुप्रयोगतः॥ जपमुख्यो

स्मतं जपानुमंत्रणाप्यापनाभि... पश्चात्कविकारणं

माषि

चणं विं यात्॥ कृत्व धर्मर्पितं तद्भवेत्॥ अर्यतः कार्यलाभश्चोदर्थार

यक्रतो भवेत्॥ मंत्रमुद्रा रयेन्नैव मंत्रात्वेनसंस्मरन्॥ द्रोषिणंत

नमस्कारस्यादेतद्धनुपमंत्रणं॥ एतदेवतात्मिमंत्रस्यलक्षणं वैनादिकं॥ ८

अद्भिसंस्पर्शनादर्घिकमात्तदेवताभ्यः प्याय्य नेस्तु तं उपस्था नंतदेवस्यान्

प्रणाईतिसस्थानसंस्तुतं॥ ब्राह्मं कर्म ये ते देषु कर्मकालेक्रियेतनत्॥ कर्मणः

करणं तस्य वि हिताघं पैकाद्रानेमंत्रेण कृत्वा मंत्रांते क्रियते कर्मयेषु

तत्॥ तथा॥ प्राजापत्यमुपांशुस्यान्मध्यं सावित्रमेव च॥ कृताकृत ॥९०॥

ब्रह्मवचणं ब्रह्मचाध्यस्यसंस्कृतिः॥ संमार्गः स्रुवदर्व्योश्च आज्य

भागोपपीस्रहृविः॥११॥ व्रीहीणामनवाघ्यैतद्भुलघुकृताकृतः॥ द्विपिस्त

त

प्रतस्यापिविलापन विधिस्तूच्यते ॥ २ ॥ अत्र विहितं कर्म पवित्रपाणिः कु
र्वीत ॥ यदाह हारीतः ॥ जपहोमहरा ह्येते आसुरादि व्यरूपिणः ॥
पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवंति दिशो दिशः ॥ कात्यायनः ॥ ७ ॥ उभाभ्यामपि
पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ॥ धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रंथिसमं
न्विते ॥ ब्रह्मग्रंथिलक्षणं गारुडपुराणे ॥ अस्त्यनो वेष्टवेमार्गो ब्र
ह्मग्रंथिर्विनिर्मितः ॥ सकृत्स्याद्दक्षिणावर्त्य पवित्रमभिधीयते ॥ तत्कुश
ग्रंथिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवेदिभिः ॥ पवित्रकर्तुर्नियमुरवप्रदेवोऽत्र ब्रह्म
मार्गः ॥ पवित्रदर्भसंख्या चतत्रैव ॥ सप्तभिः कुशपिंजूलैः कुर्यात्व

९१॥ ब्रह्मापवित्रकं॥ पंचभिस्तु त्रयं ज्ञेयं स्यैव चतुर्भिस्तु गोपा पवित्रा॥ द्वाभ्यां
श्रूद्रस्य विहितमंतरा णां तथैव च॥ मार्कंडेय स्त॥ चतुर्भिर्दर्भपिंज
लैः ब्राह्मणस्य पवित्रकं॥ एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमं॥
सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवा॥ त्रिभिस्तु त्रां तिकै कार्यं पौष्टि
कं पंचभिस्तथा॥ चतुर्भिरभिचारार्थं सर्वेषां यथा पवित्रकं॥ हेमपवि
त्रं विशिष्टं च शास्त्रमुक्तं हेमाद्रौ॥ अन्यान्नि च पवित्राणि कुशाद्वैरस्तक ॥९१॥
नि च॥ हेमरूप्यकपवित्रस्य सर्वकर्मसु नाहितिवैकल्यमिति॥ द्रव्यम्लेद्वे
नास्तित्रमाणभेद उक्तः॥ सिद्धांत तत्रोक्तवचे॥ कुशप्रमाणमाद्यं स्यात्

पन्वक्षिनं चैव नस्समं ।। तंडुलानां शुक्तिमात्रं पायसं प्रस्तकेः समं । कर्षमात्रा पिष्
ष्याक्षिलाजामुष्टिसितानामताः । अन्नं ग्राससमं ग्राह्यं श्लाकाग्रासार्द्धमात्रकं । मूलानी
नीनुत्रिभागस्यात्कंदानामष्टमांशकः । इक्षुः पर्वेर्धमात्रास्यद्गुडेक्वितयेत्तथा ।
ग्राह्यमात्रः समिधो व्रीहिणां मंजरीः समाः । तिलेशकुमुक्कणादिनां मुद्गीमु
ष्टिप्रमाणतः । पत्रपुष्पफलानां तु स्वमानात्कुलिरिष्यते । चंद्रश्रीकखंडक
स्तूरीकुंकुमागरुकर्दमाः । हरीमिंथःसमाः प्रोक्ता गुग्गुलुर्बदरीसमाः ।।
ओदुत्तानिसिद्धं मानं कल्पितं वेदवेदिभिरिति ।। ।। इति मंथ्यध्यण्वकः ।। मृगी
मुद्रालक्षणमुक्तं तत्रैव ।। स्यात्रिमुद्राम्मृगीमुद्रा होमे सर्वफलप्रदेति ।।
अरणीजन्यादेरग्नेरुत्पन्नादिमुक्तं तत्रैव ।। उत्तमोरणीजन्योग्निर्मे

ध्यमःस्त्र्यंकांतिऊः॥उत्तमःश्रोत्रियागाराग्नध्यमस्वगृहादिजः॥
सिम एतमग्निंताम्रस्यैवराऊतादिपात्राभ्यांप्रणयेत्॥तथाबाविंःपात्रं
लवेणपिहितेताम्रपात्रादिकेमुखे॥अग्निप्रणायनंकुर्यान्द्विजःपाचीं तादृशे
वृषोपिवा॥अपस्तवः॥नाप्रोक्षितमिंधनमग्नौन्यादध्यात्॥बर्हि
षिकुत्राभावेप्रतिनिधयःस्मृत्यर्थसारे॥बर्हिःकाशंयवःग्रासंनलं
च्यंतकुत्राप्यहं॥जाबोद्विनमुख्यध्याभ्यवालमुञ्जोर्जुनेश्नवः॥
तुशंचिंतेर्नुर्नीदानाहवीक्षिरडूमाज्यपियंहूसर्वरणेस्योपिरास्तं ॥९२॥
बर्हिर्धिक्षिप्तं॥भुकेंघन्रूलहेमसमलंहग॥घित्यघावाडंतं॥ज्ञाता
नपः॥समितुकुशप्रकोदिनि ग्रासणस्वेपर्महा चेत्॥भद्रानिते

कौयक्रीतैः कर्मकुर्वन्त्रि उत्यधः । वेस्तुः । दर्शश्राावणमास
स्यसमं त्रोत्पादितः अग्नाः ॥ आयातयाम कोद्वे यौ नियोज्याः
सर्वकर्मसु ॥ वर्षमितित्रोपः ॥ कुशोत्पाटमैनेत्रवमाहकश्यपः ॥ न्तुयो
देवेष्वपि पित्र्ये त्वा ॥ हित्वा पूर्वान् यातु यै ॥ कौं तायेणेव मंत्रेण कुशा न
स्य छ्वा द्विजोत्तमाः ॥ विरं विना सहोत्पन्नाः परमे ष्ठि निसर्जिमिः गिराः ॥
न्दपापनि सर्वाणि दर्भाः स्वस्ति करो ममः । हुं मंमेत्रस मुत्पाद्येततः पूर्वो
त्तराभिमुखः ॥ हुं फट् कायेणादर्भान् सकृत्तन्निलाम मुद्धयेत् ॥ काचित्तैः का
छिन्ना ग्रान्वपवित्रांस्तु समस्तान् कोमलान् शुभान् ॥ पितृ देव द्विजा
र्थि समादद्यात् कुशान् द्विजः ॥ इप स्पर्श दक्षा नाह मरीचिः ॥ पालाशो

॥७३॥ खदिरोप्लक्षः शमीवटउदुंबरः ॥ अपामार्गोर्कदूर्वाश्च कुशा
श्चेत्यपरे विदुः ॥ दशद्वादशयां तुल्याः समाः पंचदशस्मृताः ।
नात्यंगुलाः सत्यच्चयसार्द्धद्व्यंगुलोत्तमः ॥ ब्रह्मपुराणेपि ।
शमीपर्णैस्तान्न्यग्रोधप्लक्षैवैकंकतोद्भवाः ॥ अश्वत्थोदुंब
रौ बिल्वश्चंदनः सरलस्तथा ॥ शालश्च देवदारुश्च खदिरः ॥७३॥
श्चैव यज्ञियाः ॥ दक्षिणा पार्थिवे श्रेष्ठा कामं हानारता ॥ वेदोप
निषदैश्चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ॥ सर्वत्रतु प्रयोदद्यात्भूमि
गोवाथ कांचनं ॥ विजवायः ॥ शिवनेत्राद्भुवं यस्मात्तस्मात्तौसि
तवल्लभं ॥ अमंगलेन यत्नेन देवकार्येषु वर्जितं ॥ अन्य थ ॥

यज्ञोपवीतेद्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥ तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभा
वे तदिष्यते ॥४॥ सदोपवीतिनाभाव्यं सदा बद्धशिखेन च ॥ विशिखो व्य
पवीती च यत्करोति न तत्कृतमिति ॥ अत्र सर्वो येन सदा शब्दयत्रा
पुपवीतं स्याप्यत्करोति नतत्कृतमिति ॥ अत्र सर्वोध्येन सदा शब्द यत्र
पुरयार्थता ॥ उत्तरार्धेन विपर्यये प्रत्यवायं दर्शयति एवमुपवीताभ्यां
कर्तव्यं ॥ कर्मेतिकीर्तनात् कर्तव्यता ॥ एकं कर्मकाले शिखा बंधोपवीत
स्यावेक माङ्गिल्यो पानिमित्तं नैमित्त्याय श्चित्तादृष्टं भवति ॥ द्वयपि पिमास
न कर्मणो बहि
त् पुरुषो॰ योऽदिवान्तयदर्थ लोपनिमित्तं च मकर्मैवेति विवेकः ॥ संग्रहे ॥ प्रमुःप्रथ
मकल्पस्य योनुकल्पेन वर्तते ॥ स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिस्मृतिः ॥
वं कुक्कल्पं मासत्रयहोकंपस्यय कर्मवादितं ॥ तस्य तावति स्त्रात्मश्चार्थिक तेसर्वः

कृतान्वेतत्॥ कर्मविशेषेषु अग्नि नामानि॥ पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथ
मः संप्रकीर्त्तितः॥ अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते॥ ततः
पुंसवने ज्ञेयः पवमानस्तथैव च॥ सीमन्ते मंगलो नाम प्रबलो जातक
र्मणि॥ नाम्नि वै पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने तु शुचिः स्मृतः॥ सभ्यो नाम
स चौले तु व्रतादेशे समुद्भवः॥ गोदाने सूर्यनामाग्निः विवाहे योजको
९५ स्मृतः॥ आवसथ्यो द्विजो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः॥ प्रायश्चित्ते विट्
श्चैव पाकयज्ञेषु पावकः। देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः॥ ॥१२४॥
शान्तिके वरदः प्रोक्तः पौष्टिके बलवर्धनः॥ पूर्णाहुत्यां मिलो नाम क्रो
भ्र यौग्र्याग्निश्चातके॥ वैरूपार्थिको मदो नाम वनदाहे तु रूपकः॥ कुशो

ॐ

तु ऊाठ येनानामक्र व्यौपसंवर्चक स्तथा ।। ब्रह्मा वै गार्हपत्यं स्यादीश्वरो द
क्षिणास्तथा ।। विष्णुराहवनीयाख्यमग्निहोत्रे पोग्नयः ।। इत्थं चैव
मग्निनामानि नेतस्य कर्मसमानयेत् ।। स्रुक्स्रुवपरिमाणे ।। वहुमुखं घ
ने वाग्नौ स्रुक्समिद्धे विधमके ।। सोमपाये ले लिहानेध्व हेतवानान्य पा
कविते ।। ।। स्रुक्स्रुव स्रुगादि परिमाणं स्रुक्त्रयधिसाने ।। ऊर्ध्व पालाश
स्तुप स्तनदंडादा विल्व वैकंकतोद्भवा ।। यद्वा सर्वे स्रुवः कार्या एतेषा
मन्यवृक्षजाः ।। ग्रामीणस्य स्रुवः कार्याः सर्वा वा यज्ञवृक्षजाः ।। तदभा
वे यथालाभमन्ययज्ञीयवृक्षजाः ।। खादिर स्रुक्स्रुवः कार्य ग्राम्याः
यज्ञियमेक्षणे ।। खादिरो मुसलः कार्यः पालाशस्यादुलूखलः ।। यद्वा

॥२५॥ गव्यानपोमकार्यैतदभावेन्यदस्तुसे।। मुख्याभावेतु सहस्रां द्रव्यं प्रतिनिधी
यते।। यावद्या वस्तु सहस्रं तत्र देवहिंस्यते।। संग्रहे।। पूर्वास्तौ पूर्ण
पात्रैर्दर्भ कांस्यमयं तथा।। खादिरे पालशैः कार्यैः पालशैन जुहुयात्
स्व वेत्।। वृक्षदेशाविलोस्या तामस्यै वीयज्ञियैर्द्रुमैः।। तदभावे पलाशस्य
पर्णस्याहूयते हविः।। पलाशपर्णाभावेतु पर्णे वा पिप्पलोद्भवैः।। ॥७५॥
पर्णपत्रमध्यमं।। मध्यमेन पर्णेन जुहोति निष्कृतेः।। वामसंवाप
जीतायाः कांस्यपात्रमथापि वा।। घटनप्रकारः संग्रहे।। अयाम
पंचधा तस्याद्विभागं पात्रमुच्यते।। त्रिभागं दंडमित्याहुर्नेतदापात्रलक्षणं।।
पात्रायामो धृतिः पात्रविस्तारश्चातदर्धतः।। ग्रीवाविस्तारस्तस्यार्धं द्वि

हस्येकुर्यादिष्यते। विस्ताराद्द्विगुणं पत्त्रं ग्रीवा विस्तारमध्यतः।। ।।
अन्यानि तुलक्षणानि निविस्तारान्नयेनोक्तानि।। तद्यथा।। काम्येप्रीतिनि
यिन्नामित्तानित्ये नैमित्तिके वमः। काम्ये पुष्पकमाहुर्धर्मन्ये प्रीतिनिधिं
विदुः।। एतस्मोत्प्रीतिनिधिर्मंत्रस्यामदिवांगिनिवूर्मकं।। सदेशकालयो
नीक्तिर्नोपपोनगिनेवसा।। नाभावस्य प्रतिनिधि चभावांतनमिष्य
पि ४ तु।। नाभावस्यप्रतिनिधिरभावांतरमिष्यते। नापिप्रतिनिधात्यंच निषि
द्धं वस्तु कुत्रचित्।। ।।इत्यादि।। तथास्वकालाहुतो गौणकालः स
र्वस्य कर्मणः।। तथा कुशादयश्चादियो मंत्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः।।
नतेनिर्माल्यतां यांति विनियोज्याः पुनः पुनः।। कुशाः पद्मसुवर्णनिर्माल्याः

दर्शायाश्च स्मिवाचके ॥ मंत्रास्तत्र च मन्दार्थै ब्राह्मणाः प्रेतभोजिनः ॥ षड्-
स्तु ॥ तर्पणश्राद्धावसाने पिंडप्राशनमत्र च पुरीषे कालधावनेषु ॥ तत्रा-
भिवाचके ॥ कृतं विहितं कर्म ब्रह्मवैवर्पणं कार्यं ॥ तथा च स्मृत्यन्तरे ॥
विष्णुर्पितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि ॥ अनर्पितानि कर्माणि पाप-
स्मृतिनिन्द्यस्य तु हव्यवत् ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्मोक्षसाध-
नं ॥ विष्णोः समर्पितं सर्वं सात्विकं सफलं भवेत् ॥ ॥ गीतायां ॥
षिद यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरु- २६ ।
ष्व मदर्पणं ॥ [illegible] ॥ इति विहितमितिशेषः ॥ इत्यादि ॥ एवमन्यान्यपि
परिभाषा ज्ञेयाः ॥ ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने परिभाषाप्रकरणं ॥

अथ गर्भाधानादयः संस्कारा उच्यंते ॥ तत्र प्रथमे रजोदर्शने मासादौ दुष्टे
सति गर्भाधानस्य शांतिपूर्वकं करणं व्याख्याकांतिकं पुं कुं दुष्टकालादि कथ्यं
ते ॥ प्रथमे रजसि चैत्र ज्येष्ठाषाढ भाद्रपद कार्त्तिक पौषाः अशुभाः ॥
आश्विने मध्यमः ॥ शेषाः शुभाः ॥ केचिद्वै पौषाषाढफाल्गुनोन
पूर्वार्धयोर्न यमत्वं तदुक्तं ॥ तिथयः ॥ प्रतिपच्चतुर्थी षष्ठी नवमी द्वा
दशी चतुर्दशी पौर्णिमास्यमावास्या अशुभाः ॥ केचित्त्रयोदशी एका
दश्यपि अशुभे ॥ अष्टमी द्वादश्योपि शुभे इत्युक्तं ॥ त्रासां शुभत्वं चान्यासां शुभा
मध्यमत्वमिति सांप्रदायिकाः ॥ एवमुक्तनात्रयं अपवाराः ॥ नक्षत्रं
दर्शनं सोमवाराः अशुभाः अन्ये शुभाः केचित्सोमो ऽशुभ इत्युक्तं ॥ अथ

॥८७॥ नक्षत्राणि ॥ भरण्यार्द्रापुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढापूर्वा
भाद्रपदा अधोमुखाः ॥ चित्राविशाखाश्रवणाश्विनीमृगास्वातयो
मध्यमाः ॥ अन्यान्यूर्ध्वमुखानि ॥ कृत्तिकापुनर्वस्वनुराधा
देवत्योऽधोमुख उक्ताः ॥ तथा वर्तासां न ध्यमतः ॥ अथ योगाः ॥ व्या
३। घातस्य अधान वज्राक्रोशगंडयोः षट् षट् ॥ शूलस्य पंच
दश परिघस्य पूर्वार्धं वि धृतिव्यतीपातयोः सकलाः ॥ वर्ज्ये मध्य ॥८७॥
मे ॥ करणानि तु ॥ विष्टिवर्ज्यं सकलानि ॥ अथाहोरात्राः ॥ विषुवा
मे यामाः सर्वोद्यतो याम मध्यमः तृतीयाऽधमः ॥ एवं नाड्यो ॥ स्थिर्या

अतोत्र यात्रा यते आयो भार

दूध्यास्तसमयावप्यशुभो ।। संक्रांत्यादिदग्धदिने चाशुभं ।। रविचंद्रोप
रागयोश्च रविसंक्रमणपादयोर्नाडीचतुष्टयमशुभं च शुभं ।। संध्यो
प [illegible] वस्त्रावलोकने [illegible] ।। [illegible] नश्चतु [illegible] [illegible]
वेदेऽशुभं ।। अधवस्त्रादिजीर्णवस्त्रनीलमलिनरूक्षवस्त्राण्यशु
भानि ।। अन्यच्छुभं ।। संमार्जनिका [illegible] निषिद्धं परंतु प [illegible]
[illegible] ।।
च जलादि सर्वं शुभं ।। देहली द्वारस्य [illegible] शुभं ।। कुर्यं
[illegible] ।। ग्राम्यादौ शुभं ।। पित्रादिसर्वस्वजन [illegible]
तापानिद्धि स्त्रीलिनिद्रयोरपीशुभं [illegible] दोषघम [illegible] निता
ता: च जोदवदनमशुभं ।। केचित्तु [illegible]

कुलासप्तादिमंगलं वाचनं नाचरेत् ॥ द्वितीये तु कुमेतवाचने दित्याहु
के विद्वांस घर्मेहुरे द्वितीये रजोदर्शने पत्नीस्थतास्मिन्नहु त्रेविपुलां
शांतिं वचेदित्याहुः ॥ अन्येतु प्रथममेव पघषाच्चिं शांतिदिस्पतु:॥
अत्र चैकु सितिल प्यमुमेव स्यमाप्याशांति: कर्तव्या ॥ द्विस्यादिसुपात
नुतायु वितव इस्युनियासार्थं ॥ तत्रैव वक्ष्यमाणा सेहुमिसरव्या
दिविद्धि: कर्तव्या ॥ ॥ इतिनिमित्तनिर्णय: ॥ अथघ्रोनकेन ॥ आ
त्वेवानां तु नारीणां शांतिं च वक्ष्यामि शौनक्षेद्र्स्य कम्प्यग्रहतिप्यपुर:
सन्निमित्ति घकन्नपाप्न प्नात् ॥ एवं विनीयवपूडाग्रहांन्वेव विधानत:॥
कर्मणां फलमाप्नोतीति पाज्ञवल्क्यावचनाद्गृहशांते ॥ सर्वकान्तांगस्य

प्रतीतावपि यथाङ्गवत्क्वचिच्चेन्ननावग्रपक्रोगतं पनत्वापगते नत्र पाह्वि
कृष्णाख्यादिविशेषौनक पुनर्वचना दावग्रपक्रते प्रतीतिरहपक्षस्य सर्वक
लोगत्वात्केवदक्रंत्र ॥८३॥ नैककोदसोक्रात्वोदेशाल्यपीसामाणीक पुनः सने
त्तोक्रे यतस्य पूर्वाद्गिष्ठिपवतावगतेनेकस्योगस्ववनगृह्यो ताना मेवक
दृक्षाणांविशेषवचनाख्यस्वः देशपूर्णमासवत् ॥ चोदकस्य तवा
हस्यत्यादिवचनभिन्नकालद्वासानवगते चेकदेशाकालत्वाङ्गहपक्ष
पुनः सर्वेशान्नियोगश्चते ॥८४॥ चकोदर्शनानंतनंस्कस्तातियाप
त्याअन्वितः स्तुविश्वातुर्ये पंचमेऽन्यस्मिन्वाक्येहनिस्तुयौदेवो
ऽङ्कुरवउप ॥ विप्रपर्णानानायम्प अपेत्यादि देशाकालेतस्य स्वाहुर

स

११८८॥ मासाधिक्षिप्रमाणप्रभ्याः प्रथमनवजोदर्शनेन्दुष्टमासादिभूवितसकल
दिष्टनिवारणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहमखाख्यशान्तिं करिष्ये इति
संकल्प्य॥ गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा॥ गौर्यादिषोडशमातृ
श्र्यादिसप्तघृतमातृः संपूज्य नांदीश्राद्धं कृत्वा॥ ज्ञातिकुटुंबिनं सुवानं
व वेदविदमाचार्यं त्वेन वृत्वा॥ तथैव ब्रह्माणं वृत्वा॥ उपहोमार्थं तेन
होमं च तुर्वेदादिक्रियार्त्विजो वृत्वा॥ गंधादिभिः पूजयेत्॥ ततः आचा ॥१८८॥
९९ र्योगृहे स्थानमार्गेषु यो देवो महाचौतीतिमन्त्रेण स्थैतदक्षिणतो
जानश्चतुर्थवारमिति स्पृष्ट्वा॥ ॐ षषषः संवदं लङ्गति द्रोणापत्ताणा
आहितिमध्येचदक्षिणतो तत्तनमयराक्षिमंत्रहस्ता॥ तेनैव वक्त्रेण

रात्रित्रयेनवमकालकमण्डलंकुंभत्रयंआकलशोद्वितीयंस्थाप्य त्वा ।। अ
न्योदकेन वक्ष्यमाणमंत्रैः पूरयेत् ।। प्रस्रवणआपदीनेवक्ष्म व
स्यस्तलन्यस्य सिंधुक्षित्रैयमेधोनदीइगंगीउदकपूरनपोविनियोगः ।।
याःप्रवत इत्यस्य वसिष्ठो नदीश्चाकुचो ।। उदकपूरणे विनियोगः ।। याःप्रवत व
तत्सवितु
तत्सवितुरित्यस्य गाथिनो विश्वामित्रः सविता गायत्री प्राव्हन् ।। ए
वनपेपितमत्र विनियोगोऽयुक्तः ।। ततः त्रिषु पिंगंधह्मानि
प्र तिगंधोक्षि पापाड ओषधयिरिति सर्वौषधीः क्षिप्त्वा ।। ओषधयः
समितिपवान्यापेत् ।। ततो मध्यमकुंभे यवव्रीहितिलमाष
कंगुडपामाकमुक्तान्क्षिप्त्वा ।। तस्मिन्नेव गायत्र्या उदुंबर

स

१००. कुशाः दूर्वा नवकौलिवं पक्वाम्रौ खंडबिल्वबिसुक्रांता तुलसी वर्द्धिपत्रं शंखपु
ष्पी त्वालावर्यश्च गंधानि गुंडी नक्तं पीतसर्षपान्नाति पालाश्चाकरबीरं सि
ञावकं प्रियंगुगोधूमव्रीहीअश्वत्थ दुग्धदधिघृतपद्मपत्रनीलोत्प
लसीतं नक्तं पीतकुरंटकगुंजावस्त्रा मंडकमुत्लकादाडिंबादीघयो
निसरणिपयश्चाभवंक्षिपेत् ॥ ततः विष्णुकालेषुत्रोषु कांडादिति
दूर्वां क्षिप्त्वा । अश्वत्थे च इति पंच पल्लवान् क्षिप्त्वा गजाश्वरथ्या
नेत्यादि श्लोकं संगमे कटगोष्ठाद्वल्मीकस्थानात् पृथिवी क्षिप्त्वा । ॥श्री
याः फलिनीति पूगीफलं क्षिप्त्वा ॥ स्वहिरण्यमिति कनककुलिशं ॥१००॥
नीलपद्मरागपुष्पमौक्तिकानि च नवरत्नानि क्षिप्त्वा हिरण्य
रूपइति हिरण्यं च युवासुवासा इति च सप्तपवकरकोपा वकल्ला

कं ८ ठान् वेष्टयित्वा तान् गंधाक्षत पुष्पमाल्यादिभिर्भूषयेत् ।। ततः क
लशानां मध्ये पश्चिमे नैव क्रमेण सौवर्णं रजतं कांस्यं मृण्मयं ताम्रं वा न्यसेत् तत्र
मे वैष्णवं वा पात्रं भद्रपीठं वा दिक्पूर्णं पूर्णीदधि त्रिविधं न्यसेत् तदुपरि
त्र श्वेतवस्त्रं पुष्पं संस्थाप्य ।। तत्र चंदनादिना अष्टदलं कुर्यात् ।। तन्मध्ये
य मे गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः भुवनेश्वरी देवता गायत्री । भुवनेश्वर्यावाहने
विनियोगः ।। ॐ तत्सवितुः ।। भुवनेश्वरीमावहयामीति पद्यात्रा
मे सुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरी प्रतिमां स्थापयेत् ।। ततो दक्षिणे इंद्राणी
षा वैं कपिरिंद्राणी पंक्तिः इंद्राण्यावाहने विनियोगः ।। ॐ इंद्राणी ०।।
इंद्राणीमावहयामि इत्यसौ वर्णनिर्मितां प्रतिस्थाप्य ।। उत्तरे इंद्र तात्रिषा
मां

१०१ ॐ यो इंद्रेगायत्री॥ इंद्रावाहनेवि०॥ इंद्रत्वावृषभंवयं०॥ इंद्रमावह यार
मिंद्रीसोवर्णीमेंद्रप्रतिमांस्थापयेत्॥ ततः स्नानेनैव क्रमेण तेनैवम
न्त्रैः कोडानुसमयेन देवतान्त्रयस्य षोडशोपचारपूजां कुर्यात्॥ ततः
आचार्योमध्यमकुंभे अष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जप्त्वा। श्रीसूक्तं
जपेत्। तद्यथा ॥ हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य कर्दमानंदचि
क्लीतेंदिरासुतानृषयः श्रीर्देवता। अद्याद्ति स्रस्तोदुष्टुभः ततरकाः
पंक्तिः ततो द्वे त्रिष्टुभौ ततोष्टावनुष्टुभौ अंत्या प्रस्तारपंक्तिः। श्रीसू ॥१०१॥
क्तजपे विनियोगः। ॐ हिरण्यवर्णां हरिणी०॥ ततोऽएकोरुद्रिकू
क्तजपे विनियोगः। ॐ वज्रदुग्नायपत्र०॥ इमारुद्री
दक्षिणे कुंभे जप्त्वा स्नपनं कृत्वा पञ्चविंशति नियोगः। ॐ कद्रुद्राय०॥ इमा रुद्राय
यतवसे इति एकादशर्चस्य कुत्सो रुद्र आद्या नव जगत्यः अंत्ये त्रिष्टुभौ॥

नि

रुद्रसूक्त जपे विनियोगः ।। ॐ इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने ।। ०।। आ ते पित
रिति पंचदशार्चस्य गृत्समदो रुद्रस्त्रिष्टुप् ।। रुद्र० जपे० ।। आ ते पितर्मरु
तां सु०।। इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति चतसृणां वसिष्ठो रुद्रस्तिस्रो
जगत्यः अंत्या त्रिष्टुप् रुद्र०।। जपे०।। ॐ इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः०।।
आ वो राजानमिति वामदेवो रुद्रस्त्रिष्टुप् ।। रुद्र० ज०।। ॐ आ वो राजानम
ध्वरस्य रुद्रं०।। तमु ष्टुहीति तिसृणां वसिष्ठो रुद्रस्त्रिष्टुप् ।। रु० जपे०।।
ॐ तमु ष्टुहि यः स्विषुः०।। भुवनस्य पितरं तु तिसृणां रुद्रस्त्रिष्टुप् ।। रुद्र० २२
जपे०।। ॐ भुवनस्य०।। त्र्यंबकं वसिष्ठो रुद्रोऽनुष्टुप् ।। रु० ज० ॐ त्र्यंबकं०।।
अपान्यो ... रुद्रं ... एकादशावृत्तिभिः रुद्रं जपेत् ।। तत्र न्यासादि०।।

१०२ कृत्वा ऋष्यादिकं न्यसेत् ॥ तत्र नमकानां प्रथमानुवाके आद्यायाः काश्यपो
द्वितीयायाः ॥ व्याघ्रो तृतीयायाः काश्यपस्ततो द्वयोर्गौतमः ततएकस्य
कण्वस्ततो द्वयोर्मार्कण्डेयस्ततएकस्याः भगवान्नीतिसृष्टानां नारदः ततस्ति ८
सृणां भगवान् द्वितीयानुवाकस्य ॥ मेडुकः तृतीयानुवाकस्य
भगवान् चतुर्थानुवाकस्य दुर्वासाः पंचमषष्ठेऽनुवाकयो गर्गो भगवान्सप्ता
नुवाकस्य हेतकः शौनकः अष्टमानुवाके योगी ॥ भगवान्सप्तमानुवाकस्य हे
मकोषी अष्टमानुवाकस्य नवमानुवाकस्य च नमो वहनीया वल्गु
वान्वसिष्ठस्य ॥ द्विर्दशमानुवाके प्रथमस्य पुलहो द्वितीयस्य स्कन्दः
ततो द्वयोर्मार्कण्डेयस्ततएकदेवराट् ततएकस्य भगवान् ततएकस्यात्रिः
क

ततएकस्यवैश्याऽभवत्ततएकस्यवैराजस्ततएकस्यभगवान्ततएकस्य
पुष्करस्ततएकस्यनानुद्रस्ततएकादशानुवाकेआद्यानांस्त्वनुपर्वा
हुवासाःततआसमन्निर्देवलुस्यपरमर्षयः॥ प्रथमानुवाकेआद्य
स्यरुद्रः ततएकस्यत्र्यंबकः ततोएकस्यस्कंदात्मकरुद्रः स्ततोद्वितीयो
रुद्रस्ततएकस्यत्र्यंबकस्ततोद्यपोरादित्यात्मारुद्रः ततएकस्यत्र्यंबकः
नस्तिसृणांरुद्रः ततस्तिसृणांभगवान्ततोद्वितीयेतृतीयानुवा
कयोरुद्रश्चतुर्थः पंचषष्ठानुवाकानांत्र्यंबकः सप्तमानुवाकस्यरुद्रोऽष्ट मा २
ष्टमानुवाकस्य नमोवःकिरिकेभ्य इत्यंतस्यनवमस्यभगवान्रुद्रन
वमिष्ठस्यरुद्रोदशमानुवाकेचतुर्णांरुद्रः ततएकस्यनंदीश्वरा

नारायण

॥१०६॥ त्मकुरुच्छ्रुत्त तत एकस्य भगवान् तत एकस्य च्यवांशु: तत एकस्य कद्रु:
तत एकस्य भगवान् तत ह्र्योऽश्रु: ततो व स्थिष्ठा नीरूदद्रु तिदे
वता:॥ प्रथमानुवाके ब्राह्मेऽनुष्टुभौ तत एका स्वराडनुष्टुप्
तत एका निचृदनुष्टुप् तत एकानुष्टुप् तत एका निचृदनुष्टुप् तत
एका प्रस्तार पंक्ति: पंचपदा पंक्तिर्वा तत एका षट्पदा जगती स
103 प्तानुष्टुभ: ततो बृहस्पत्यानुवाकायनुष्टुप् तत एका प्रस्तार पंक्ति: पं ॥१०३॥
चपदा पंक्तिर्वा तत एकानुष्टुप् ततश्च तिस्रोऽगस्त्यस्य स्त्रासिस्त
स्त्र्यास्त्रिष्टुभ: तत एका पंचपदा त्रिष्टुप् महास्तहस्यतो वात तोयदेवा

नुष्टुभः ॐ त्वंत स्त्रिणियदः पितत क्तिस्त्वेनुष्टुप् ततप्रकं यज्ञुः इति छंदां
सि ॥ समस्तकनाम अग्निः काण्डऋषिः आर्याः आग्नावैष्णवी गायत्री
त्रिष्टुभानां वाङ्मादयोन्नादि विज्ञो षा देवतायहुः घं दः जपे विनियोगः ॥
॥ ॐ ॥ नमस्तो तुङ्गो ॥ एवंकृण्डं स्वा ॥ त्वां ऋन्नइ इन्द्राग्नी इति पञ्चदशर्चं
स्य सूक्तस्य वसिष्ठो विश्वेदेवा त्रिष्टुप् ॥ जपे विनियोगः ॥ ॐ इन्द्रा
इन्द्राग्नी ॥ ततः कुण्डोप श्चिमदेशे स्थंडिले अग्निं प्रतिष्ठाप्य तदन्वा
न्वं वेद्या दौ न वग्रहांस्तत् न्मंत्रै राचार्य अग्नि समीपमेत्य स
न्वाधानं कुर्यात् ॥ यथा ॥ इदं सामिधो ग्रहा देवतापरिग्रहार्थं अन्वा

१०४

यानं कृ दिषेअस्मिन्नन्वाहिते ग्नो इत्यादि वह्नु पीआ ऽयेनेत्यं
मुच्का नवग्र हान्द्र प्र त्येक मनुक संख्याभि हूर्वा त्तिल मिश्रित
गोधूम पायसाज्याहुतीभिः इंद्रा णीमिंद्रं च प्रत्येक संख्याभि
र्हूवी तिलामिश्रित गोधूम पायसाज्याहुतिभिः इत्युक्त्वा त्रोपेण
स्विष्टकृतमित्यादिसर्पोप्यक्ष्येऽत्येतं मुक्त्वाऽनु हुत्यादि तिलन्ये
तु गायत्र्येव होतव्यं हविर्नत्र चतुष्टयं ।। ततः स्विष्टकृतं हुत्वेति त्रे
न के नेंद्राणीप्रयो होमाजन विधानान्त पो हो मोनास्तिइत्याहुः ।।
तन्मते ऽन्वाना दो कीर्तनाभावः ।। आहुतीवसतो ।। ततः पौष्ट

धौ

चणादिपूर्णपात्रनिधानांतं हुत्वा भुवनेश्वरं ईशानादित्र्यो मुख्यैरेवेति
चतुर्गोमुष्टीन्निरूप्याहुतीर्बद्धा चरुं निरूप्य गोधूमं दुग्धे पाय
संश्रपयित्वा आज्यसंस्कारादाज्यभागांतं कुर्यात् ॥ ततो यजमा
नोऽग्नेर्दक्षिणत उपविश्य होमार्थं बद्धपाणिश्चवेनयेद्दत्विजो
बहून्निति ॥ आचार्यो द्विजैः सहेति चोक्तेराचार्यकृत्विजां होमाव
गमात्केवलां स्वस्येनत्यागायोगात्तेष्वज्ञीयमाणे होमे यजमान
स्य प्रत्याहुतित्यागस्यावश्यत्वात्तदानीमेवांगप्रधानदेवता
उद्दिश्य एता भ्यो देवेभ्य एताभ्यो इदं न ममेति त्यजेत् ॥ ततआचार्यः सक

११०५ त्रिकुनवग्रहेभ्योऽष्टशताष्टाविंशतिमष्टान्यतमसंख्यकाष्टतो
क्ताः अर्कादिसमिधास्तिलहृल्लाभ्यहु सा॥ अधिदेवताप्रत्य
धिदेवताविनायकादिपंचलोकपालेभ्यः तन्न्यूनसंख्यकाजुहु
यात्॥ एवमस्तकपालावधिः समिधः॥ ग्रहाणांयदाष्टोत्तरदा
न्येभ्यस्त्वतस्त्वइतिशिष्टा॥ ततोभुवनेश्वर्यैगायत्र्यादाधिम
105 धुष्टतोक्ताभिस्तिलैर्बिल्वैर्वाग्निनेकाहुतीरिलेवमष्टसहस्र ।१०५॥
मष्टशतंवाहूर्वाहुतिघृतोक्ततिलमिश्रितगोधुमाहुतीः पाय
सहुतीः घृताहुतीश्चजुहुयात्॥ एवमिंद्रादीनांइत्योः प्रागुक्त

१५०

संत्राभ्यांक्रमेणाहविश्चतुष्टयंप्रत्येकमष्टशतसंख्यंजुहुयात्‌।।
इदंमधुवनेश्वर्याः।। अष्टसहस्रपक्षे।। तस्याष्टशतप
क्षेतुतयोरष्टाविंशतिरितिसांप्रदायिकाः।। ।।पक्षेतुप्रयो
र्नहोमः।।६९।। ततःस्विष्टकृतादिप्रायश्चित्तहोमांतंकृत्वा।।
इंद्रादिदिक्पालेभ्योनवग्रहेभ्योमधुवनेश्वर्यै।। रुद्रादिभ्यः
क्षेत्रपालायचसदीपमाषभक्तबलीस्तंत्रमंत्रैर्दत्वा।।प
र्णाहुतींसमुद्रादूर्मिरितित्र्यृचेनजुहुयात्‌।। अस्यगौतमोवा
मदेवोग्निस्त्रिष्टुप्‌।। पूर्णाहुतिहोमेविनियोगः।। ततःप्राणिता

वि

१०६ मुँमोकंकृत्वा।। म्रवनेभ्य यीदिकलशोदकं नवग्रहकलशोदकं न
पात्रांतनेवगटहीवातेनतस्खंपंचपलवैः सकुचाडुवैः घृत
नववस्त्रंपञुमालेघृतंनवेवस्त्रवंतु कुंतिहोमस्थितं।। अ
नुमतीसन्नत्विकुउदउनुरवमावा योभिषिंचेत्।। एतेमंत्राः।।
मंत्रास्तु।। आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यांबरीषः सिंधुद्वीपआ
पोगायत्र्यौत्पेद्धेनुष्टुभौपंचमीद्व्युवर्द्धमानासप्तमीप्रतिष्ठा ६ ।
अभिषेकेविनियोगः।। यत्रकउद्विरयपोत्तितिकृतवस्यगोतमोरा
हुगणाउद्रुउष्णिक्।। अभिषेकेविनीयोगः।। त्रिभिषंदेवीति

समर्षस्य वसिष्ठश्च यानाग्नेयाणांअग्निर्देवता तत्तु चतुर्णां
विश्वेदेवताकाश्यागायत्री द्वितीयानुष्टुप् ततस्त्रिस्रोगाय
त्रीन्ध्योत्त्येद्वेनुष्टुप्तोअग्निषेके ॥०॥ उत्तयंमन्त्रपावन्ननइति
नागीवइंद्रोवृहतोअग्नि०॥ स्वस्तिदवेिज्ञोयमिंद्रोनुष्टुप् ।
अग्नि०॥ ॐ त्र्ययेवकेवसिष्ठनुद्धोनुष्टुप् ॥ अग्निषे ॥०॥
जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् अग्निषेकेविनियोगः ॥
समुद्रज्येष्ठाइतिचतस्रणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् ॥ अग्निषे०॥
आयंतामितितिसृणांसप्तर्षयआपोनुष्टुप् अग्निषे०॥ इमा

॥१०१ आपइतितिसरपांसर्षेयप्रजापतेनुष्टुप्‌ अभिषेके०॥ देवस्येत्येतपा
पस्तंबऋषिरवागतेसिृ अभिषिञ्चि:॥ नमीशानंगोनमईशानोउगती
अभि०॥ त्वमग्नेरुद्रइति त्रिष्टुप्‌ अभिषे०॥ भुवनस्यपितरंरु
द्रिष्ण्यारुद्रस्त्रिष्टुप्‌॥ अभिषे०॥ तमुष्टुहीत्यांगिरसक्षि
तश्चारुद्रत्रिष्टुप्‌ अभि०॥ यातेरुद्रेतिकश्यपपारुद्रस्वराट् ॥१०७॥
नुष्टुप्‌ अभिषे०॥ प्रजापतइति पर्णांशिवसंकल्पमंत्राणां
प्रजापतिमनस्त्रिष्टुप्‌ अभिषे०॥ याजुषीएते॥ इंद्रस्त्वावृषभ
मितिपंचानांविश्वामित्रइंद्रगायत्री अभिषेके०॥ ततःसुरा
स्त्वामभिषिंचंत्वितिनवभिःपौराणैर्मंत्रैरभिषिंचेदिति केचित्

107

एतैरेवाभिषेकं दिव्यैः कलशैर्नैरवेलम्पत्योः ।। ततः कलशोदकेना
न्येनचोदकेन सुस्नातो दंपती शुक्लवासःसौमाल्यादिभिश्चोपवि
शेतां ।। तत्र पत्नी दक्षिणत उपविशेत् ।। ततो यजमानोऽग्निं संपूज्य
विसृतिं धृत्वाचार्यादीन् गंधपुष्पवस्त्रालंकारादिभिः यथाशक्ति
पूजयेत् ।। तत आचार्याय धेनुं दक्षिणां दद्यात् ।। दक्षिणात्वेन
वास्यादक्षिणा नास्ति हिरण्यदाने दक्षिणासत्त्वे ऽप्यनवस्था
प्रसंगेन दक्षिणाकृत हिरण्यदानमेव ।। ततो हिरण्यं यथाशक्ति
दक्षिणां दत्वा ।। रुद्ररूपिणे सदक्षिणामनडुहं दक्षिणां दद्यात् ।।
अन्ये धेनुमन्यायोनादक्षिणात्वे प्रजेसदक्षिणामनडुहं प्रदद्यात् ।।

युड्जापिनाइतिप्रतिप्रसवकर्पात्सदक्षिणालं ।। ततोन्येभ्य
ऋत्विग्भ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां दद्यात् ।। ततो ह
वनेभ्यः पीठिनां उच्चनपूजां पंचोपचारैः कृत्वा ।। क्षमाप्य यां तु
देवगणाइतिविसृज्य चार्यहस्तेपी ।। तुपश्चादग्निं संपूज्य गच्छेति
विसर्जयेत् ।। ततो ब्राह्मणान् स्वस्तिपठेयुः ।। यथा ।। आनो
भद्राइति दशानां गोतमोनराकृष्णाणो विश्वेदेवा आद्याः पंच
जगत्यः षष्ठी विराट्स्थाना सप्तमी जगती नव स्वस्तिस्त्रिष्टुप्समाः ।।
स्वस्तिनो मीमितामिति पंचानां स्वस्त्यात्रेयो विश्वेदेवा आद्या
स्तिस्रस्त्रिष्टुभः ततो द्वेनुष्टुभौ ।। शं नइंद्राग्निइति पंचदशानां

१०८

वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥ त्यम्बकं चिति तिसृणां वामदेवो लिखितेन मिस्त्रा
र्थास्त्रिष्टुप्। तच्चक्षुर्यो गायुर्विश्वेदेवा ज्ञास्त्री। सर्वेषां शांतिपाठे
विनियोगः॥ ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो घोरहीनानवग्रहस्ती
र्पर्यंत्रान्ब्राह्मणान्मवनेश्वरं दानं दद्यात् तयेयं पत्न्यै कन्या
न्ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयं भुंजीत। एवं कृते सर्वारिष्ट
शांतिर्भवति ततः शुभे दिने गर्भाधानं कुर्यात्॥ ॥इति दुष्टरजोद
र्शनशांतिः॥ प्रयोगः॥ अथ चंद्रसूर्योपरागे मघायां प्रथमरजो
दर्शने शांतिविशेष उच्यते॥ सन्वमूर्धा सामावास्यायां ग्रहे
सर्वीनान्तत्वा ... शांत्यासमु

१०२

ज्ञायते नित्य भेदात् ॥ अदृष्टार्थत्वात् चय सत्वं क्षावि ध्याय भावेत का
र्यकाले स्नानकामे नाम हौमे नौ हि ष्टहोमा नाम्यावानयात् ॥
ग्रहणामेत्रिलिय मेव ॥ ग्रहणमात्रिलिय मेव ॥ अत्र पुनः ॥
स्व: स्नवणाभवान्न वग्रहमघ: ॥ कृताकृत इति विवेकः ॥ अत्र केवल
प्रयोगः ॥ पूर्वोक्त काले सचिव कभुव प्राङ्मुखः उपविश्य प्राणा
नायम्य अस्येत्यादि कला मम पत्न्यां अंडीपरागे प्रथमनक्षो
र्ग नरूल विलायि दनिरसद्द ायाम्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं श्रोतिं ॥१०८॥
करिष्ये इति संकल्प्य ॥ प्राकृवन्नक ... पूर्ण तं कुर्यात् ॥ नवग्र
हमघं गमिति नवग्रहपक्षे ॥ स्त्रयोत्पिनौग तु स्त्री योपिरागे प्रथमे
स्त्री

त्यादिवंदेत् ॥ ततआचार्यियाम्रुच्चौदद्द्योगोमयेनोपलिप्य तत्र पं
चवर्णैस्थूलंपद्मंकृत्वातदुपरिनवघटेतंवस्त्रमुदकंसंस्थाप्य
मध्यान्वितंडूतांनामित्तांचंद्रप्रतिमां ॥ आप्यायस्वगौतमः
सोमोगायत्रीचंद्रावाहानेविनियोगः ॥ आप्यायस्व० ॥ चंद्र
मावाहयामिइतिस्थापयेत् । सूर्यंगृहेयघान्वितिसुवर्णनि
र्मितांप्रतिमां । आकृष्णेनहिरण्यस्तूपसविताछिदुपूर्कार्यो० ॥
आकृष्णेन० ॥ सूर्यावाहयामिस्थापयेत् ॥ ततोयघान्विति
सीसनिर्मितांतदुपतिमांस्वर्भानोरुत्रिरहोत्सनुष्टुपू ॥
अग्निनो: ॥ आवाहयामिइतिस्थापयेत् । ततोप्यशिभिक

११०

न्त्रसत्रेदेवताप्रतिमायघात्रात्किसर्वंनिमितांतुत्तन्मंत्रेनीमं
मंत्रै वीजं अश्विनावावाहयामिनमइत्यादिक्रोकानुदि
नमोतरूपोस्थापयत ॥ मंत्रानुस्थापस्तुबेदपाद्ववोयामपुषो
वक्ष्यानितितिसिध्याः ॥ नामानितु ॥ अश्विनो१यमः२अ
ग्निः३प्रजापतिः४सोमः५रुद्रः६अदितिः७बृहस्पतिः८ ॥११०॥
सर्पाः ९ पितरः १० भगः ११ । अर्यमा १२ सविता १३ त्वष्टा १४
वायुः १५ इंद्राग्नि १६ मित्रः १७ इंद्र १८ निर्ऋतिः १९ आपः २० ॥
विश्वेदेवाः २१ विष्णुः २२ । वसवः २३ वरुणः २४ । अजैकपात् ॥ २५ ॥
अहिर्बुध्न्यः २६ । पूषा २७ । एवंदेवताव्यपमावाह्यएभिरेवमंत्रैः

कांऽनुसमयेनषोडशोपचारैः प्रपूजयेत्॥ तत्र चैकग्रहे नैवेद्य
यसेतानि वस्त्रमाल्यानि देयानि॥ रक्तपीतग्रहे कुसुम्भीपत्रकं व
स्त्रं नक्षत्रं चंदनं रक्ताक्षताः करवीरपुष्पाणि देयानि॥ नाहवे कृ
ष्णानि नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतानि॥ तत पाद्यादिगंधपुष्पदीपा
पक्षेन ग्रहान्तावाहनपूर्वंसपूज्य पञ्चोपचारैः विधानं कुर्यात्॥
मध्यावेसोमघोरग्रहोत्तारायसुपीमाद्येन स्यंतमुक्तापक्षेपूर्ववन्नव
ग्रहानुद्दिश्य अष्टाविंशत्यान्यतमसंख्यामुद्दिश्य चंद्रमामु
कसंख्याभिः पलाशसमिदाज्यचरुतिलाहुतिभिः राहुमंत्रं मि
कसंख्या दूर्वाज्यचरुतिलाहुतिभिः नक्षत्रदेवतासमुकसंख्या

११ पलाशसमिदाज्यचरुतिलाहुतिपक्षे शेषेणेत्याद्युक्तानि कुर्यात्॥

स्तर्पणं हवंद स्वनिरन्तु पं अमुकसंख्याकैः समिदाज्या

रुतिलाहुतिभिरिति वदेत्। एवमन्वाधाय प्रणीताप्रणयनं

तं कृत्य त्रिभ्यो मुखमेवेति चातुर्होमुखीनिरूप्यहोने चरुश्चा

नुनिरूप्य चरुश्रपणं चाज्यभागान्तं कुर्यात्। ततो यजमानो द ॥१११

क्षिणतो देवताउद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्यात्। ततोऽन्वाधानं कृणु मे

कुर्युः। तत्रैतिस्रणां द्रव्याणामेकैकाहुतिः। समिधः प्रादेशमात्र

काः। कार्याः पयो ज्योः। ततः स्विष्टकृतादि पूर्णाहुतिं तन्त्रमवत्॥

तत आचार्य एकस्मिन् कलशे जलपूर्णे पञ्चगव्यानि पञ्च रत्नानि

दयप्रतियोधिपञ्चिहानद्वाराग्रोपरमेष्वनशीत्यर्थंपुंसवननमनव
कोलनंनेचतैत्रेपाकीहृष्यद्वीसेकल्पविधिवत्कौतुकसूत्रमाबंध्य
विधिवदौपासनाग्निंप्रवमानसंहेप्रतिष्ठाप्यक्षयपात्रैयमाणेपुंस
वन्नानवलोकनंहोमेदेवतापरिग्रहार्थंअन्वाधानंकरिष्ये ।।
अग्निंदत्वाहितेग्नौवित्यादियसृषीआज्येनेत्यंनमुत्कर्षणयना
वधिमाकनंनंचेस्याः ।। प्रजापतीमिस्याद्भ्यंतनन्वाधायपरिस्तर
णादिप्रणीताप्रणयतद्वधिमाकनंतत्रेस्याः ।। प्रजापतयेत्वाजु
ष्टंनिर्वपामिइतिचतुरोव्रीहिमुष्टीन्निरूप्य ।। प्रोक्षणादयाज्ये

२०

दिव दिशि हविरासादनो नेदूतासदक्षिणतः प्रम कृयग्री वृमुलन लोम
नुहूहे वर्मास्तीर्यस्मान्नमगतिं चोनना पत्नी मान्वीतं स लिला मानीय
चमं णकपवेद्भयत यान्त्वान व्यड्ध्याध्यानाध्याड्न्यनगा तेकु यूप
नालिखेप्रस्तती कृतेद क्षिणे पत्नि घणोपस्तर तिनितेत द्रा दधि विति
सयतदुपरि लिंगव कृयवं तसार्ध्वे योरं डड यवकृमाषद्वयस्ता निधाय ।
यंतदुपरि लिंगव कृ यवं तसाध्वे यो
त्रिः । पिबसीतित्रिः पूतिः चत्नीप्टे छेत् ।। सव्य पुंस वन मिति त्रिः
सयवं समाषं तद्द्धि धनिः त्रोषं पीत्वा जलमाचम्य ।। पुनस्ते वं हिः प्र
च घन पूर्वकं प्राव्यपावामेत ।। ।। एतत्पुंसवनं ।। ।। अनेवक
च नं तुङ्गर्वाः वन्यपयादघारि उपलेन पेषयित्वा पिंडी कृत्यसुद वसानं

वेले संगस्यपञ्जावदारव्यं जीवपुत्र संज्ञकं नुस्त्रनेजापिच्चामेजनागास्
कायास्यमुपवि छाया: स्त्रियः पश्चिमतत्तिलिहन् पीतत्त दानमुन
मप्पदक्षिणेनासाविले यांगुष्टाग्रेण दूर्यांरक्षात्मोसिंचेत् ।। तत्रपू
जावदारव्यांसुके ।। जातोभौतिकमौयोनिमेतु पुमान्बाणइक्षुपिं ।।
अवीरोजायतां पुत्रस्ते स्वामास्य: ।। क्रुयोमितेपञ्जापस्यमासतामौ
योनिमेतुते ।। अनृतः पूर्णो जायतांमनोणो पित्राच धीत: ।। पुयोस्ते
पुत्रो नारितेपुमाननुजायतां ।। तानित्तदापि बीजान्यपभाजनयं
तुनौ ।। यापित्तदापी बीजान्यपक्वाजनयंति नः ।। तैश्चपुत्रा
न्विंद स्वसाप्रस्व धेनुवासव ।। ।। कामः सन्तृप्यतां मह्यमेधयत

२० पनाङ्गितयेवयंकाम काम पे देवृतं मे वायो सम धय ।। ॥ अधऊ
मुञ्चास्यास्तकं ।। ॥ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सो स्यै प्रजां
मुंचयतुम्नत्युपाशात् ॥ ॥ तदयं राजा वरुणो नुमन्यतां यथेयं
स्त्रीपौत्रमघं न रोदात् ॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै ॥१२१॥
नयतु दीर्घमायुः ॥ अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानं
दमभि प्रबुध्यतामियं ॥ ॥ मा ते गृहे निशि घोष उत्थादन्यत
त्व द्रुदत्यः संविशन्तु । ।मा त्वं विकेश्युर आवधिष्ठा जीवपत्नी
पतिलोके विराज पश्यं । तीप्रजांसुमनस्यमानां । ।अप्रजस्तां पौ
त्रमृत्युं पाप्मानमुत वाघं । शीर्ष्णः । ।स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः

प्रतिमुंचामि पाशान्दैवकृतं ब्राह्मणाकलयमानं तेनहन्मियो निषद:
पिशाचानूकृच्यादौमत्स्क नघरान्यातयामि दीर्घमायुःकलेवडीवतु
पुत्रा:।। ।।एतैर्द्विपिमंत्रैर्नस्येदत्तेआचांतजलयापत्न्यास्यष्ट:प्राङा
पत्यंचरुंअवदानधर्मेणावदायप्रजापतयेस्वाहेत्येकाहुतिंहुत्वा।।
।।यत्तेसुशीमइतिमंत्रेणपत्न्याहृदयदेशंपाणिनास्पृष्ट्वोक्त।।यत्ते
सुशीमइतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भ:।।प्रजापतिस्त्रिष्टुप्।।भार्यायाः
हृदयालंभनेविनियोग:।।यत्तेसुशीमेहृदयेहितमंत:प्रजापतौ।।
मन्येहंमानदिद्वांसंमाहंपौत्रमघंनियां।।तत:स्विष्टकृतौदादिहो
मशेषंसमाप्यब्राह्मणांभोज्या:।।इदंकर्मगर्भसंस्कारत्वात्प्रीत

गर्भ एवेति केचित्॥ अस्य कर्तापितिस्तस्यासंभवे देवराव॥ इतिस्त्री
प्रयोगरत्ने पुंसवनानवलोभनेकर्मणि॥ ॥ अथसीमंतोन्न
यनं॥ ॥ तत्र गर्भमासात्पेष्ट्याचतुर्थषष्ठेष्टमेवामासीक
संस्त्रवेयावत्प्रसवं हस्तकूपद्मेपुनर्वसुपुष्याश्विनीडिहस्तांपाष्ठपद
122 नुराधाश्विनीमूलश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरः संज्ञानां पुंनक्षत्रा
णांचतुर्थीविरक्तानांतिथ्यापादद्वयेषष्ठीद्वादश्यौचतुर्थीनवमीच
तुर्दश्यमावास्याश्चतिरिक्तिथौसोमबुधगुरुशुक्रवारेषुचंद्रानुकू १२२
लेविष्ट्यादिदोषरहितेषुशुभलग्नादौकार्यं॥ अत्राप्यधिमासगुरु
शुक्रास्तानां न दोषः॥ कालांतरासंभवेपूर्ववत्निपतकालत्वात्॥

॥अथप्रयोग॥ ॥सीमंतकर्मकरिष्यन्पतिस्नातःशुद्धःहमण्डिनमपूस्र
कफलयुग्मयुक्तावुदुंबरस्तबकौबकौतदलाभेन्यस्तबकौत्रिश्वेतकूचणींश्रा
ल लंत्राणिकुशपिंजूलानिचसंपाद्यपुण्याहवाचनयहयज्ञास्फ
दीपिकानितदह वेवानुश्चपामंगलक्ष्मातांपरिहितप्रावृत्ताहतंवासि॥
मुगलामलंकृतांपत्नीस्वदक्षिणतउपवेश्यदेवाकालोसच्चातलुरु
घिरप्रियालक्ष्मीक्षतनाङ्गसीगपाट्न निनसनक्षामसकसौभ्याग्यनिद।
नक्षतमहात्लक्ष्मीसेमावेत्रावद्यानाप्रीतिगर्भीचीङगर्भसमुङवेनेनिब
र्हपाङ्गनक। कतिश्रायद्यानाच्चक्षीपत्नमेध्वनपीत्वधीस्व।संस्कानस्कूपं

सीमंतोन्नयनाख्यं करिष्य इति संकल्प्य ॥ वधूं कृतकौतुकबंधामर्च्चितेष्टदेवतां कृत्वा प्रत्येमुकुंदेउपासनाग्निं मंगलनामानं विधिवत्प्रतिष्ठाप्य समिद्ध्यमादाय पुनर्द्वेष्काली स्मृत्वा अत्र कर्म्मणि सीमंतोन्नयनहोमे देवतापरिग्रहार्थमित्यादिपदवक्ष्णे षिआज्येनेत्यंतमुक्त्वा ॥ ॥१२३॥

द्विर्धातारं । त्रिः राकांत्रिर्विष्णुं । प्रजापतिश्चेताः ॥ प्रधानदेवताः ॥ आज्येनेत्यंते दैवेनोणाविष्टकृतमित्यादि पूर्ववदुक्त्वा ॥ ग्नावाधायपरिसमूहनादि कृत्वा अस्य गग्नेः स्वस्य बक्षिणतः प्राग्रीव मुदीचीनरोमकयानुहुं च मौलिनियदिगग्नेर्दर्भेषु प्रोक्षणी पात्र समुचौ प्रणीताज्य

पात्रेइध्माबर्हिर्विमुक्तमादासाद्यपाद्विवितवन्नणाप्वाज्यंसंस्कानां
तेकृतेनस्मिन्नग्निनेनामांवातोदकांपाङ्मुखवीपत्नीमुपवेश्यपतया
न्वारब्धइध्ममाधानाद्यज्यभागांतंकर्मकृत्वा।।धातादददातुदाशुषे
पङ्क्तिमंत्रद्वयस्यहिरण्यगर्भोधातात्रिष्टुप्छंदितोय।त्रिष्टुप्सीमंतो
न्नयनप्रधानाज्यहोमेविनियोगः।। [illegible]विनियोगः।।
।।ॐ।।धातादददातुदाशुषेप्राचींजीवातुमक्षितां।। वयंदेवस्यधि
मीहिसुमतिंवाजिनीवतः।। स्वाहा।धात्रइदंनमम।।१।।ॐ।।धा
ताप्रजानामुतरायईशेधात्रेदंविश्वंभुवनंजजान।।धाताकृष्टी
रनिमिषाभिचष्टेधात्रइद्धव्यंघृतवज्जुहोत।।स्वाहा।धात्रइदंन।।२।।

नाकामिलिद्ध योर्म्हत्तिसमदोना कालगती ॥ अथा० विनियोगः ॥
प्राग्वत् ॥ ॐ नाकामहं हुहवं सुष्टु[illegible]ीहुवे भणोतु नः सुभगा बो
धतु त्मना ॥ सीव्यत्वपः सूच्याछिद्यमानया ददा तु वी
रं शतदायमुक्थ्यं स्वाहा ॥ नाकायै इदं न मम ॥ ३ ॥ ॥ यास्ते
मि नाके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ॥ ताभिर्नो अद्य
सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ स्वाहा नाकायै
इदं न मम ॥ ४ ॥ नेजमेष इत्यादि मंत्रत्रयस्य हिरण्यगर्भो विष्णु १२४
रनुष्टुप् ॥ प्र० विनियोगः प्राग्वत् ॥ ॐ नेजमेष प[illegible] पत
स्व सह पुत्रः पुनरापत ॥ अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् ॥

स्वाहा विष्णवे इदं न मम ॥५॥ ॐ यथेयं पृथिवी मही भूतानां
गर्भमादधे ॥ एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥६॥ विष्णो
श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्यां । पुमांसं पुत्रमाधेहि दश
मे मासि सूतवे ॥ स्वाहा विष्णवे इदं न मम ॥७॥ प्रजापते हिरण्यग
र्भ प्रजापतिस्त्रिष्टुप् ॥ प्र० विनियोगः प्राग्वत् ॥ ॐ प्रजापते ०॥
स्वाहा प्रजापतये इदं न मम ॥८॥ एवमष्टौ वाज्याहुतीः स्रुवेणा
हुत्वा पत्न्याः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविश्य नूतनपल्लवफलपुष्पान्वि
तमौदुंबरस्तबकद्वयं त्रिः शुक्लां शल्लकीं कुशं वा कुशस्यैकी
कृत्य तं पाणिना गृहीत्वा तन्मूलेन पत्न्याः केशोललाटयोः सं

ध्विमारभ्य मूर्धप देशात्। ॐ भूर्भुवः स्वरोमिति मंत्रेणाभ्युक्षीरं
प्रक्षालयनं मेचम वर्त्तयन् सीमंत मुन्नयेत् ॐ भूर्भुवः स्वरी॥
ति मंत्रस्य प्रजापतिः प्रजापतिर्हतो सीमंत करणे विनियोगः॥
न तो यथा! चारं सगोधुमान्मौद्गु बदर फल मालां तत्कंठे निधाय वी ॥१२५॥
125 णागाथिनौ द्विजौ सोमं राजानं संगायतामिति प्रेषयेत्॥ तौ च॥
ॐ सोम एवं नो राजा वतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्रासाविति मंत्रः॥
असावित्यस्य स्थाने गंगे इत्यादि समीपस्थ नद्यौः संबुध्यं
तं नाम निर्दिष्टं तौ वीणा गायेतां॥ साम गानं परिज्ञाने मंत्र मात्रं

त्रिः पठेत्तां ॥ ततः स्विष्टकृतादि होमशेषं समाप्य ब्राह्मणेभ्यः संदक्षि
णं तदपावे अन्यस्मै विदुषे ब्राह्मणाय दत्वा पतिपुत्रवतीभिर्वृद्धा
भिरुपदिष्टं मंगलाचारं कारयेत् ॥ ॥ ततो ब्राह्मणान्भोज्याः ॥
इदं कर्म प्रथमे गर्भे कार्यं ॥ इदं च प्रतिगर्भं नावर्तते ॥ तथाच हारीतः ॥
सकृत्तु कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजातयः ॥ यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः
संस्कृतो भवेत् ॥ कात्यायनोऽपि ॥ नावर्तते इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थिति
रिति ॥ अकृतसीमन्तायाः प्रसवे विपन्नोपायः सत्यव्रतेनोक्तः ॥ स्त्री यदि
कृतसीमन्ता प्रसूयेत कथंचन ॥ पुत्रं गृहीत्वा विधिवत् पुनः संस्कार

मर्हति ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने सीमंतोन्नयनकर्मप्रयोगः ॥ ॥ अथ
विष्णुबलिः ॥ गर्भाष्टमे मासि पूर्वपक्षे दंपती स्नातौ धृताहतवाससौ
बले कृतौ लवेतां ॥ ततः पतिः प्राङ्मुखः वदान्यदक्षिणकं पुण्याहवाचनं कृ
त्वा नंदहेवेव वाद्यं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य गुर्विण्यां मम पत्न्यां ग
र्भस्यानिर्बाध परिपोषणपूर्वकसुखप्रसूतिसिद्ध्यर्थं गर्भाधिदेव
तां विष्णुप्रीतिकामोहं विष्णुबलिनामकं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य ॥
द्वितीयासप्तमीद्वादशीषु श्रवणरोहिणीपुष्येषु चंद्रबले विष्ट्या २८
दिदोषाभावे पूर्वाह्णे गृह्योक्तहेवास्थंडिले गृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य

शे
घ प

पुनर्देशकालाकुशाञ्चकरि व्याप्तेविष्णुबलिहोमेदेवतापरि ग्रहा
र्थमित्यादिवक्षपीआज्येनेत्यंतमुक्ताविष्णुंप्रधानदेवतांचतुःषष्टि
वा रंचरुणाशेषेणाग्निष्टकृतमित्याघकान्वाधाय्यपरिसम
हनादिआज्यदपात्रप्रक्षेपांतंकृत्वासोद्धान्नेनसहपवित्रैः पर्यग्नि
कृत्वास्रुवसंमार्जनांतंकृत्वाचरुपात्रंतत्रेपुपघकृत्वाग्नावधिश्रि
त्याभिघार्योदगुद्वास्याज्यादक्षिणतोबर्हिष्यासाद्यप्रत्यभिघार
णाद्याज्यभागांतंकृत्वा॥ दक्षिणतोग्नेःस्थंडिलेष्टदलंपद्मस्वस्ति
कंवाप्रकल्प्यतत्रविष्णुमावाह्यषोडशभिरुपचारैर्नाभिपूज्यपुनर्य
थासनमासित्वाप्रणवादिपुरुषसूक्तस्यनारायणऋषिरनुष्टुपछंद:पुरुषोदेवता

चतुःषष्टिमंत्रैश्चतुःषष्टीनाहुतिर्जुहुयात् ॥ तत्रायं क्रमः ॥ अतोदेव
इति षट्कस्य मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री ॥ विष्णोर्नुकमिति सप्त
र्चस्य सूक्तस्य उचथ्यपुत्रो दीर्घतमा विष्णुः प्रथमस्य त्रै
ष्टुभं ॥ द्वितीयतृतीये जागतोसर्वासित्यष्टर्चस्य मन्त्रद्रष्टाओ विष्णुस्त्रि
ष्टुप् ॥ ॥ परोमात्रयेति वर्गद्वयस्य वसिष्ठो विष्णुस्त्रिष्टुप् ॥ सहस्र ॥१२९॥
र्षा ॥ वेति वर्गत्रयस्य नारायणः पुरुषोनुष्टुप् ॥ अंत्या ॥ त्रिष्टुप् ॥
विष्णुर्योनिमिति मंत्रस्य हिरण्यगर्भो विष्णुरनुष्टुप् सर्वत्रैव
ष्णु बलिविधानचरुहोमे विनियोगः ॥ ॥ विष्णवेइदं न मम मेति

अनंतरमग्नेरीशान्यां वा त्रिंशादङ्गुलं यामविस्तारं गोमयेनोपलिप्ते स्थण्डिले ४१

सर्वत्रोदेवात्यागौरं चतुरंगुलिकिडावक्षमनवनुनसमचतुरंगुलचतुःष
ष्ठिपदं त्रिंतितेन नऊसामंडलं कृत्वा तेषु पदेषु नैर्ऋतपदादिक्रमेण प्र
थमं बाह्याद्वतीत मध्ये वा नंतराद्वहिषुच प्रागुक्तचतुःषष्टिमंत्रै
प्रणवाद्यैः स्वाहान्तैः प्रादक्षिण्येन चरुशेषेण बलिं दत्वा सर्वत्र वि
ष्वेद्दं नममेति ऽ द्दिश्य तत्कृत मंडलमध्ये ॐ नमो नारायणा
येति बलिं दत्वा पूर्ववत् वत्कातेनैव मंत्रेणार्घ्यं दत्वा बलिशेषपालि
कादत्तमादाय पिंडद्वयं कृत्वा दंपती प्रथम गंधर्वयात्रां ॥ ततआव
स्थपतिः स्विष्टकृतादिहोमशेषं समाप्य गुरवे दक्षिणां दंपधारान्वि
धात्

दक्षिणाञ्ब्राह्मणान्तोषयित्वा दंपती भुंजीयातां॥ ॥अयं च वि
ष्णुबलिः प्रतिगर्भमावर्त्तते॥ ॥प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सामंत्रस्य
प्रत्रास्यते॥इत्याश्वलायनोक्तेः॥इदं च सर्वं जगद्ध्यानुकूलात्कइदानी
शिष्टानां चरेति॥ ॥इतिश्रीप्रयोगरत्ने विष्णुबलिप्रयोगः॥ ॥अ
थजातकर्मप्रयोगः॥ ॥जातमात्रे पिता तस्य मुखं निरीक्ष्य नद्यां घाद्यै
उदङ्मुखः स्नात्वा असंभवे दिवाहृताभिः शीताभिरद्भिः सुवर्णयु २
ताभिर्गृह एव स्नात्वा आचम्य स्थित च्छेदनम्माल्यैस्त्रिभिर्दिरलंकृतो ना
लच्छेदनात्पूर्वं स्वस्ति कोष्ठप्रतिरीक्षैरस्य छेदं स्म्य कृत स्नानपानं प्रक्षालित २८

दि

सलंकुमारं मातुरुत्संगगाडनुरवमवस्थाप्य ब्राह्मणैः सहपुण्याहवा
चनं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा ॥ ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनित
सकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हण
द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये इति संकल्प्य ॥ आभ्यु
दयिकश्राद्धं हिरण्येन विधाय होमकरणापक्षे व्याहृतिभिर्लौकि
काग्निं प्रमृलैः संज्ञं विधिवत्स्थाप्य देशकालौ स्मृत्वा अस्मिन्
जातकर्महोमे देवतापरिग्रहार्थं अन्वाधानं करिष्ये इत्यादि चक्षु
षी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा अग्निं इन्द्रं प्रजापतिं विश्वान्देवान् ब्र
ह्माणं आज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि समोपयक्ष्ये ॥ इत्यंतमु

त्वा॥ न्वाधायपरिसमुह्य नाद्याज्यभागांतं कृत्वा॥ प्रधानदेवताभ्यश्च
तुर्थ्यंतनाममंत्रेणाऽऽज्यं हुत्वा। देवतोद्देशेन त्यागं अयादि॥ ततो वि कु
षममानेन मधुसर्पिषी मिश्रित्वा शिलातले निक्षिप्य तत्र सुवर्णनिजो वि
मोक्षं यावदवद्य ग्राह्यमाज्येन निधाय॥ ॥ॐ प्रतेऽधामि मधुनो घृ
तस्य वेदं सवित्रा प्रसूतिं मघोनां॥ आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः श्व ॥१२०॥
ते जीव शरदो लोके अस्मिन्निति मंत्रेण पातेने वहिरण्येन कुमारं प्रा
शयित्वा तद्धिरण्यं प्रक्षाल्य कुमारस्य दक्षिणाकर्णे निधाय तत्र
स्व समारोपेत्स्वमुखमानीय॥ ॥ॐ॥ मेधां देवः सविता मेधां देवी
सरस्वती। मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा मिति चं कृत्वा॥

पुनस्तद्दक्षिणं स्कंधे कृत्वाभिधाय एतामेव ऋचं जपेत् ।। ततः ।। ग्रामो
सौमुगपदनिमन्त्रोत् ।। ॐ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।। हि
वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतं इति मंत्रेण ।। इंद्रः श्रेष्ठानि
गः स्वामदइंद्रस्त्रिष्टुप् ।। ।। ॐ इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चि
त्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।। पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वा
चः सुदिनत्वमह्नाम् ।।१।। अस्मे प्रयंधि विश्वामित्र इंद्रस्त्रिष्टुप् ।।
अस्मे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्निंद्र रायो विश्ववारस्य भूरेः ।। अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरां छश्वत इंद्र शिप्रिन्निति मंत्राभ्यां
चाभिमन्त्र्यः ततो नस्याँ बोरौ सिंच्य वर्धि ।। ॐ अंगादंगात्संभवसि

हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतमिति म
च मुच्चार्य मूर्द्धानं जिघ्रेत् ॥ ततः शिशोः कृत्यमाता नाम
८ तवैव स्थानेन ॥ अथ शिशुकर्णौ दादि होमशेषं समाप्य यथाचा
रं हिरण्योदकेन मातुर्दक्षिणस्तनं प्रक्षाल्य ॥ ॐ इमं कुमारो
त्वां धयतु दीर्घमायुः पडीवसे ॥ अस्मै स्तनौ पयः प्रजानाफर्व यो
यशो बलं दद इति मंत्रेण माता कुमारं पाययित्वा आसन्नोपयोगो इति
ल हिरण्यादि कृत्तल्लवड्डिं तं यथाशक्ति दत्वा ॥ ब्राह्मणेभ्यो स्त्रीभ्यो
वाचयेत् ॥ अ नामकरणे दुहुषु स्थाने तिरगौलु नित पीडा निवृत्तये
तत्पीत्यर्थं विशेषतो दक्षिणा देया ॥ तमर्वं तमिति पंचानां वा पमर्वो

गिरिगायत्र्या ॥ नमस्त्रैं तमिति पंचभिः आशिषः ॥ होमो व्रजकुलाहुतः ॥ कु
मार्याश्चैतज्जातकर्मनिमित्तकं कार्यं ॥ राज्ञोसंध्यायां ग्रहणे जातश्चे
दानतरमध्येपी ढंकार्यं ॥ मृताशौचमध्ये जातश्चेत्तदैवाशौचांते वा
कार्यं ॥ पितृदियामांतर्नेगते पि पितृव्यादिगोत्रिजो ज्येष्ठः क्रमेणो
दं कुर्यात् ॥ ॥ इति प्रयोगरत्ने जातकर्मप्रयोगः ॥ अथ षष्ठीपू
जा ॥ पंचमे षष्ठे वा दिने षष्ठे एव वा पूर्वरात्रे पित्रादिः आचम्य प्राणा म्य
नायम्य देशकालौ स्मृत्वास्य शिशोः आरोग्यसकलारिष्टशांतिद्वारा मुना
२ श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विघ्नेशस्य जन्मदानां षष्ठीदेव्या जीवंति
कायाश्च यथामीलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति संकल्प षोडशोप

कुञ्ज्ये॰

ना॰

वान्तैस्तन्त्रेण पूजयेत्॥ एषकुवासंकल्प्यः पृथगेवपूजाकार्या॥ एतस्मि
नु मा॰ ष्मीलेपादिनाऽभ्यञ्जनेरवन्नियाः॥ पीठदौवाक्षतपूजनरूपे
निवेद्याः॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियश्च नृत्यगीतादिकारिण्यो
रात्रौजागरणंकुर्यात्॥ स्तुतिकाग्रहंवसधूमाग्निदीपशस्त्रमुसली मु॰शा॰ ॥१३१॥
वृविस्त्तिकृतंकार्यं॥ सर्षपांश्चसर्वतोविकिरेत्॥ अन्यदपियथा
चारंकार्यं॥ जन्मदाष्योन्नादिन्नाबलिर्दैवयः॥ विप्रेभ्यश्चताम्बू
लरत्नाद्यदक्षिणादिदद्यात्॥ जननाशौचमध्येप्रथमषष्ठदशम
दिनेषुदानेप्रतिग्रहेचनदोषः॥ अन्नंतुनिषिद्धं॥ षष्ठीशार्धेन॥
गौरीपुत्रेणयथास्कन्दः विशाखेरक्षितःपुरा॥ तथाममाप्ययंबालः

चण्डिकेश्वराय नमः॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने षष्ठिपूजाविधिः॥ ॥ अथ ना
मकरणप्रयोगः॥ ॥ ॐ जन्मन एकादशे द्वादशे वा यथाचारं नियतदिने
नामकरणं कार्यम्॥ नियतकाले विष्टिवैधृतिव्यतिपातग्रहणसंक्रा
न्त्यमावास्याश्राद्धदिनेषु न कार्यम्॥ नियतक्रियमाणे गुरुशुक्रास्तबा
ल्यवार्द्धक्यवक्रातिचारमलमासादिनिषेधो नास्ति॥ नियतकाला
तिक्रमे तु ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे काले कार्यम्॥ सर्वत्र पूर्वाह्णः शस्तः॥
अत्र होमः कृताकृतः॥ उक्तकाले शिशोर्नामविधिं कर्तुं पिता स्नातः कृतपू
र्वाह्णिकः स्वदक्षिणे वामे वा स्वस्तिवाचनमुपक्रम्य पुण्याहयन्त्रे मुख्या कृतिभि
र्माणां नाममुद्धृत्य नामुक्त्वा त्रिः एतन्नाम्ने स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्ते

विप्रैनेतन्नाम्ने स्वस्तिगिरः पठ्यन्ते ततो पंचस्विनवास्वनं समाप्येद मायिः॥
कुमारस्य नामाहं विदधामीति विप्रानतु ज्ञाप्य नैर्विधियनामिस्यनुमो
दितोदेवताका जैत्रिर्दूर्वा पास्य द्विजैः पउगन्नैः समुद्रैवे नोनिवर्हणाम्नुवां
वृद्धिस्ववहारसिद्धिर्मानाथोपनमेध्वनप्रीत्यर्थं नामकरणं की
ष्येद्इतिद्इतिसंकल्प्य ग्रहयज्ञादिकं पूर्ववत्कृत्वा गणेशादिकं पूजाय घवारंस्व ॥१२२॥
कुलदेवतानामकइति नामकं चाजन्मकालिनमासनाममकुर्यात्॥ तच्च
कृष्णोनंतोच्युतश्चक्री वैकुंठोथजनार्दनः॥ उपेंद्रो यज्ञपुरुषो वासु
देवस्तथाहरिः॥ योगिशः पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्॥
अत्र यथाचारं चैत्रादिमार्गशीर्षादिर्वा क्रमः॥ तत्र चैत्रिसंज्ञी पुरुषवा

देवतावाचीस्वेष्टं वायुमाहरेन्द्राग्नी कुमारस्य प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्ष
रं ब्रह्मवर्चसकामो नामकुर्यात्। ततोऽभिवादनीयं। नामद्वि प्रादिवर्ण
क्रमेणत्र्यार्षवर्मगुप्तदासान्यतमपदान्तमुपांशुकुर्यात्॥ तत्राग्नौ ऊ
दा ं धनाम्नौ तातपितरावेवजानीयातां॥ उपनयकालेयावनेनना म्नाभि
मा वादयेति कुमारं शिक्षयेत्॥ अत्रायै ष्टाचारः॥ तंडुलान्कांस्या २
दिपात्रे प्रसार्य तंडुपरि सुवर्णशलाकया कुलदेवतां प्रयुक्ता दोऽअ
मुकशर्मेति नामलेख्यं। ततो मासनामा ततोऽवकहडा चक्रा
ख्य ज्योतिःशास्त्रोक्तचक्रानुसारेण जन्मनक्षत्रप्रयुक्ताक्षरादिनाम।
ततो व्याहृतिवहाग्निस्थितिस्थापनं नामेति नामचतुष्टयं लिखेद्वा।

नाम देवताभ्यो नमः इति संपूज्यामुकनाम्नात्वममुकोसीति स्वव
॥१०३३॥ दक्षिणकर्णे मातुः संगस्ये शिशोर्दक्षिणे कर्णे जपिच्चा ॥ नदं स्त्रभित्रावरुणा
नदग्नेश्चंयोरस्मभ्य मिदमिस्तादिमंत्र पाठांते विप्रैर्नामिस्म प्रतिष्ठितं
मश्चिमुत्तेऽमुकनाम्नामुकनामायं भवतोभिवादयते इत्युच्चा ॥१३३॥
नामकर्तापि नामधिपान्भिवादयेत् ॥ ते चामुष्मान्भव चामुक
इति वदेयुरिति ॥ नक्षत्रनामैवाभिवादनीयं तत्तच्चेत्यपि वदं
ति ॥ ततः कर्ता देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्चान्नत्वा यथाविभवं विप्रा
न्भोजयेत् ॥ दक्षिणां च दद्यात् ॥ विप्राशिषश्च ग्राह्याः ॥ ओमार्य कु
अपि नामकरणमंत्रकं कार्यं ॥ विषमाक्षरं तु तन्नाम होमपक्षे

तु पार्थिवाग्नौ जातकर्मवदेव प्रधानाहुतीर्हुत्वा नामग्रयथोक्तं धृत्वा ।
स्विष्टकृतादिहोमशेषं समापयेत् । अत्र जातकर्मवत्स्त्रिया घोऽत्रमेप
कर्तारः ॥ ७ । इति श्रीप्रयोगरत्ने नामकरणप्रयोगः ॥ ७ ।
अथ पर्यङ्कारोपणं ॥ ॥ नत्र नामकरणदिने षोडशे द्वादशे विंशे
अन्यस्मिन्वाऽप्यनिःशास्त्रोक्तमदुध्रुव क्षिप्रनक्षत्रादिषु क्ते शुभ
तु कालेयथाज्ञानं अन्त्यदेवतादिपूजां विधाय अलंकृतं शुशुं हृद्यचिह्नाय
रकृते पर्यंके मातापिताः सौभाग्ययुक्ताः स्त्रियो योगयाः शायिनं हृदि संस्मरन्
गीतवाद्यादिसमकालं प्राकृशिरसं न्यसेयुः ॥ स्वस्वाचारं ज्ञात्वा वान्य
दपि कार्यं ॥ ॥ इति पर्यङ्कारोपणं ॥ ॥ अथ दुग्धपानं ॥ ८

दय

एकविंशोदिने द्वितीयजन्मनक्षत्रें वा नामक्षीन्यान्ता प्राशनान्तरस्य
त्रयुक्ते शुभे दिने कुलदेवतादिपूजां मे गोष्ठिरवं शांखेन धात्रीमेपौ
अन्नं वा शुभान्नगाद्धंकृतं कुमारं दक्षिणक्षीरसं प्राक्क्षीरसं वापा
पयेदिति॥ ॥इति हुर्यंप्राशनं॥ अथ कर्णवेधः॥ ॐ जन्मनो दिना
त् द्वादशे षोडशे वा दिने षष्ठसप्तमाष्टमदशममासात्मनरमा
सेन्यदा वादंतजननानन्तरमेव ज्योतिःशास्त्रोक्तमासशुक्लपक्षे ॥१३४५
तिथिवारनक्षत्रादिशुभकाले पूर्वाह्णे मध्याह्ने वा विष्णुशिवब्रह्म
वेन्द्रसूर्यादिगीशानासत्यसरस्वतीकुलदेवतागोत्रकर्णिणीयौ ब्राह्मणान्।

ल

यथाविभवं संपूज्य मातृः संगच्छस्वा कुंकुमसुमासनच्छस्यालंकृतस्य
शिशोः कर्णयोर्वेध्यस्थले मलक्तकरसेनांकयित्वा यथाविभवं सुवर्णसौ
च्यना घलोहसुव्यामांगलिकद्विगुणापहादिस्कचौ पेतमासौ विकेनान्ये
नवा कुर्वीत्राक्लेन सुभगस्त्रियावामाङ्कस्थस्योदङ्मुखस्येस्य वा कर्णौ वे
धयेदनारत्नेस्तर्पदक्षिण पातस्थले गगनादौ पित्र्यादिः॥ कुमारस्य पूर्वं दक्षिणकर्ण
कुमार्याश्च पूर्वं वामः कर्णो वेध्यः॥ वेधनक्षत्राद्द्वितीयनक्षत्रे कर्णसालनमु
द्रेसनवीकृत्यात्रोहणार्थं कार्यं॥ रुद्रौ च कर्णौ यथा भवन ण धारणार्थं लता
सवर्त्तिनघा वर्धनीयौ॥ पुंसः सूर्यरश्मिप्रवेशयोग्यरंध्रपर्यन्तं वर्धयेत्॥

लंबकर्णतातुन्निषिद्धा ॥ स्त्रीणांपथेष्टौ ॥ इतिकर्णवेधविधिः ॥ अथ
सूर्यावलोकनंनिष्क्रमणंचऽजननात्तृतीयेमासिजन्मदिनेजन्मनक्ष
त्रेवाऽइष्टदेवतापूजनपूर्वकंअलंकृतेनशिशुनासोत्सवंसूर्यदर्शनंकार
यित्वा ॥ चतुर्थेमासिशुभकालेअग्निंचंद्रंधेनुंचदर्शयेत् ॥ केचित्तुच
कीनक्षत्रेयाविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् ॥ त्रिगोरेकायोरणेविनियोगः ॥ ॐ
स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः ॥ स्वस्तिपूषा ॥१३५॥
असुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुना ॥ अनेनपित्रादिः
त्रिःसुमंगलमारोप्य ॥ आहुःशिशुनात्रहितिष्योदर्शनंतस्यापतिरथ

स्त कस्यपं इंद्रोऽग्निरथ इंद्राग्नि बृहस्पू चतुर्थ्या बृहस्पती दैवत्या त्रयोऽनुष्टुप्
त्रिष्टुग्गायत्र्यो व्याप्ति ह ध्यर्थं जपे विनियोगः॥ ॐ आयुः शिखा न इति २।
अमोघासे नेत्रिद्वंशिक्षा ऋ बीज पंक्ति॥ तत्रस्तुर्व शिहः स्वर्पः पुरउष्णिक्
कुमारस्याशीर्लवेक्षणे विनियोगः॥ ॐ तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्॥
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतमिति सूर्यं निरीक्षयेदिति वदंति॥
ततीये मासि सूर्यावलोकनेन कार्यं ते चैव निष्क्रमणो नैव सह कार्यं॥ ततश्च
तुर्थे मासि षष्ठे वा शुक्लपक्षे शुभतिथ्यादौ पितास भार्याः सहैव शिशुरूपं
गस्नानः समस्तिशिरो नायुः श्रीरहितं बीजं गर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणा द्वा त्रीपन

त्या।

मेघवरमी सर्वी निष्कृं मणा रत्नं कर्मकरिष्ये ॥ इति संकल्प ॥ तदंगतयास्व
स्ति वाचनादभ्युदयिकश्राद्धपर्यन्तं कृत्वा ॥ इंद्राग्नियमनिर्ऋति वरुणवायु
कुबेरेशानौ नां शाख्यादि दिग्गीशं चे दार्क वासुदेवगणनानां चयथाक्र
मं पूजां कृत्वा ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ ततः स्वस्त्यायनेन वथ्यिलं
दि सायं संध्याय्यिं कृत्वा त्रिशिशुं सौवर्णौ कृत्रिमे वर्णात्र रत्नोर्षधा शौलं कृत्वा ॥१३६॥
पूर्वं नक्षत्रं वेदिलनी त्रिशुना गिनं चंद्र पेतुनां दर्शनं कृ दि[पि]त्वा अस्यादि वाहन
स्ते त्रिशिशुं मातुलेन धान्या व्योहयित्वा मात्यपुत्रवि दैवल ब्राह्मण ज्ञाति बां
वे धेपुरं श्री गणदर्पणा फणं कलशापुष्टे कं न्यागणपुष्पाहरिद्राक्षतदीपमा
वा

गर्भसमुद्भवेनो निर्वहं णाद्य राज्ञी वनश्री त्सर्यं अन्न प्राशनं राजसेकर्णकौ
च्छेदु तिसं कल्पन तं दुग्ध समुखि याव नात्यकदपि के रुत्वा शिमुत लं सत्य जातक
मेव लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य नादेशाउत्पाकु त्वा हुत्वा पूर्णोपदां हामादि
कंतिष्ट देवतानामभ्यर्च्य तदनन्तरं स्वादहितं जेतुम वस्त्रो परि सुमातु
त्संगं प्राङ्मुखोपविष्टस्य शिशोः प्रथमं अन्न प्राशनं कारयेत् ॥ दधिम
धु घृत मन्नं तुसे भाण्डे निक्षिप्य अन्न पतेर्य इत्यस्य नलकुबेरो
पतिः गानात्रि शोन न्नप्राशने विनियोगः ॥ ॐ अन्न पते न्न स्यनो
धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः प्रप्रदातारं तारिषऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्प

देइति मंत्रेण सप्तवर्णहिरण्मोत्तमादाय प्रथमकवलं प्राशयित्वा यथे
ष्टं भोजयित्वा ॥ तुरीयं प्रक्षाल्य बालं भक्तमात्रूपवेशयपुस्तकञ्चा
स्त्रवस्त्रादि निधाय निविन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् ॥ शिशुः
स्वेच्छयाय स्पृशत्यंतस्य तोके ॥ सास्य जीवकेति विद्यात् ततः स्विष्टकृ
दि होमशेषं समाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वा दक्षिणां द ॥१३८॥
त्वाशिषो वाचयित्वा बंधुभिः सहस्वयं भुंजीत ॥ होमो वह्नौ लाजैः ततः ।
होमपक्षे पूर्ववत् पूर्णाहुतिर्देयाद्धं ॥ कुलाचारश्च अप्येतदमंत्रकं कार्यं किंतु
सप्तमे मासे ॥ ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने अन्नप्राशनप्रयोगः ॥ ७॥ ।

प्रमन्त्र

का च जलाञ्जलिं नमांगंबायोपमुक्तः ॥ कनिष्ठं दक्षनुष्टमिति त्रांकुं वा
दि सुमंगलस्य संपठन् गृहात् द्वारि गत्वा मंत्रमेतं मुदीरयेत् ॥ वंदारु वी
र्द्दि गीर्वाणानां दिव्यांशव रुणस्य च ॥ विश्वेपार्थ्यमिदं दाधिते त्वां नद्दतु सर्व
दा ॥ अथ मन्त्रां वा दिवा यां यापिता ॥ य हंतु सत्त्वं सर्वे हि देवाः ब्राह्मपुरो
गमाः ॥ एवं विष्णु नमस्कार्ये देवान् संप्रार्थ्य विष्णु देवालये मन्यतर ह्
धुगृहे वा गत्वा तत्र देवं समंगलवाद्य घोषं पुष्प धूपोपहारादिभिः संपूज्य
गोमया घृत लिप्त न्यतु न स्थंडिले धान्यादि निधाय ॥ तत्र विष्णुमासपि
त्वा मंत्रेण रक्षां कुर्यात् ॥ मंत्रश्च । त्र्यंबकमिति त्वस्य वसिष्ठो मरुत्कंड
य स्त्र्यंबको नुष्टुप् त्रिलोचन स्यांगं जपे विनियोगः ॥ ॐ ऽहं हं सः त्र्यंबकं

यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृता

त्सः हुं उं सः ओं॥ इत्यनेन पंचमन्त्रेण जीवनिमंत्रेण पञ्चविंशत्या आहुतीर्वा मंहातै

रहस्य स्विष्टकृता हेमं कृत्वा अपराह्णे पिण्डं तेषां नैऋत्ये शीघ्रं बलिं त्रिपुम्भ

दिक्षु क्षेपयित्वा आचमन्य पित्वा देवपूजनं दक्षिणा

स्विष्टकृता कारयित्वा मत्स्या मनं बंधुभिः सह पूर्ववन्निर्दिष्ट्वा॥ तत्र

नोपहारादिभिः त्रिरात्रं तोषयित्वा ब्राह्मणान् वा भोजयित्वा स्वगृहं ॥१३७॥

गत्वा ब्राह्मणेभ्यो त्रियोवा भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णादीनि यथाश्रयं च दक्षि

णां दत्त्वा बंधुभिः सह भुंजीत॥ कुमार्यादिभ्ये भोजनं समानं॥ होमो च कृता

कृतः॥ होमपक्षे त्रिरात्रं कुर्यात् लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य जातकर्म

९४

वदनोदेवताभ्यो हुत्वा तिलं चंद्रदर्शनादि स्वगृहागमनांतं कृत्वा स्विष्टकृतं
दि होममेतावंसमाप्य ब्राह्मणभोजनं गोदानादि कारयेदिति क्रमः ।। ५ ।। इति
श्रीप्रयोगरत्ने निष्क्रमणप्रयोगः ।। ।। अथान्नप्राशनविधिः ।।
षष्ठे मासे शुक्लपक्षे ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभदिने पूर्वाह्णे स्वस्तिवाचनं
कृत्वा वैराहमष्टौ श्रीगुरुदेवद्विजान् संपूज्य पित्वा [illegible] भागे मुपलिप्य तत्र
मंडलं कृत्वा ।। तत्र चतुरवरं परिस्तीर्य [illegible] कृत्वा नौ क्रियमाणो शिशुमुपवे
श्य पदे [illegible] ।। चक्षैनं वस्तु चेदेवि सर्वस्य [illegible] शुभे ।। आसुः प्रमाणं
निखिलं निक्षिपस्व हविः प्रिये ।। अविवादमुपस्थस्य येके विस्तीर्य परिधिनः ।

उाविनाकोन्यविवेषुनिर्दहस्याविशेषणतानूंधारीण्यग्नेशषण्णुतानांमातस्त्वम
धिकास्यसि॥कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदंनुमन्यतांमिति॥ततोब्राह्मणा
न्कृष्णडे पित्वा त्रिशिलोवाचयित्वा नोराडुना ध्रुसं कुर्यात्॥ एवं कुमा
र्या अपि॥ ॥अथान्नप्राशनप्रयोगः॥ ॥जन्मतः षष्ठेमासे शु
भे याद्वंतेषु आतेषु वा ज्योतिःशास्त्रोक्ततिथिनक्षत्रादिशुभकाले पूर्वा
ह्ने पित्रादिः क्रियोरन्नप्राशनं कुर्यात्॥ षष्ठेमासे चेत् क्रियते तदा गुरु ॥१३८॥
शुक्रादिमौढ्यादिदोषोधिकमासादिदोषश्च नास्ति॥ पित्रादिः सभार्य सा
श्रिशु मंगलस्नानं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमल
प्राशनशुध्यन्नाद्यं ब्रह्मवर्चसतेजइंद्रियायुर्बलसिध्यणफलसिद्धिबीजः

॥ अथ वर्द्धापनविधिः॥ ॥ आदित्यपुराणे॥ ॥ स्वैर्वैश्यजन्मं
दिवसे स्नातैश्च मंगलादिभिः। गुरुदेवाग्निविप्रांश्च पूज
नीयाः प्रयत्नतः। स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः।
प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः। स्वनक्षत्रदे
वता। स्वनक्षत्रंधिपतिः पश्चो विच्छिस्साठः। नरोधिचपः
कुबेरः॥ ॥ अथ प्रयोगः॥ ॥ प्रतिवर्षं जन्मदिवसे सौ
रमानेन जन्मनक्षत्रे वा यजमानः पुर्वाह्णेऽभ्यङ्ग स्नात्वा
सर्वौषधिसुगन्धजलेन पूरितं कलशं संपूज्य तदुदकेन स्ना तः
तः शुक्लाम्बरधरः गणाधिपं...

वमन्ते रुनोति विध्विवहूच्चस्तिवाचयित्वा॥ कौतुकमाबध्यादूर्वी

होमं कुर्यात्॥ तत्रायं क्रमः॥ देशकालौ संकीर्त्य ममाद्य पू

र्विजन्मदिवसे आयुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं

हे दूर्वाभिर्होमं करिष्ये॥ इति संकल्प्य विधिवदग्निं प्रतिष्ठाप्य

पुनर्देशकालौ संकीर्त्य समिधावाधाय॥ अग्निर् वीहोमे दे

वतापरिग्रहार्थं मन्त्राधानं करिष्य इत्युक्त्वा॥ अस्मिन्नन्वा ॥१४०॥

हितेग्नायित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रधानदेवतां ॥श्री॥

मृत्युंजयमष्टोत्तरशतसंख्यादूर्वाद्रव्येण शेषेणा स्विष्टकृ

न्मिस्यादि सप्तौघायोपस्पोद्दयं तमुक्त्वा समी॥ धावधाय

ध्यायपतिं सन्नह्य नाद्याऽपस्मागांतं त्वेहन्त्वा॥ दधिमधुघृतौन्नं केवला
ऽर्पन्नं वा हुत्वा त्रिपंचधं॥ त्र्यंबकमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः यैजे त्र्यंबको
नुष्टुप्॥ दूर्वाहोमे विनियोगः॥ ॐ हौं ऽजूं सः त्र्यंबकं यजामहे सु
गंधिं पुष्टिवर्द्धनं॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥
सः जूं हौं॥ इत्यनेन नमंयेणा होतव्यातंकुः॥ त्वात्रिष्टकुलादि हो
मश्लोकैः समापयेत्॥ ततो विविनायग्रहयज्ञं कृत्वा मुखे चरु होमं सं ता
कल्पपूर्वकं कुर्यात्॥ तत्रायं क्रमः॥ देवाकाकौसंकीर्त्यास्मिन्नहो
मिदे वता परिग्रहार्थं इत्यादि वहुपाज्याऽयेन संतमुख्या विघ्नान्नत्तु

देवान् दशावारमग्निं षोडशावारं अत्तवे दाग्निमेकवारं चरुद्रव्येण
त्रोयेण स्विष्टकृतमित्यादि सत्य घोयद्वये द्व्य चकास्मिया ग्नावाधा
यपञ्च समुहनादिका उपदर्भा यद्य उत्ते प पातं कृत्वा सिद्धान्त मा
उपसोमी पानीयपाद्येन सहत दक्षो त्रिः पर्यग्निकृत्वा उद्धास
नादि कृत्वा स्तंभा उर्न्वातं कृत्वान्ते पात्रे द्वय कुल आग्नावाधोत्म
त्यक्त्वेणाभिघार्य उदमुद्वास्या उपादर्थापातो बर्हिष्यासाद्य पुन ॥१४१॥
घा॥ च सिद्धार्थे च पाद्य मागांतं कृत्वा॥ आनो भद्रा इति दशार्चस्य
सूक्तस्य गोतमो विश्वेदेवा जगती तिपेव्य सत्ननि डग सः पंक्ति विराट्
स्थानप्र्यष्ट म्याघा सिस्रः त्रिष्टुभः॥ इमं स्तोममिति सप्तस्य षोडशी

इमं ब्रह्मचारिणं महानाम्नीरध्यापयिष्यन्तत्तदादौ महानाम्नीव्रतसिद्धि
द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये होमं करिष्ये तदंगतया स्वस्तिवाचनं कुरार्पण
ग्रहयज्ञात्मकदयज्ञानि करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वोक्तवत्तानि कृत्वा ॥ परेद्यु
र्ब्रह्मचारिणा वपनस्नानादि कारयित्वा ॥ वह्निशिरवं ततो मूहूर्ते स्वस्य दक्षि स
ण उपवेश्य विधिवत्कौतुकमावध्य संकल्प्य पूर्वकमुपलेपनाद्यग्निस्था
पनान्तं कर्म कृत्वा ॥ समिद्द्वयमादाय इति ध्यानादिकं संकल्प्यास्य ब्रह्मचा
रिणो महानाम्नीव्रतांगत्वेन होमं कर्तुं देवतापरिग्रहार्थं अन्वाधानं
करिष्ये ॥ अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यादि आघारावाज्येन संततमुक्त्वा
ग इति ति विरग्न्यांगन्या ... रिसमुहनाद्याज्यभा१

163

स्कारांतं कृत्वा अपच्छ्याचार्ये ऊं पाग्नेः पश्चादस्तात्प्रं ब्रह्मचारिणां प्रां
ङ्मुखमवस्थाप्य ब्रह्मचारिणं प्राङ्मुखं समवकोपानां यं त्रिवृतं कापी
नसन्त्रमाबध्य ।। कौपीनं धारयीत्वा कृवं वस्त्राणि तिमं चावृत्य आहतं
शुक्लं वासः परिधाप्यानेन काषायवस्त्रेण प्रावरणुयात् ।। ततो यज्ञोपवी
तं समन्त्रं धारयित्वा ततमात्मा गन्वोर्मध्येन पश्चं कृंचो त्तरे भागं गमइत्वा त पा
त्र विधिवदाचम्य तथैवानीयोपविश्य ब । हिष्यासप्सादनांतं कृत्वा ब्र
ह्मचारिणा दक्षिणहस्तेन स्पृष्टः संन्नाष्यारांतं कृत्वा आज्यभागावज्यौ
अग्न आयूंषीत्यादि तिसृणां तु । तिसृणां तस्त्र आज्याहुतिर्जुहुयात् ।।
अग्न आयूंषि पवस इति तिसृणां वैखानसः अग्निः पवमानो गायत्री

यथा न आऽप होमे विनियोगः ॥ ॐ अग्न आयूंषि ॥ अग्निर्ऋषिः ॥ ॐ
अग्ने पवस्व ० । अग्नये पवमानायेदं न ममेति सर्वत्र त्यागः ॥ प्रजा
पते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् ॥ प्र० यान आज्य होमे विनियोगः ॥
ॐ प्रजापते न त्व० ॥ प्रजापत इदं न ममेति ॥ तत आचार्य उत्तरतोऽग्नेः प्रा
ङ्मुखो ब्रह्मचारी चाचार्याग्न्योर्मध्येनेनागत्याचार्यस्य पुरतोभिमुख
स्तिष्ठेत् ॥ ततः आचार्यः स्वतः स्वपात्मासंस्कारमनु विश्वमिति हृदये सवि
र हृदये चांजलिक्षारणं कुर्यात् ॥ तत्राप क्रमः ॥ जलपात्रोदकेन ब्राह्म्यां ॥
अंजलिमापूर्य स्वस्यां अंजलिमन्ये पूरयित्वा ॥ तत्सवितुर्वरीण्यमित्यस्य प्रजापा
वाभ्यः सविता नुष्टुप् ॥ अंजलिक्षारणे ० ॥ ॐ तत्सवितुर्वरे० महे० ॥ इति

स्वाहोऽञ्जलिस्थोदकं त्रिराघ्यांजलौ आसिच्य तज्जलं बटोरंजलिनैव वासा
रयेत्॥ ततः आचार्यो बटोर्हस्तं गृह्णीयात्॥ तत्र मंत्रः॥ देवस्य त्वा सवि
तु०॥ अमुकशर्मन् इति बटोर्नामवादनीकं॥ नाम शर्मांतं संबुध्यामं
त्रांते निर्दिष्टपदाक्षिणपाणिनासांगुष्ठं बटोर्दक्षिणपाणिं गृहीत्वा पुन
रपि पूर्ववदुदकपूरणादि कृत्वा सवितातेहस्तमग्रभीत्॥ इति मंत्रांते पू ॥१९६४॥
र्ववन्नाम निर्दिश्य हस्तं गृह्णीयात्॥ ततः पुनरपि पूर्ववदुदकपूरणादि
कृत्वा॥ अग्निराचार्यस्तव॥ इति मंत्रांते पूर्ववन्नाम निर्दिश्य हस्तं गृह्णी
यात्॥ ततो बटोः संरक्षणार्थं व्रतपतये आदित्याय बटुं ददामीति मनसा
स्मरन् दद्यात्॥ तत्र मंत्रः॥ [illegible] देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं

गोपाय समप्यते त्याचार्यः तं आदित्यमीक्षेत् ॥ तत हे उत्पावपि वृत्तरलोमे
दर्विदन्यो न्याभिमुखो ति छेतां अथाचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य
ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुपनयते काय त्वा परिददामीति मंत्रेण पन्न प्रजाप
तेरष्टवार्धं बटु मनसा समर्प्य पूर्ववद् पवित्रं प इयं दुरुक्ते ति मंत्रेण मेखला
मा बध्वा आदातं दमष्ठिल्वा पलाश मार्गं सिंस्का पयपन्द स्वयं । दंडकरे स्थितोय
स्मात्तस्मादक्षपतो मूई ॥ इति दंड प्रदाय पुराणानि यज्ञोपवीतादीनि उ
त्सृजेत् निक्षिप्य स्विष्टकृतादि होममंत्रोपं समापयेत् । अथ गुरूणाम हानाम्ना
भवंतं बूहीति । ब्रह्मचारी पोषितव्य भिक्षां वियामी ॥ संवत्सर पर्यंतं
केशश्मश्रुलोमनखवाधारणोपि क्षारलवणादि व्रतं पूर्वं चरेत् ॥ द्वितीये वर्षे उदग

श्म

यने शुक्लपक्षे चन्द्रगुर्वोर्महानाम्नीः श्रोष्यन् ग्रामाद्बहिः शिविरं कृत्वा शुचि
र्द्दिने देवा इत्यादि गदेत् ।। ततः गुरुः शिष्यादि संकीर्त्य अस्य ब्रह्मचारिणो
महानाम्नी श्रवणाङ्ग भूत व्रत परिपूर्त्ति द्वारा श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं तं का
र्ह्मोमं करिष्ये उपलेपादिकं करिष्ये इति संकल्प्य ।। स्थण्डिलोल्लेखनवनाग्नि
प्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा पुनः शिष्यादि संकीर्त्य जातवेदसं होमे देवतापरिग्रहा
र्थं अन्वाधानं करिष्ये इत्यादि वक्ष्यमाणी आज्येनेत्यन्तं मुक्त्वा अग्निं सं
साधनीमग्निमरुत्पत्नीमनुमतीमदातारं अग्निं वायुं सूर्यं प्रसनान्न
द्रव्येणाज्येन स्विष्टकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्ये इत्यन्वाधाय परिस्तरणमू
इत्यादि पर्यन्त पात्रं निधानान्तं कृत्वा ।। ततो वटः स्थाली पाक विधानेन

होमपात्रस्योज्झनाय च पर्यग्निं कृत्वा तण्डुलान्निर्वाप्य देवताभ्यस्त्रीन् रूप
तथैव प्रोक्ष्य मारुतान्यम्नी देवताप्रीत्यर्थं तत्र तिलान्प्रक्षिप्य श्रपयित्वा
चार्पीय: स्तत: स्थाली पाक इति विज्ञापयेत् । ततश्चाचार्यो ब्रह्मचारिणं
प्रतलोपान्नष्टः स्ततेन व्रतलोप उक्तेन तस्य कुंभोरवलाद्य विं वेचार्यमु
रुध्ये दत्तोक्तप्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनः संवत्सरं व्रतमादिशेत् । लघुक्षी
प्रायश्चित्तं कारयित्वा शुद्धेन तेन । चारब्धपक्षाद्युपसंस्काराद्याऽप ना
गोतं रूचाग्नेवधानधर्मीपावरूनबदायाग्नावग्निरित्यादि सिच्य कश्च
त्यो चैः षपमंत्रैर्व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिश्च नवाहुतीर्जुहुयात् । तत्र मंत्राः ।
ॐ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

॥२६६॥ ॥ तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन मा देवानां मोमुहद् भागधेयं स्वाहा । अग्नय इ-
दं न मम ॥ याति रक्षांसि निपद्यते हं विर्धारणा इति । तां त्वां घृतस्य धारयो-
जसे मा धनी महं त्वा ह्मांस राध न्यै इदं न मम ॥२॥ यस्मै त्वं काम काम का मका
य वयं सम्राड्य जामहे ॥ तमस्मभ्यं कामं दत्वाथेदं त्वं घृते पिबा स्वाहा । ॥श्री॥
अग्नय इदं न म० ॥३॥ अयं वो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिंद ॥१६६॥
न् ॥ अयं वाजाञ्जयतु जहदू घाणो अयं वाजं जयतु वाजसानौ ॥ स्वाहा ।
अग्नय इदं० ॥४॥ अस्मर्यै त्येवानुमत्यै च स्वाहा । अस्मर्यै त्यै अनुमत्यै
इदं० ॥५॥ प्रदात्रे स्वाहा । प्रदात्रे इदं० ॥६॥ ॐ भूः स्वाहा । अग्नय इदं० ॥७॥
ॐ भुवः स्वाहा । वायव इदं० ॥८॥ स्वः स्वाहा । सूर्याय इदं न म० ॥९॥ एवैनमा

हुतिं कृत्वा स्विष्टकृद्धर्यं स्कार्ये यज्ञमवदायतां बर्हिर्हीनेषि निधायायभूमौ
चाहिरण्यं दत्त्वा एवं स्थालीपाकं सर्वमन्त्रानिति। स्वस्य च चरुं मञ्चे
यात्॥ आचार्येणुक्तं वतं आप्यातं व्रतपतिं मादित्यं व्रतपतेन च उपनीत
स्येतिपृच्छत्॥ ओं चार्यो तत्तः सत्वं व्रतानां व्रतपतिर स्त्रेतं चरिष्या
मितत्व केयं तेनद्धा केयं तेनर ध्यासमित्यादि त्वमुपतिष्ठमानो वृ
पणिं लिं सिं चेत्। तदाआचार्यस्तेन मंत्रेण कृतां जलिं बाहुमा
दित्यमुपस्थापयत्। ततः अनालोक्य स्यालोकनं नासं भाष्यो संभा
षणानिहत्वयेबटुनाहिसमीलनं वाग्यमनं च कारयित्वा चमनिहा
त्वाद्देवताप्रीत्यर्थं देवः जपनानुस्मनं अहतानवासंसा बद्धोपमुरवस्याति

द्वारेवामं कण्ठिनाभ्यर्चयित्वा प्रदक्षिणं बहिष्ट्वा पिलात् ॥ यथा तदासोन पूतितिन
धावध्वा ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वै वर्त्ततेस्य पञ्चरात्रं वेति प्रेष्यस्त्रिष्टकृतादि होम
शेषं समापयेत् ॥ बटु सह वत्स्य कर्त्तव्यं संध्यावंदनाद्यन्यत्सर्वं नियमो
डन्नाद्यं कुर्वीत स्वकाले न नयेत् ॥ तत एकरात्रपक्षे द्वितीयदिने त्रिरात्र
पक्षे चतुर्थदिने ग्रामाद्बहिः पराङ्मुखतायां दिशि गत्वा संभारस्थं मेखलुवे नेय ५
दण्डाजिनयोर्ब्रह्मचारि अग्निः स्थण्डिलादुत्तरतो सितकं मुदककमण्डलु ॥२६॥
मृमण्डलानं वा निधाय तत्स्यत्यगुदङ्गे होममहानाम्न्यसंज्ञ वत्स्थले
पिसंगता नां योगिनामा श्रीमत्यां गं रम्यं परकोदिवर्षं विरसैरितदुसंसे न
शवेष्वेतां वाचं रक्षावाचार्याय निवेदयेत् ॥ तत आचार्यस्तत्स्थण्डिलेउल्के

=प्रागग्रेषु तदेषु ऐशान्यस्यां दिशा संमार्जयन्निव तत् दक्षिणमुख उपवेशयेत् = ९

रचनादिपर्युक्षणांतं अग्निप्रतिष्ठापनं कृत्वा तत्समीपे त्यात् ततः शिष्यो
वेष्टितवस्त्रं किंचिदपसार्य मुखं प्रक्षाल्य कूर्चस्नानं कृत्वाचम्याग्निर्म
र्वार्यं वायुदक्षिणीकृत्य गुरुमभिवाद्य तस्यैवासन दक्षिणमंडले एवं वै
कृतिस्थान् राक्षसान् निरीक्षणेन निर्दहंस्तमभिमुखउपविश्य
र हस्तसमंत गागमनं निर्हणार्थं सर्वस्थमाचार्यपृष्ठेन सह संधाय
महानाम्नीभी अनुवृहीनि मनसा गुरुं वदेत् ततो गुरुः ॥ कालइमापो
न तदुक्तं कालपुनस्तदहरुत्पन्नवृतलोपार्थं प्रायश्चित्तं अनुज्ञापिते श्र
द्धोनापबद्धेस्य यमयां ... मीत्विसमीत्याविदामचवक्षितिअ
न रन्वः एवाप्येवै । नाह्ययनादसादिसमीक्षस्येति वदेत् ॥ ततो बटु

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे इति मंत्रद्वयेना
दित्यं भूमिं वेक्षेत ॥ ततोस्यादित्यं स्त्रायुते द्विज्ञो मित्रस्य त्वा चक्षुषा अ
नुवीक्षेद् इति क्षेत ॥ पुनरादित्यमीक्षेत चेत्पृच्छेत् मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रप
श्यामि यो स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः स्तां चक्षुषोहन्मीति ऋचा त्विय त्वा
॥श्री॥ दित्यमीक्षेत ततो अग्नडले यष्टमंत्रेणोपस्थानं । तत्र॥ ॥श्री॥
ॐ अग्नडलानमडलानिमंत्रकृद्भ्यो मंत्रपतिभ्यो नमो ॥१६८॥
168 मरुद्देवेभ्यः स्त्रिया नः शान्तम गवसुमूलीकासद स्य हीमानेव्योस
सहस्त्रा ॥१॥ अहं कर्णोभिरित्यस्य स्यराहुग पोगैतमो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् ।
म मन्युपस्यस्थैत्र निविनियोगः ॥ ओमहं कर्णेभिः ॥१०॥२॥ त्वं मनद्भा

ग्नीतिवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥१०॥ॐ त्वांनइंद्रपत्नी०॥१२॥ऋषेडनामिति
सुव्रतऋद्धिःसोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥ॐ नाकेडनंस०॥१४॥कयानश्चि
त्रइतित्रिऋचस्यवामदेवइंद्रोगायत्री॥ॐ कयानश्चित्रः स्वाहा॥
१६०॥स्योनापृथिवीमंत्रस्यमेधातिथिर्ऋषिर्गायत्री॥मम्यु०॥स्योनापृ
थिवीभवा०॥१८॥ एतैर्मंत्रैर्होमं कृत्वा॥रक्षांतरीगुरवेदत्वा॥अनुप्रव
चनीयार्थं उपनयनवत्तंडुलान्निक्षिप्य गुरवेनिवेद्यादिवैव ओदनंहो
मंकुर्यात्॥तत्क्रमः॥देशकालौनिर्दिश्य ममहानां त्याध्ययनांगत्
वं अनुप्रवचनीयहोमंकरिष्ये इतिसंकल्प्यउल्लेखनादग्निप्रतिष्ठा
पनांतंकृत्वापुनर्देशकालौसंकीर्त्यअद्यानुप्रवचनीयहोमेदेवता

गृहार्थं अन्वाधानं इध्म इत्याद्याघारावाज्यभागान्ते स्रुवंतेमुख सदसस्पतिमह
नाम्नीः कृ पिंश्च एताः प्रधानदेवताश्चरुद्रव्येण होम्येण चिष्टकृत् तनि
त्यादि सद्योपक्षेपु स्रुवंतेमु त्वासमिद्धयमाधाय उद्देशत्यागौ ह्याय
रिसमूहनादि पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा पश्चात्तंडुलांश्च नुरामुष्टीन्
त्सृ देवतात्रयस्य वि प्रोक्षणाय चरुं निरू प्यं तथैव प्रोक्ष्य मध्यपवि ॥१६८॥
त्वाग्नौ तानु प्रवचनीय इति गुरवे निवेदयेत् ॥ ततः सिद्धाच्छेपणाच्चाराध्यः
आज्यसंस्काराघारान्तं कृ आज्यभागौ हुत्वा अवदानधर्मेण चरुमव
दाय॥ सदसस्पतिं काण्वमेधातिः सदसस्पतिर्गायत्री ॥ अनुप्रवचनी

होमे विनियोगः ॥ ॐ सदसस्पति० ॥ स्वाहा सदसस्पतय इदं न मम ॥
महानाम्नीभ्यः स्वाहेति द्वितीया ॥ ऋषिभ्यः स्वाहेति तृतीया ॥ आहु
तिं हुत्वा ॥ स्विष्टकृतादि होममंत्रांश्च समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यस्त्वस्ति वाच
नं कृत्वा ब्राह्मणाननुमोज्य चित्वा वेदसमाप्तिरस्त्विति भवंतो ब्रुवंतु
इति तान् वदेत् तेपि वेदसमाप्तिरस्त्विति प्रति ब्रूयुरिति ॥ ॥ इति श्री
प्रयोगरत्ने महानाम्नीव्रतप्रयोगः ॥ अथ महाव्रतप्रयोगः ॥
अथाचार्यः पूर्ववदुपनयनादौ स्वस्ति वाचनादि होममंत्रांश्च समाप्यान्ते महा
नाम्नी व्रतवत् त्वा संवत्सरं महाव्रतमाचरेति बटुं प्रेष्य तेन व्रतं सं
वत्सरं आचरेत् ग्रामाद्बहिः [illegible] हृदये प्राग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उपविश्य

शिष्येणविधिवदभिवादनपूर्वकमहाव्रतंभोअनुब्रूहीतिवचनेनैवंप्रोक्तःसं
प्राङ्मुखंउपविश्याथमहाव्रतमिश्याधारण्यकंत्रिब्रूयात्॥ ततःशिष्य
८. स्त्रिवारंतथैवमुक्त्वापूर्ववत्कंचद्ध्येनादित्यमवेक्षेत्॥ ततोगुरुस्त्रि
वाचन्दनादिभिस्तैर्मिसृष्टोतां॥ ततःशिष्योदिवाब्रह्मौदनमुप
चित्वाआचार्यायवेदयेत्॥ ततआचार्योमहानाम्नीभ्यःस्वाहेतिस्थाने ॥१८७०॥
नमहाव्रतायस्वाहेतिद्वितीयाहुतिंहुत्वासर्वमनुप्रवचनीयंकुर्यात्॥
॥इतिमहाव्रतप्रयोगः॥ ॥अथोपनिषत्प्रयोगः॥ आचार्यः
पूर्ववत्होमसमाप्यंतंमहानाम्नीवृतवत्शासंवत्सरउपनिषद्व्रतमाच
रेतिबटुंप्रेष्यतेनतथाप्रागवदुपनिषदंभोअनुब्रूहीत्युक्तस्तंप्रा

श्रुत्वमथानसंहितायाश्चुपनिषदिस्याधारेण्वकंचिद्ब्रूयात्॥ शिष्यस्तथैव
चिरुक्ताप्र्वदादित्यविद्यायांक्तस्यपूर्णेन॥ ब्रह्मोदनश्चापपानिवेदनानिकुर्या
त्॥ ततश्चाचार्योमहाव्रतस्थाने उपनिषदेस्वाहेतिहुत्वासर्वमनुप्रवच
नीयंकुर्यात्॥ आचार्याल्लावेन्शिष्यःस्वयमेवमहाव्रताध्ययनादिकंकुर्या
त्॥ इति॥ उपनिषद्व्रतप्रयोगः॥ इतिश्रीप्रयोगरत्नेमहानाम्न्यादिव्र
तत्रयं॥ ७॥ अथगोदानव्रतप्रयोगः॥ जन्मतःषोडशेवर्षेउदगयने
शुक्लपक्षेचौलोक्ततिथ्यादौगोदानंकुर्यात्॥ तत्रपूर्वेद्युराचार्यः
कृतनित्यक्रियःकृतस्नानोब्रह्मचारिणागोदानंकर्तुंतदंगस्वस्तिवा

वनं कुर्यात् पश्चात् पर्यग्निकृत्य यज्ञाज्यपदपिकानि कार्याणि इति श्रयेकं सांख्य

तानि क्रमेणाहृत्वा परेद्युः कृतनित्यक्रियः कृतनित्यक्रियो दक्षिणात

उपवेश्य कौतुकमावध्य सुमुहूर्ते उपलेपनाग्निस्थापनं तत्कृत्वा

पुनर्देवताकालोक्तस्नानसंपादितक्रियस्मार्तगोदानहोमदेवतापरिग्रहार्थं

171 मन्वाधानं कुर्यात्।। अस्मिन्नन्वाहिते अग्नौ इत्याद्याधारावाज्येनेत्य ।।१७।।

तमुत्का अग्निरग्निः पवमानं ब्रह्मपतिर्येताः प्रधानदेवता आज्यशेषेण ना।

स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा सोमित तं धम्मग्नाः पाप्मप्रपत्त्यादीनिविधानं

ते रू दोदगग्नेरास्तीर्णदर्भेषु ब्राह्मि पवमाषतिलैः एय कूएचरू

परिहितनववस्त्रावबटुं पंचमेणैकेनवा: प्राक्संस्थमासाद्य प्रत्यगग्ने
रासीनस्य कर्त्तुर्दक्षिणेनबटौ मार्जितोप्राङ्मुख्यासीनाबटौ मातुः पुरस्ता
दग्ने: पश्चादानुडुहचर्मस्तृणावेत्राग्नी पर्णन्नाला वंचस्त्रापयेत्।। ततो
ब्रह्मैकविंशतिकुशाङ्कुरानादधानो मातुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठेत्।। ततो बटुना
न्वारब्धः कर्तापूर्वतंत्रमाज्यसंस्कृतांगा [illegible] यं षिपवेत्सादिच
तुर्विंशिचेपूर्ववद्धोमाकुर्तींतु लोदेच्छ्याग्नौकृत्यानुगीतो होम हेडलेपाद्यामयां
पृथगानीयबटोः पश्चिमतः स्थित्वा तद्दुदकमन्यस्मिन्पात्रे पाणिभ्यां
उष्णेनवायउदकेनेहतिपुगपन्निनीयतदेकदेशेनवनीतेन दधा

वामेवर्धयित्वा वतेर्वामिषोर्ध्व प्रदेशामारभ्यापदक्षिणम ददितिः अथ अक्षिव
पत्वापउदतूर्व वसीमिमं मात्रस्यात्रिः अथ दक्षिणपेवकूर्दयित्वा ब्रह्मरन्ध्र
स्रेक विंशतिकुशांकुरेषु त्रिनंकुशानादाय वटोरभिमुखंपश्चिमाग्रान्
कृत्वा मोपच य यत्रापरस्येनंदूतिदक्षिणाभ्यक्षणागेनि धायते षंकुरेषु ता
घमयंक्ष्रस्ता धितेमेनंहासीमेतिनिधायाओं येनावपत्सविताक्षुरेणा ॥१७२॥
सोमस्यराज्ञो वरुणस्यविद्वान् ॥ तेन ब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्मान्‌जर
दष्टिर्यथासदिति अथ कान्शांकुरान्छित्वाधागगत्रान्कुशामीपर्वो
रेकाक्त्यमातुः करेदद्यात् ॥ वाजतान नडुहेगोमयेनिदध्यात् ॥

कु २

॥ एवं द्वितीयच्छेदने कुर्यात् कुशत्रयनिधानादि समंत्रकार्यं विशेषकः॥
येन धाताबृहस्पतेरग्नेरिंद्रस्य चायुषेवपत्॥ तेन त आयुषे वपा
स्व३ मि श्लोक्याय स्वस्तये इति मंत्रो द्वितीयच्छेदने॥ येन भूयश्चरात्र्यां ज्योक्
च पश्याति सूर्यं॥ तेन त आयुषे वपामि श्लोक्याय स्वस्तये॥ इति
मंत्रो तृतीये॥ चतुर्थे येन त्र्यपोपि॥ एवं दक्षिणभागे छेदनानि कृ नचतुर्थे २
त्वा तत्र भागेप्येवं त्रिणि छेदनानि आदितो मंत्रत्रयेणातु समापयेत्॥ ततः
क्षुरधारापतत्क्षुरपाम्यव्यञ्जनासुपेशलाश्चात्र व पशिरमस्यापि
मुंधि मुखंमास्यायुः प्रमोषीरित्यग्रतत्मारभ्यामस्त्य वान्जडपना।

पितमाङ्कयन्त्रीतोष्णाभिरगन्धिरं वार्यं कुर्यपाणोत्सृज्यैवन्नकुन्तालीकेशेष्वय
श्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि हुवन्ति। अध्यं प्रेष्यार्थं चावबोध्य
तेन पूर्ववसेकावसिष्टैः शीतोष्णाभिरग्र्यपाणिनार्द्रिकृत्य केशश्म
श्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि वापयित्वास्नानं बटुं पूर्ववदुपवेश्य
स्विष्टकृतादिहोममन्त्रोषसमाप्यत द्वीह्यादिपात्रचतुष्टयं न। पिता
यदद्यात्॥ ततो बटुं रहस्ये पेनमौनेन नीत्वा वंदितसा। पंसं ध्योगुरो
रंतिकं गत्वा वरं ददामीति वा नु विसृज्य तस्मै अनड्वाहं गां च दक्षिणा
त्वेन वा न वपित्वादद्यात्। ततः परे द्युः संवत्सरं गोदानव्रतमाचरेत्यावा

येणोक्तो ब्रह्मचारी संवत्सरं केशान् श्मश्रूणि धृत्वा पूर्वोक्त ब्रह्मचारी नि
यमेन गुरुसमीपे ब्रह्मचारी व्रतं चरेत् ॥ ॥ इति श्री प्रयोगदत्ते
गोदानप्रयोगः ॥१०॥ अथ ब्रह्मचारी व्रतलोप प्रायश्चित्तं ॥ तत्र बौ
धायनः ॥ अनृतोच्चारणमासनसंध्यावंदनदर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्य
रूढादिस्पर्शनिकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादंडाजिनत्या
ग दिवास्वापछत्रधारणपादुकारोहणमालाधारणोद्वर्तनउत्ले
पनांजनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपारवं६ इत्यादि
संभाषणापर्युषितभोजनादि ब्रह्मचारी व्रतलोप इत्सकलदोषपरि
हारार्थं ब्रह्मचारी ॐ रु कृच्छ्रत्रयं चरेत् ॥ महाव्याहृतिहोमं च कुर्यात् ॥

व्रत

ऊ

+ प्रथमव्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिश्च तत्र आज्याहुतिं हुत्वा ॐ भूरग्नये च ८॥५

॥ त्वष्टा ॥ लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानाद्या आज्यभागान्तं कृत्वा ॐ पृथि
व्यै च महते च स्वाहा ॥ ॐ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते स्वाहा ॥ ६
ॐ सुवरादित्याय च दिवे च महते स्वाहा ॥ ॐ भूर्भुवः स्वश्चं
द्रमसे नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते स्वाहा ॥ ॐ पाहि नो अग्न एनसे स्वा
हा ॥ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा ॥ ॐ यज्ञं पाहि विभावसो ॥ ६०८॥
स्वाहा ॥ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥ पुनरूर्ज्या निवर्तस्व पुनरग्न इषा
युषा ॥ पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा ॥ सह रय्या निवर्तस्वाग्ने पिन्व
स्व धारया ॥ विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि स्वाहा ॥ पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा
सिम स्विष्टकृतादि होमशेषं समापयेदिति ॥ एतदल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तं ॥

वटु धर्मलोपे प्रायश्चित्ते विशेषो ऽग्निविधाने शौनकोक्तः ॥ तं बोधयित्वाऽपेत्यं त्रैल
क्ष्यं वै त्रैविक्रियालये ॥ ब्रह्मचारिणस्तु धर्मवन्तं नं चेत्स्वरूपमिव तत्कृमदानान्मत्या
दिव्रतेषु लोपेषु तारतंम्येन त्रीन् कृच्छ्रान् द्वादशरात्रिकान् कृत्वा पुनर्व्रतप्र
संपत्तिस्तत्र धर्मसारे ॥ ॥ इति श्रीधर्मसागरे ब्रह्मचारी व्रतलोपप्रायश्चि
त्तं ॥ अथ समावर्तनप्रयोगः ॥ आचरितब्रह्मचारी नियमहानान्म्या
दिव्रतचतुष्टये ब्रह्मचारी विद्यान्ते गुरुं मधुपर्कदानेन संपूज्य तेनानुज्ञातो
ज्योतिर्विदुक्ते शुभकाले आचार्यगृहे समावर्तनं नाम कर्म कुर्यात् ॥ ब्रह्म
चारी उद्व्रतचतुष्टयलोपप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धः ॥ संकल्पं कुर्यात् ॥
तत्राऽयं क्रमः ॥ पूर्वेद्युः तिथ्यादिं संकीर्त्य मम मनो वाचा मानसं सर्वं ब्रह्मचर्य

तनियमव्रतलोपप्रायश्चित्तद्वाराश्रीमत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं होमपूर्वकं कृच्छ्र
यमाचरिष्ये इति संकल्प्य लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्याज्यधर्मेणान्वाधानपू
र्वं पूर्वोक्ताष्टद्रव्यगायत्र्याहुतिर्हुत्वा कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन कल्पितगोदानसह
स्रतिलहोमद्रव्यासाहस्यगायत्रीजपादिष्वन्यतममवधीत्वा होमशेषं समाप
येत् महानाम्न्यादिव्रतलोपपक्षे प्रत्येकं गायत्र्याष्टोत्तरं सहस्रमष्टाविंशतिं
मष्टौ वास्याहुतिर्हुत्वा ॥ एकैकं कृच्छ्रं कुर्यात्वाशक्तौ दिनेन महानाम्नीव्रतं कृत्वा तथै
व महाव्रतादिव्रतत्रयं कृत्वा गुरवे दक्षिणां दत्वा तेनानुज्ञातो मध्यादीन्येका
दशोपकल्पयेत् ॥ तानि च मणिकुंडले वस्त्रयुग्मं छत्रमुपानद्युग्मं दंडस्र
जं एकबीजकरंजफलं पिष्टं गौरखंडाख्यमनुलेपनं अंजनमुष्णीषमिति ॥

एतान्यात्मनेव्या चार्याय व्रतचर्य्याप्यो र्नैविंदेता याय्यो यैवनिवेंद्यानि॥ यस्मिन्न
हनि समावर्त्तनं तस्मिन्नहातरपराह्णे तांदिश्रागात्वायकीय दक्षिणस्य रेखानां
त्रुग्रावर्धिविशात्मयाद्वामाद्यसमिधमाहृत्यग्नेरन्यत्रापीदिं निदध्यात्॥
॥ अथ क्रमः॥ ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः कृतरग्निकार्यं ब्राह्मणानाराध्य
ति च्च्यादि कंसंकी र्त्यम नगरहृाय पाभ्र मध्येऽशिद्धाराश्रीम त्परमे श्वरप्रीत्यर्थं
समावर्त्तनं करिष्य इति संकल्प्य तदंगत्वेन तिस्वस्ति वाचनांकुराऽर्पणगृह्यपद्धो
न्युदीपिकानि संकल्प्य पर्वकं दत्वाग्रगुक्ले लक्षणासमिधमाहृत्योपपीदिनि
धाय ब्रह्मचर्यव्रतसंपत्तये ब्राह्मणानुगांदत्वा द्विजान्मोऽपिस विधि वत्कौ
तुकमाबध्य स्थंडिले ऽग्निप्रोपनाद्यग्निप्रतिष्ठांतं कृत्वा पुनर्देशकालौ निर्दिश्य

मयाक्रियमाणेसमावर्त्तनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये॥ अस्मि
न्नन्वाहितेग्नाविध्माधाराद्याघारावाज्यभागान्ते उत्काक्षिअग्निं पवमानं प्राजापतिं
चैताः प्राधानदेवताआज्येन अग्निमत्रशेषेणसमिधा विश्वान्देवान्सर्वास्तीन्द्रः स्रुवेषे
पार्श्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्ये इत्युक्त्वा समुत्कासनि दूयवग्नावाधायप्रणी
पाञ्जलिधानांतं पुरस्तान्तंत्रमनुष्ठायोदगग्नेरासीने पिषुदर्भेषु व्रीहियव ॥१२६॥
माषतिलैः पृथक्पूरितानि चत्वारि पात्राणि क्रमेणैकैकशः प्राक्सं
स्थान्यासादयेत्॥ ताम्रमयं लोहं वा क्षुरं शीतमुष्णं हैत्योदकं नवनीतं दधिद्रप्सान्वा
मण्डपादिकादर्शाद्यान्यपि चाग्नेरुत्तरत आसादयेत्॥ ततः प्रत्यगग्नेरासीनस्य
कर्तुर्दक्षिणतो माता शाङ्कुरश्यासीना तस्याः पुरः अग्नेः पश्चाद्दिक्कस्मिन्नासादये

प्रजापतेर्हृदयं गर्भः प्रजापतिर्हृदयं प्रधानमात्मा ॥५

=कुशार्मैषध न्दधानो मानुर्दक्षिण

=नुस्त्रिष्टेत् ।ततो ब्रह्म

पर

न्नामायकर्णान्यन्यस्मिन् जानुहृदुकेगोमयेमासादयेत् ॥ ततो ब्रह्मैकविंशतिकुशानां कृत्वा जगद्वा आयं चीतिमितृणां शतं वैश्वानरस्य ऋषयः अग्निपवमानो देवता गायत्री छंदः प्रधानपात्र्यां होमे विनियोगः ॥ अग्न आयूंषि पवस आसुव ऊर्जमिषं च नः आरे बाधस्व दुच्छुनां स्वाहा ॥ अग्नये पवमानायेदं न मम ॥ एवमग्रेऽपि ॥ अग्निर्ऋषिः पवमानः स्वाहा ॥ अग्ने पवस्व स्वपा० स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं न मम ॥ ततो ब्रह्मा प्राची लोकेश वा पृथिवी पात्र्यां पृथक्पानीय वटोः पश्चिमदेशे स्थित्वा तदुदकमेत्यस्मिन् पात्रे उदकेनेति मंत्रेण युगपत्नीनीयत देकदेशं हीलानवनीतेन दध्नाघामिश्रयित्वा वटोर्वामहस्ते दक्षिणांगे ओं अदितिः श्मश्रु वपत्विति मुखेनोदकेन ॥ इमं मंत्रं प्रति कृदनमावर्तयन् त्रिवारं दधि श्मश्रु केशान् क्लेदयेत्

रत्नानां

नारिकेल

=नम्न

क्षुर

नां =

केदधिसास्वहस्तास्थितो धावधितलं कुशाय जुहुयात्तेन कुशानादाय दक्षिणभागे

माणो ब्रह्मचार्यभिमुखं पश्चिमाग्रान्॥ निदध्यात्॥ तदा ब्रह्मचारी॥ ॐ औ
षधे त्रायस्व मैनमिति जपेत्॥ ततोऽग्रलग्नेषु कुशांकुरेषु ताम्रमयं क्षुरं निदध्यात्॥
तदा ब्रह्मचारी॥ ॐ स्वधिते मैनं हिंसीः॥ येनावपत्सविता क्षुरेण सो
मस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्॥ तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्मान् जरदष्टि
र्यथासदिति जपेत्॥ ततोऽग्र ब्रह्मचारी णा येनावपदिति मंत्रे उच्चारिते ब्रह्म॥
प्रमन्त्रकान् कुशांकुरान्छित्वा तानंकुरान्सगणग्रन्थीन्सरावस्थैः शमीपर्णैः
सहैकीकृत्य मातुः करे दद्यात्॥ सा च तान् शमीपर्णकुशांकुरान् अनडुहे गोमये
निदध्यात्॥ एवं द्वितीयादिछेदनेषु कुशांकुरस्थापनं दक्षिणादि॥ समंत्रकं कार्यं॥
छेदनमंत्रेषु विशेषः॥ येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत्॥ तेन त

श्रा २

आयुषेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तये॥ इतिद्वितीयच्छेदनमंत्रः॥ ॐ येनभूयश्चरा
त्र्यां ज्योक्चपश्यातिसूर्यं॥ तेनतेआयुषेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तये॥ इतितृ
तीयछेदनेमंत्रः॥ चतुर्थेतु॥ ॐ येनावपत्०॥ ॐ येनधाता०॥ ॐ भूयश्चेतित्रयो
आपभ्र मंत्रः॥ एवंदक्षिणभागेचत्वारिछेदनानिकृत्वोत्तरस्मिन्भागेप्यनयारीत्यापीति
त्रीणिछेदनानिप्रत्येकंमंत्रैःकुर्यात्॥ नतुसर्वमंत्रैश्चतुर्थं॥ ततःक्षुरधारांपक्व
क्षुरेणामर्षयेत् यत्क्षुरेणसुपेशसावप्तावपसिकेशान्श्मश्रूणिशुंधिशिरोमास्यायुःप्रमोषि
रित्यनेनाग्रतआरभ्यसमूलंवपनंनापितमाहूय॥ ॐ सातोष्ठलिकेदक्षिणबर्ये
कुर्वाणोक्षिप्यवन्कुशलीकुर्वितिप्रेषेणानुज्ञाप्ययथाचार्यधर्मावे। ध्वनापितेन
पूर्वावशेषेतवशीतोष्णांबुभिरार्द्रीकृत्यकेशान्समस्तश्मश्रुलोमनखवान्दुष्टदक्ष

संस्कृतानिवापयित्वा। तत्र व्रीह्यादिद्रव्यमावचतुष्टयेन। पितायद्यत्। ततः करंजबीज
पिष्टेनस्वनुदारारगु द्वर्त्यस्नातो ह्लैकुदकैस्नात्वाहिरुत्वंम्य पुनर्वैक्षैभ्यरंतिकंगच्छेत्॥
एकंवस्त्रंसंवेंपरिधायअन्यद्वस्त्रंप्रावृणुयात्। तत्रमंत्रः॥ युवंवस्त्राणीत्यस्य
दीर्घतमामित्रावरुणौत्रिष्टुप्॥ ॐ युवंवस्त्राणिपीव०॥ ततोद्विराचम्यपाणिनां
जनमादाय॥ ॐ अश्मन्नस्तेज्योतिरिव कर्मेप ।हि। इतिमंत्रेणादृस्यसव्यलक्षणेस ॥१०८॥
कृष्णबीजमेणंस्प्रातथैव॥ ॐ अश्मन्नस्तेज्योति कि श्रोत्रंमेपाहि। अनेनकुंडलाभ्यां
दक्षिणसव्येश्रोत्रेअलंकृत्यकुंकुमाद्यनुलिम्पाभ्यांपाणिभ्यांएवंमुखमनुलि
प्य॥ पश्चादितराङ्गान्यनुलिप्य। करौप्रक्षाल्य॥ ॐ अनाविद्धस्यनातिहिसं
यासं इत्यनेननासिकासिस्रजंबध्वा॥ ॐ देवानांप्रतिष्ठेस्थःसर्वतोमांपातं इत्यनेनस्वर्णभ्यां
द म

उपानहौ दक्षिणस्यां पादाभ्यामारुह्य ॥ ७ ॥ दिविच्छ्रासीत्यनेन छत्रं धृत्वा वेणुपुर
सि यानस्य च्योतिसर्वतोमां पाहीति वैणवं दंडं गृहीत्वा ॥ आयुष्यमितिसूक्तेन स्रक्रवर्णं
मणिं कण्ठे बध्नीयात् ॥ आयुष्यमितिसूक्तस्य सनकसनंदनसनातनादयो ऋषयः ॥
हिरण्यं देवता आद्य ऋचस्तिस्रोनुष्टुभः पंचमी त्रिष्टुप् षष्ठी अनुष्टुप् सप्तम्याद्याः अष्ट
मी नवमी त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुप् एकादशी जगती कंठे मणिधारणे विनियोगः ॥ आयुष्यं
वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदं ॥ इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु मां ॥ उच्चैर्वाजी पृतना
षाट् सभासाहं धनंजयं ॥ सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन् समाहिताः ॥ शुनमहं हि
रण्यस्य पितुर्नामेव जग्रभ ॥ तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषु प्रियं ॥ १० ॥ इत्यनंतरं ॥ अक्षी
च पादौ दक्षिण्येन शिरः संवेष्ट्य उपानहौ परित्यज्य उपविशति हितां प्रागुक्तां समिधं
गृहीत्वा तिष्ठन्नेव स्मृतं च मनइत्यादीन्वा ... अग्नावादधाति ॥ एषां

चाणांस्रलापतिरितमृष्टिःसाभिधानेविनियोगः॥ ॐ स्कृतंचमेअस्कृतंचमेतन्मा
उभयपव्रतं॥ निंदाचमेअनिंदाचमेतन्माउभयव्रतं॥ विद्याचमेअविद्याचमेतन्मा०॥
श्रद्धाचमेअश्रद्धाचमेतन्मा०॥ प्रज्ञाचमेअप्रज्ञाचमेतन्मा०॥ इष्टंचमेअनिष्टंचमे०॥
दत्तंचमेअदत्तंचमे॥०॥ अधीतंचमेअनधीतंचमे०॥ कृतंचमेऽअकृतंचमे०॥ सत्यंच
मेअसत्यंचमे॥०॥ श्रुतंचमेअश्रुतंचमे०॥ व्रतंचमेऽव्रतंचमे॥०॥ यदङ्गसंद्रस्यसपु ॥ २८
ड्रापतिकस्यसक्रमीकस्यसपिराजन्यस्यसपिटकस्यसपिटराजन्यस्यसमनु
धारस्यसमनुष्यराजन्यस्यसाकारूस्यसातिकारूस्यसानुकारूस्यसप्रतीकारूस्य
समदेवमनुष्यस्यसगंधर्वपूपसरसकस्यसहदं व्येभ्यःपशुभिर्मृग्येभ्यःयन्म
आत्मनआत्मनिव्रतंतन्मेसर्वव्रतमिदमहंतमग्नेःदेःसर्वव्रतोभवामिस्वाहा॥
॥इतिअग्नयेइदंनमम॥ अथोपविश्य॥ अन्वाचःप्रादेशसंमितादशसमिधोम
मागनेबर्होविहवेषितिअनेनमंत्रेणप्रतिमंत्रंचंदनगंधतेवाग्नादध्यात्॥ पश्चा

त्वा हाकारमुच्चारयेत्॥ ममाग्नेनिति दशर्चस्य सूक्तस्य वीतहव्य ऋषिः विश्वे
देवा देवता। अंत्या जगती अन्यास्त्रिष्टुभः॥ समिधानेविनियोगः॥ ॐ ममाग्ने वर्चो
विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम। मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृ
तना जयेम॥ एवमग्रेपि। मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः। ममां
तरिक्षमस्तु मुरुलोकमह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन्॥२॥ मम देवा द्रविणमायजन्तां
मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः॥ दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः॥३॥
मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु॥ एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे
देवासो अधिवोचतानः॥४॥ देवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोतु विश्वे देवास इह वीरयध्वं॥
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन्॥५॥ अग्ने मन्युं प्रतिनुदन्
परेषामदब्धो गोपाः परिपाहि नस्त्वं॥ प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधां

१८० विश्वात्॥६॥ धाताधातॄणां भुवनस्य यस्पतिर्देवं त्रातारमभिमातिषाहं। इमं यज्ञमश्वि
नोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात्॥७॥ उरुव्यचा नो महिषः शर्म यंसदस्मिन् हवे
पुरुहूतः पुरुक्षुः॥ स नः प्रजायै हर्यश्व मृडयेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः॥८॥ ये नः
सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान्॥ वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं १०१
मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन्॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम॥ अर्वाञ्चमिन्द्र
ममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः॥ इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्माकमभूर्हर्यश्व
मेदिनं त्वा॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम॥१०॥ इति दशमंत्राः॥ ततः स्विष्टकृ ८०
दादि होमशेषं समापयेत्॥ ततः स्नातको नैमित्तिकं विना नग्नं न नग्नः स्ना
ति न नग्नः स्त्रियं नेक्षेत वर्षति न धावानि॥ इत्थं नारदीयो होमः॥ प्राणसंज्ञानं नाम्या
रूपनावरोहणम्॥१

अथ विवाहहोमः। वरः प्रागुत्तवेदिकायां पीठायासने प्राङ्मुखउप
विश्य पश्चिममार्गेणानीयमितवा चैव धर्मानियत्स्वदक्षिणतउपवे
श्य क्लिनाचमप्रदेशकाले संकीर्त्य प्रतिग्रहीतायानस्यां वध्वां भार्या
त्वसिद्धये विवाहाग्निसिद्धये च। विवाहहोमं करिष्ये। तदंगस्थं
डिलोल्लेपनाद्यग्निप्रतिष्ठां तं करिष्ये। इति संकल्प्य। अग्निप्रति
ष्ठापनांतं कृत्वा। मंः प्लवकृद्दवदेवोपकों प्रतिष्ठाप्य प्रागुदीच्यां
प्राच्यांग्रामरूपमुदकपूर्णं कुंभं निधाय पल्लवैरपिधाय गंधपु
ष्पैरभ्यर्च्य सोदगाग्नेः समंततंडुलराशीरूपकल्पसमिद्धयमादाय दे
शकाले कथनपूर्वकं मस्मोन्वीवाहहोमे द्रव्यनापरिग्रहार्थं

न्वाधानं करिष्ये। अग्निमन्वाहिते अग्नौ जातवेदसमग्निमिध्मेन प्र
जापतिं चाघारदेवतेभ्य आज्येन अनु प्रधानं अग्निं पवमानमग्निं प
वमानमग्निं पवमानमग्निं प्रजापतिं चाज्येन अर्यमाग्निं चरुणा। अग्नि
पूषाग्निं प्रजापतिं चरुणा आज्यशेषेण। श्रेषेण स्विष्टकृतमित्युक्त्वा। स
मस्तव्याहृतिभिरग्निवायवादित्याय। प्रजापतये त्युक्त्वा। पवित्रसमस्तहनादि
कृत्वा पात्रासादनं कुर्यात्॥ तत्र प्रोक्षणीमिध्मं वं च मसाज्यभाण्डं ने
क्षमो बर्हिः स्रुवासा। धनू पात्रं पश्चिमतो। गाऽऽभ्र पं चासाद्याज्यार्थं पूर्ण ३
पूर्णपात्रं दक्षे चाज्यं गाढे। स्रुक् पर्यग्निकं चोपोस्थवने कृते। मार्जोक्ष:
प्रोक्षणाश्रवं संमृज्य वध्यान्वाधानाद्यः पाधानाघाराहोमो कुर्यात्॥

आज्यभागौ नस्तः। अथ प्रधानहोमः। ॐ अग्न आयूंषि। तिसृ
णां शतं वैखानस ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छन्दः विवाह
प्रधानाज्यहोमे विनियोगः। अग्न आयूंषि०। स्वाहा। अग्निर्ऋषिः०।
स्वाहा। अग्ने पवस्व०। स्वाहा अग्नये पवमानायेदं न ममेति। त्रिष्टुपी
स्यागतात्तमर्यमासुभूतो अग्निस्त्रिष्टुप् प्रा०। प्राग्वत्। चमर्षे मा
वसि०। स्वाहा अग्नये इदं०। प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप्
विनियोगः प्राग्वत्। प्रजापते०। स्वाहा प्रजापतय इदं०। एवं चान्याहुति
हुत्वा। प्राङ्मुखोपविष्टायाः वध्वाः पृष्ठतः स्थित्वा वर उत्तानं दक्षिण
पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानमुत्तानेन नीचेन वास्य दक्षिणकरेण गृह्णा

नी० ५०

४ = पितृ व्यष्ट आदि नास्ति सूना गर्भ स्था लाजा त्रुष्यदिना =
= वाक्यस्य पंचे पक्षा व र्ति ल दा त्रि रा वा पा। ४

२०४ मिं तु इति स्थकी यात्तु। प्र मुञ्चामि तिसृ र्यां सा वि त्री त्रि त्रु पूषा प्रि नृ इ
वो विं०। प्र मुञ्चा मि ते०॥ नतो व ध्र मु था पय यां कुर्यो हो ला ताः यि चां इ
तिं कार इत्या पाष्य रख्याः स्या ओं डे लौ चर स्कु वे पा ड्प मु स्तीर्ये प२
व ध्रु प्स्त्रां त्रा ष्मात् स्थान तयेन वीं लाजा द्विगुं रंमो प्पें। स्य यं प्र स्थ्य
न भि घार्यं जो। ति स्था न पिस ल्द भि घार्य अर्य मणं वामदे वार्यमा
पिर नुष्टुप् विवाह प्रयाने लाजा होमे वि० अर्यमणं नु देवं कन्या अ ४
ग्निमयक्षत। स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वा०॥ इति मं
त्रं पठित्वा विष्टुनर्नि ष्टं स्या धनां जलि पंजल्यं वि छेदनो गुरुस्य प्रो
नजेला पार्श्व यावाहाचयेत्। वराय माग्नये ददनमम मेति यजेत।

ध

वरुण:

ॐ वरुणान्नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो ऽर्यमाः प्रेतो मु
ञ्चातु नामुतस्वाहा । इति एवं वरुणाव इत्या वरुणाय इदं न मम मेशुन्का । पुनरश्मो
रूमश्मिसाचरेद्वालिए वर्वतत । परिणीय इममश्मानमभिस्याश्मानमा
रोपयेत । पुनः पूर्ववदञ्जलिपूरणादि । पूषणन्नु देवं० एत्यान्ना
न्तुष्टुप्छन्दः पूषाय प्राया नु० । ॐ पूषणान्नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इ
मां देवो पूषाः प्रेतो मुञ्चातु नामुतस्वाहा । इति पूर्ववद्धोमम् अश्मान
मिस्यश्मनमारोपयेत । ततो वधूवरयोः स्ववामभागस्थापनं । लौगान
[illegible] मुखं भ्रूपको लोनगुह्यानेः । ततो वरः प्राजापत्यं पदमाने
[illegible] स्वाहा । प्रजापतये इदं न मम । इति स्विष्टकृत् । अग्नये

श्मा

४
वरुणाय इदं० पावनै इदं० पूर्ववदमोहम
स्विष्टकृत्
प्रतिषेधे
४

ततोदशांडपत्न्युवुर्ग्मग्निं हुदकुं भं पाचाणिं च वधूं प्रदक्षिणां परिणाय
ऽयमंत्रेगच्छं ऊपेत्। ॐ अमोहमस्मि सात्वं सो त्वमस्यमोअहं द्यौ
रहं पृथीवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेव विवहावहै। प्रजां प्रजनयाव
हैसंप्रियो रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति। त
तो वधूं प्राङ्मुखीं हाभ्यामपि पादाभ्यां दक्षदां। इममश्मानं वाम पाटा
देवा वधूं तन्तुष्टुप् अश्मारोहणे विनियोगः। इममश्मानमारोहा
श्मेव त्वं स्थिराभव। सहस्व पृतनायतो ऽभितिष्ठ पृतन्यत इति
मंत्रेणारोपयेत्। पुनरुर्वे वदं ऊत्यु पस्तावणा वरुणोतु वा
मदेवो वरुणाग्निस्त्रिष्टुप् विवाहप्रधानआज्याहोमे विनियोगः।

णीदग्नाश्मायो ऽदो न स्तुः। ननो यदः प्र चामुञ्चामीति द्वयोः सर्पा
साविच्योः सर्पो सा विच्ये अयाघि छुप्रे द्वितीया त्रुष्टुप् छिरवांव
मोचने विनियोगः। प्र चामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वा बध्ना
सविता सुकेतुः नस्य योयं हुमो नो सुकृतस्य लोके पिष्टो त्वा सह
पत्या दधामि। दक्षिणा शिरवा विमुञ्चति। ॐ प्रेतो मुंचातो नामुतः सु
बद्धाम॥ यथेयमिंद्र मीढ्वः। ओ स्पुत्रया शिरवां विमुञ्चति शिरवा
बंधनाभावे न विमोकः। अथाग्नेरुदीच्यां सप्तानां दक्षयाः शम्याः प
रिश्रियमाद्दितोत्तरावधि दक्षिणपादेन यच्चक्रमेण प्युक्रमेन्मेन्त्रैः
नवमंत्राः ॐ इषे एकपदी भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा न

मो० ५०

दी

२०६

206

दिंद्रावदेहेवहतोरसैधुरुद्रदप एयया उत्पनेनप्रथमराद्वीउँॐ
द्वीपदीभवतीनाद्वितीयं॥ रायुस्यावाप्य वेपदीमायेगा व्यास
चतुष्पदी॥ पिङ्गाफ्य पंच्याप भवत्यादीनां चतुर्थ॥ प्रजापंक्य पंची
दीभवेत्पादीनाप व्यमं॥ त्रतुपयः षट्पदी भवेत्यादिनाषष्ठं॥ सत्
ख्यासप्तपदी भवेत्सादिनासप्तमी नागपरवेत्स्वादेःसर्वा मेनुषंगः॥ री
ततस्तनु वेत्स्यापिनपुर ॐ भंकेनाचि नाप्य तेयस्त्वएवं यरः दा
त्वाशिपसाय यूशिरः संयोज्य वेत्नशास्त्रहुद माद्रायाचास्या ६
माशिरः॥ पश्चाद्द शिरः॥ शांतिरस्त्वितिआदिपंचदशामंत्रैर
भिषिच्यापश्वासानठपविश्याज्येनाग्निएकहोमंहुत्वाद्ध्या

स

संवहनं होमाद्विबर्हिषि प्रणीता चनि नयानां तं समाप्य। विपृ
तिवहनं लक्षौ चमद्दस्य पस्ताय। पूर्व वह्वानुत्तेर यो पी तो लक्षी
विरस्य। देनवि गाहसा यं संध्यामुपास्य। अथारः यतिस प
षष्ठप्रभृति त्रिवर्षा सह दक्षाडी व पत्नी प्रडां विंदये ति वचावा
चयेत्। ततो व रयो ड्डिः य मं चि जि स्तक्षेन्। रात्री विवाहे सं
ध्यामनुपास्यैव अथवा दिदर्शनादि प्रदोषके कोप लक्षणा मे
तत्। तेनामेषा दिनानक्षत्रदर्शने पि तस्मिन्काले वाग्विसर्गः।
उत्थानादिना चादित्यानक्षत्रदर्शनेपि न विसर्गः। एतदापि
विवाहाग्निरक्षेत्। विवाहादा नव्याद पत्नी गृहप्रवेशानीयत

ना
मोत्तरं त्रिमोत्रं द्वादशाायात्रं संवत्सरं वा यावद्दशानाल्कवणाश्चिनावल्लं
कुर्वीणवधूः शापिनी ब्रह्मचारिणी स्यात्। आलस्यात् रहायाडीवप्रति
कायाडीवस्त्रं जागरे रतां यात्रिंवसेत्। यामां नयेगन्तव्याय येन नोवा
सः स्यात् तदायं विधिः॥ स्वग्राममधिविवाहे हेतुना॥ अथ गृहप्रवेशनी
य होमः। अयं च गृहस्थलतां प्रयाणदिधेयनं तमुक्तं चात्र। समारव्या
वश्याञ्च विवाहादिने दिनानं तेवाल्पगृहप्रवेशः यत्राकर्तव्य इति मुख्य
कल्पः। शिष्टास्तु अस्तु नयां गृह एव कुर्वन्ति। अत्र देशाचार व्यवस्था
प्रयोगः पाण्डिज्ञातव्यं॥ अथ प्रयोगः॥ चेद्दस्व गृहे देशका
लौ संकीर्त्य मम विवाहाङ्गत्वेन गृहप्रवेशसिद्धिद्वारा श्री परमेश्वरप्री ७

स्यर्थं गृहप्रवेशाहोमं करिष्ये इति संकल्प्य। स्थंडिलकरणाद्यग्नि
प्रतिष्ठान्तं कृत्वा अथ चक्षु गृहप्रवाहहोमानन्तरमेव वैतलपरोच्च
अग्नेः स्थापितस्य संकल्प्य। मार्जं कृत्वा पश्य ग ग्नेः स्वदक्षिणादश
प्रागग्रीव कुत्तर लोमकं मौनडुहं चर्म आस्तीर्य तस्मिन्नेव समुपवेश्य
२८्यो तत्रान्वारब्धौ गृहप्रवेशनीयहोमदेवता परिग्रहार्थं मन्वाधानं क
रिष्ये इति संकल्प्य। अस्मिन्नन्वाहिते अग्निः वायु सूर्याः चक्षुषी आज्येन
प्रत्यग्नसुः का सूर्यो सावित्री चत्वारो आज्येन शेषेण स्विष्टकृत
मित्याहुत्या प्रोक्षणीयापि। परिसमूहनादि कुर्यात्। पत्न्या न्वारब्धे ७०
इध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा। अतः प्रधानं स्वादिं चतुष्टयस्य

वाधा कृ

नाप मुद

२०८

सूर्या सावित्री ऋषिः। सूर्या सावित्री देवता प्रथमाऽऽगामी द्वितीया त्रि
ष्टुप्। तृतीया चतुर्थ्यौ चानुष्टुभौ। गृह प्रवेशनीय प्रथानोऽग्नि होमे वि
नियोगः ॐ आ नः प्रजां जनयतु०॥ अघोरचक्षु०॥ इमां त्वमिन्द्र०
सम्राज्ञी श्वशुरे०॥ अत्र रंग तेस्याहीकानैपठन्ः अयाहुङ्क्षिद्धुयाऽ
॥ सर्वेत्र सूर्या सावित्र्योदं नमपत्निस्यागः॥ समञ्जन्त्विस्य स्यसूर्
र्या सावित्री सूर्या सावित्र्यनुष्टुप् दधि प्राशने आज्य प्रोक्षण ह
द्यासन ने विनियोगः। समञ्जन्तु विश्वेदेवाः०॥ सेमा नृषि श्वासं०॥
अनेन मंत्रेण स्थितेन दधि प्राश्य पत्नीमपि प्राशयेत्। कृतश्च
स्वाऽऽज्येन वा स्वस्य पत्न्याश्च हृदयाऽञ्जनं कार्ये हस्तं प्रक्षाल्याऽऽज्येन

ग

स्वस्त्ययनादि होमशेषं समापयेत्पतिपुत्रवतीभीः कृत[illegible]निर्गताऽनो
दं पत्नीं द्विजाशिषोऽगृत्या मुद्रितैर्निरीक्षेतां। अथ विशेषं महाचार्यः
श्रोत्रियमात्रे व्यतीतेनु पचेत्पुनः प्रातरेव वृद्धि। गृहप्रवेशानीयः स्यादिति
यज्ञोपवीदोविडविधि। ततो विवाहादिनं याहे दंपती अपरगोत्रे
वौर्भ्रस्या महादेवी। तृतीयाहे स्वामी भ्रस्या कालिकां। चतुर्थाहे
मानवो भ्रस्या प्राकंबरी मायाहनादिभिः पूजयेतां गृहे प्रवेशानी
याते। एवं चेत्क्रियाचारादिकालेत्र न च विसृज्या। विवाहकाले व्याप
तिहितं वासः प्रक्षाल्य। सत्यनोत्तम्भि ना भ्रमितः स्वर्येण यादि सत्का
र्व्यापारर्यो पाटनार्थं न भ्रस्यडान ने ब्राह्मणापवादयोतं ततो ब्र
नसंप्राप्त्यर्थं यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेद्वा स्वस्ति मेघं ते तो

बृ. वेतदति नाऽनुक्तो ऽस्वस्ती लिते वाचयेत् ॥ अथ विवाहाद्यनु
र्थे दिनयात्रोत्रय भूषादि संप्रवेच्च दादिन एव वा शिष्टाचार
प्राप्तं व नमात्रे वक्तृसमायेवारण्यारव्य ॥२॥ द षोडशाब्द र्ण युत
महावंशां पात्र तानं कार्यं कन्यां त्रा ॥३॥ सवस्त्र फलं नारि ८
केरं पयो वंशाव र्यं नारेधिष्ण्यारव्या वंशापात्रे । पर्वकोणैः पाशि
रूपि तोके नकैरुपसेख्याकेः स्वर्णपत्रिरूपितैः । रत्नाव दे
...रूपं कर्तव्यं । विकल्पस्तु विभिः । एवं संपाद्य कन्यादानस ९
मायां दिशा कार्या सं कोसौ विवाहस्य सम्पूर्ण फलं प्राप्तये वर
स्य तन्त्रपीतं माचार्हस्ताद्भवनस्य पश्चीया वायव्य थाविधं वंशपात्रं दिशः

स्त्र नमहं कथिष्ये इति संकल्प्य वयतासिनमानभ्यां वै चादिभिः क्रमेण य
थाविधं येपद दपटीह कूल वस्त्रादि दत्वा पुनर्हस्थादिकं संकल्पयेत् मम
मम महेश्वर प्रीतिद्वारा कन्यादानफले संपूर्णतायै वंशाभेदहाय च
रेचीणी पूजनं वरमाचे रेणी दानं च करिष्ये ॥ एणिं चमुमा देवी म
हादेवी पैश्रो गिरिजा पत्नि: अनस्यां पूजयिष्यामि रेणि सर्वकामदां ।
च सवस्त्रां सहीपं च भूषैः षोडशाभिर्वृत्तां । वरमाचे प्रदास्यामि कन्या
दानस्यासिद्धये ॥ इति संकल्प्य महावंशपात्रे उमामहेश्वरौ षोड
शोपचार पूजां चौ वंशपात्रं वरमाचे दस्वीमं मंत्रमुच्चरेत् । वंशो वंशो
द्भव श्रेष्ठो वंशो वंशसमुद्भवः । अनेन वंशदानेन तुष्यतं धीतकाकुमे ।

नक्षत्र

२१०

वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशज्ञानसमुद्भवं ॥ वंशानामुत्तमं दानं मत्तः शान्तिं प्र
यच्छ मे । वंशपात्राणि सर्वाणि मया संपादितानि वै ॥ ॐ माकां ॥ नाप्रदत्ता
नि मम मनो वाञ्छित हृदये । वंशहृदि व पं दान सोमाम्यादिसमान्वितां ॥ ७
सखेणाख्यादितं गफलं हमेसमाचेतां ॥ सर्वपापक्षयकरं नानो
ड्रव्योत्कृष्टडितं ॥ दानानामुत्तमं दानमं तःशान्तिं प्रयच्छ मे ॥
नूतः कन्या वारपि त्वमा हृत्संगया । दथद्रूपदथद्रूप वेश्यप्रसूप चू
लौपारधे ॥ सप्त वर्षा चिरं कन्या पुत्रवत्पालिता मया ॥ ० ॥ १०
वरमाद्य धर्माचारादितः पक्षस्य वासिनीभ्य । सऊ बुके ॥ क्षुदवरी ॥
र्पीवायन दानादि व धै करणीय मित्याद्याचारआस्तस्यपावारि ॥

द्वेयं ॥ पूर्वोपिण्डप्रज्ञनादिव पूपितत्स्याम मुक्तवस्त्रां हँ चो भोजनं कार्यं ॥ यो
म ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने निर्णीयर्ज्ञादि चतुर्थीदिन कृत्यं ॥ अथ देवको
त्थापनमंडपोद्वासनविधिः ॥ ॥ तत्र कालः ॥ समे चंद्रि वसे कुर्या
त् देवकोत्थापनं कृत्यं ॥ षष्ठे च विषमं नेष्टमुत्थापं पंचं सप्तमौ ॥ समे
पुष्यं विषमेषु पंचमसप्तमादि दिने नारेष्ठं मित्यर्थः ॥ उक्त
काले मंडपांतः सपत्नीकः स्वासने उपविश्याचम्य प्राणायाम
मदेवता कालं कीर्तनात् निर्व्रुत्या यियोहारोचेन स्थापित देवतामुत्था
पनं मंटपोद्वासनां पुण्याहवाचनं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ स
वदेवताः प्रत्यहाविन ॥ पूजयित्वा ॥ उत्तिष्ठ ब्रह्मणः ॥ ॥ आप्याय

मु

मितिउद्यतेइतिविसर्ज्य॥ अमावस्यादिनामिंडपोतुस्तोलाभ्यांगोदर्वीनो
सोदकस्नानानिकारयित्वा॥ वेष्टनस्त्रजमुच्यस्वर्द्धितायाश्चनंडु
यीचूणतौ द्विजैरभिषेकः कार्यः॥ ओमिविकोतकुरोधातुधारया
दिवंद्यापात्रानिधायानतदुपरि शिरसाभिषेकं तुलसअंटुवाय
उमानस्वीरसिवैविधूवइत्प्रतिचीतिचत्यैःसर्वैस्त्वसमय त
त्वंपत्वेतिचेपेचेतितद्योस्यापि यस्यातद्यामेतनानुमंत्रयेत ११
प्रतिप्रतिचेतिस्वस्थवेधीतिरस्यस्तिपुनरागच्छतित्तीब्राह्म
णंपश्येत्॥ एवंविधिःकुर्यात्॥ ततःकृतीशिरःसवेवानंतिजस्साज्ञात्रो—

षट्सु षट्सु मासेषु शोभनमस्त्विति द्विजः ॐ प्रार्थयेत् । तेन
तथास्त्विति ब्रूयुः । ततो द्विजार्थे दद्यात् ततो भूमिं दक्षिणादिना
पूजयेच्चानन्तरं भिक्षाम् अन्नं चान्नं ॥ कार्यं द्विजमाहूय यथादेशकुलोचि
तानुसारेण कार्यं । ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने देवस्थापनविधिः ॥
अथ वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशः ॥ ॥ वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये वा
अष्टमे दद्यात् पंचमे कथंचन द्वितीये कदाचन चतुर्थके वा षष्ठे विधि
अ गांगेयः [illegible] दः स्यात् ॥ [illegible] ॥ स्वभवनप्रवेशानां विघ्नं
चेत्तथा दोषः । न च वध्वा गृहगमने दोषोस्ति कश्चिद्यत्र नास्ति माण्डव्यः ॥
नित्यशयने गृहे जीर्णे प्राशनानां ताभिः सह [illegible] । वधूप्रवेशे मां ॥ लभ
२

गी० ५०

ए

२११ नमो द्वयं गुरुस्कंधयोः। ज्योतिष्प्रकाशः। स्वामेस्कंधे नवोढायाः स्क-
स्वं हानिर्म्रुदा क्लेशो। धनं धानं वर्षस्कंधे त्वधनार्थः पुरः स्थितो॥ शा:
८। नव्यवो भायास्तुवे पुम्यंयदुक्तं संमुखे सुगो॥ तदेवं विस्मयौ। बु
र्येयिं केवलं तु दिशागमे। पूर्व तो भ्युदितो स्कंधे प्रयाया दक्षिणा।
पश्च पश्चाद्दफादित्ते चेवं पाया पूर्वारिचौ दिनौ॥ तथा भेडू पदे
मासे मा राभ्य प्रथमी दिसुरव्य। दिक्षु प्रतिदिन्वा। मासत्रयं कृपा १२
दंसेपि चेत्रमा राम्य एवं योच्चयदि मुखादि ह्यो शिमास द्वयं विदि ॥ ३॥
द्वौ वं मा तं क्रमेणाकं टकं जानीयात्। इदं द्वयं ग्रामो तरेनवक्ष्यमे॥
व

प्रा

स्यादेवर्ज्यौ ।। नियतकालेपि कदाचिं निषेधमाह । गर्गः । व्यतीपाते च संक्रा-
न्तौ वैधृतावपि । श्राद्धे चैनाशुभे नैव ग्रहास्तकालेपि मानवः । तथा ।
अतीतेकालनीविक्ष्याद्यो प्राप्तकालेप्यनाचरेदिति । इत्यपि प्ययप्रयतिं
वर्षगरहप्रवेश्यसर्वघ्नकावज्ञोगाया पलिंल्लदृष्टीचयथा ज्ञानसंप्र
ज्यप्रुण्याहवाचइत्याधिप्राधिषारम्भोयाह । विवाहास्वथमपोषेआ
षाढेचाधिमासके । अर्णदृवसप्तज्ञस्यौचैत्रेतानगरहतथा ।। ७ ।। ७
।। इति श्रीप्रयागमूलेच घरगृहागमनविधिः ।। अथविवाहेआ
मौचादिनिर्णयः ।। विधिविवहतेकन्यावरयोस्त्रिरात्रादिव्रतसौ
मातिपर्यंतमध्ये अशौचप्राप्तौतदपाघस्तघः शौचं ।। वंदि-
काकारआह । तत्रयावत्वर्त्तमं । दानेविवाहेयज्ञे च संग्रामे

दृष्टाविप्रकरे ॥ अप घपित्र [illegible] यां सघ शौचं विरियी यत इति
दा र्यं तुर्च रस्य कन्या याश्च सघः शौचं विवाहे इत्यर्थः ॥ स्मृ
त्यन्तिः ॥ विवाहोत्सवे यज्ञेषु त्वं तरा मृत कसूतके ॥ पूर्व संक
ल्पितार्थे पुन दोषः परिकीर्तितः ॥ षट्त्रिंशन्मते विवा रैर
होत्सव यज्ञेषु त्वं तरा मृत सूतके ॥ परान्ने न प्रहातव्यमे
भ्यं च हिजोत्तमैः ॥ विष्णुः ॥ व्रत यज्ञ विवाहेषु श्राद्धे होमे ना
र्चने जपे ॥ प्रारब्धे सूतकं न स्यादरब्धे तु सूतकं ॥ १२
प्रारब्धे नैव पाकः ॥ प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो
व्रतसत्रयोः ॥ नांदी मुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकः परि
क्रियेति ॥ नांदीमुखार्थं [illegible] श्राद्धे सूतके चिंत्यत्वाः ॥ कृ

एकद्विरस्य हर्यं ज्ञे विवाहे दश वासराः ॥ त्रिषट् चौले त्वौपनयने नांदी श्रा
द्धं विधीयते इति ॥ तन्नु एकविंश स्याघ हतं तः पूर्वा तय धाय ह्याद् ऽर्वाि
नत्व यह स्वरय ॥ वश्ययु कयज्ञादौ पूर्व श्राद्ध कुर्यादि त्यर्थः । पार्वणं आ भावे पि कन्या
या अपायवे वोसिंनि डित लुप्तानंज भावे च होमा दि एवं कें विलुन
युज्ञामाह ॥ अनार्ष्या विभु ध्यर्थ कुष्मां डैर्जुहुयादितो ॥ गांदयी सपं
चगव्याशी तनः शुध्यति सततकीर्ति ॥ डपकल्पित बहुसं भारस्या
पि स्वविमहितत्लुमां तया आवनस संभार या रणा ह्राच्चौ आशौचाभा
वा मकराविच्छुः ॥ न देव प्रतिष्ठा विवाहयोः प्रवेस प्रतयाः पूर्व सं
ष्टनयप रिति ॥ अथ विवाह का लेकन्या रजस्वला चेत् तच्वेदय
हपार्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ विवाह विततेतन्त्रे होमकाले उपस्थिते ॥

२१४ कन्यामरुद्र मनीहस्वाकथंकुर्वीतीयादिकाः। स्नापयित्वा तु तां कन्यां चोदी
च्चायथाविधि। युंजानो मारुतिर्हुत्वा नन्तः कर्मणि पोजयेत्। अन्तर्निमे
रवा त्रस्त्रे तु नी परोक्षां। युंजानः प्रथमंनस्तत्त्वायसविनाधिपः। अग्निज्यो
तिर्निवाप्य। पृथिव्या अध्याप्यनदिति। यद्वा विवाहहोमप्रकांते पु
त्रं र्वकन्या नरूश्वत्ना चेत्पौदपत्नीस्यात्तां पृथक् शयासनाशनो। चतुर्थे
हनि संस्नातो। तदग्निनहोमोयथाविधिर्निकुर्यात्तामिति शेषः।
॥ ॥इतिविवाहेऽशौचादिनिर्णयः ॥अथप्रसंगात्पुनर्विवाह १४
धे उच्यते। तत्रविवाहपंचांगशुद्धौसत्यामादिदोषश्रुतिःशास्त्रोक्तकारण
विशेषे पुनर्विवाहकार्यः। तदाह सिंहश्रीधनायुतेपुनर्विवाहवक्ष्य
श्यामिदंपत्योःशुद्धधिदंनानेकुत्रश्मयोर्दोषेगृहतोनादिसंभवे।
कृशानेस्नाद्योः

अन्ये च कुम्भकाले तु उद्वयोगादिसंभवे। विवाहे चापि दंपत्योर्नाशौचादिसं
मुद्भवे। तुस्ये षष्ठराश्यर्थे पुनर्वैयापि मिष्यते। अयने चोत्तरे मेषं घे वृषे तु
तु मिथुने। आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः॥ विवाहोत्त
दितिथ्यंशराशीवारादि वर्ज्याः। कुरणायैसंज्ञानि ग्रहगोचरयोः काः। ना
तस्मिन्विवाहसमये शुभाशुभं तथैव हि। पूर्वोक्तं सर्वमात्रे च विवाहः
शुभदो भवेदिति। अथ द्वितीयादिविवाहविधिः। तत्राधिवेदनीयास्य।
आह याज्ञवल्क्यः। सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा। स्त्री
प्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा। अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा
भवेत्। अधिवेत्तव्या तदुपरि स्त्र्यन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः। अपत्यं बाधर्मप्र
जासंपन्नो दारैरन्यां कुर्वीतेति अधिवेदने प्रतीक्षाकाले मनुराह।

८ ग = अप्रजां तु दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।=
मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीं तेरस्यर्थे तु =

प्रयोग वंध्याष्टमेधिवेतव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्य
स्त्वप्रियवादिनीति । सूद्रे तु अधिविवाहे विशेषः । एकामुत्क्रम्य
मा कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति । समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् ।
याज्ञवल्क्यः आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ॥ त्य
प्रा जन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ सधनो धन तृतीयांशं दाप्यः अधनो
शनाच्छादनात्मकं भरणं दाप्य इत्यर्थः । व्याहता पितृगृहं गच्छेत्
१५
त्यागं ग्रहमतु । अधिविन्ना तु यो व्यां नाभिगच्छेत् शेषिता गृहात् । सा स
घंटा संनिरोधव्या त्याज्या वा कुलसंनिधाविति ॥ बहुभार्योऽपेक्षये स्त्रीः ॥
समधर्मी सपत्नीक साध्यं कुर्यादिति हेमाद्रौ कात्यायनः ॥ अधिविशेषा ॥

भर्तस्या ५ निर्ग

या॰ १ अ॰यः । सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

द्विक्षुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत तद्बहुत्वे चेत् ज्येष्ठया गर्हिता न चे
त् । शिष्टशुश्रूषा अनित्या ऋतुशुश्रूषाः । अनित्यादि ज्ञासचरं स्त्री सं
पाद्या धर्मसाध्योपलक्षणार्थं । गर्हिताधर्मायोग्यत्वात् पादकपातित्यादि
दोषवतीनस्येत्यर्थः । तादृश्यपि न तया किं त्वन्येयं धर्मकार्यं निषि
पापि कारयेत् । सवर्णा सो विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विना तया । अन्यं धर्म
कार्यं न कारयेत्प्रसवर्णा । इदं वाधाने सहाधिकृताने कन्या यूपिविष
यां अनधिकृतायास्तु जस सूयभाव एवान अपि केवलं धर्मा ज्या
वृक्षपाः प्रियजमाने दुबाही संपादन च देकैर्य च सवर्णया ज्येष्ठया का
रयेत् । पत्नी संनयादिना । इतु संस्कारं कं साहाधिकृताभिसवीभि

नास० ३८१

२१६ 216

स्यादिमीमांसकमनसां सुज्ञानं स्मार्त्तोग्निः साध्येनुकर्मणि सर्वासां सहाधि
कारः ॥ प्रथमविवाहेन्नावेवापरविवाहेहोमविधिनानंदसंश्राद्धेपि
द्वयसंसर्गविधानाच्च ॥ अतस्तत्रापुत्रकरणाकर्मस्तुवर्त्तिविवेकः ॥ द्वि
तीयादिविवाहेष्विनियममाहुः हेमाद्रिकात्यायनः ॥ सदारोन्यान्पुनर्दा
रान्क्वोद्धुंकारणान्तरात् यदिच्छेदग्निमान्कर्तुं क्व होमोस्य विधीयते ॥
स्वाग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ इत्ययंच नियमः ॥ संभवेत्स्मा
र्त्ताग्नौ गादावसंभवेतु लौकिकाग्नौ कुर्व्वीतयो येथाकाले वक्ष्यमाणः स ५६
र्वविधिकार्यः ॥ अत्र द्वितीयादिविवाहेऽग्नौ ब्राह्मिस्यकोपि स्वयमेव नां
दीश्राद्धं कुर्यात् ॥ नान्दीश्राद्धे पितरौ कार्याद्याघपाणिग्रहे पुनः ॥ अतऊर्ध्वं
प्रकुर्वन्स्वयमेव तु नान्दीकर्मिति स्मृतेः ॥ तत्र पितृवर्गविवाहाया

६

मातृमातामहवर्ग्यो: कुर्यात् ।मातृपिंडं त्रीन्मातामहवर्गस्यैव । तस्मि
न्पिंडीवति धारलोपान्तरं द्विश्राद्धान्तोपरेव । सोपि साग्निकश्चेत्तु । ।
एभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः स्वयमिति दद्यात् । एभ्य एव पितादद्यात्ते
भ्यः कुर्वन्त साग्निके इति वचनात् । अन्येनु असाग्निकोपि पितृदेवता
भ्यो दद्यात् । वृद्धत्रैपः । वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । ए
भ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति मेधातिथिप्रोक्तं हा
स्या दत्वाद्विकरं त्वादिरस्य कृतो त्रिकूपः । जीवे तो विकल्पो यं ह्रौ । द्वितीया
दिविवाहेका लाचिशेषक कृ: संग्रहे । प्रसदाम्रनिवासरादिदूतिः पुन
रुद्वाहविधिर्वरस्य च । विषमे पदिवसे रमुमे पुरुले चापिमतिम्र

दोषप्रचेत्त। ऊर्ध्वस्यां तु पूर्वपत्न्यां। तृतीया द्विविवाहे नायं कालनियमः।
अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये कीचिद्विवाहस्य विधिः
तृतीयानिषेध [illegible] माह मास्य कश्यपः। तृतीयां मानुषीं नैव वन्व कुर्याद्यः
समुद्वहेत्पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुंबी साग्निको वरः। उद्वहेदिति सि
ध्यर्थे तृतीयां न कुर्याच्च न। मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत मानुषीं।
नश्यत्येव न संदेहो गार्ग्यस्य वचनं यथा॥ अन्यच्चापि। तृतीयीय
स्त्रीचोद्वाहेन तु हि सा विधवा भवेत्। संग्रहे। तृतीयां यदि चोद्वाहेद्य
दि सा विधवा भवेत्। चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत्। आ १७
दित्यदिवसे चापि हस्ते क्षेत्रे वा शनैश्चरे। शुभे दिने वा एवोक्तकुर्या

दर्कविवाहकं। देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितं। ओं मासाद्या आमन्दीर्घ्यां वा
सपुष्पफलसंयुक्तं पश्चिमस्य पत्न्यतो घञ्जातस्थण्डिलादौ यथावि
धिं। व्यासः। सा चालंकृतवाससा कण्ठाधारि भूषणं। सपुष्प
फलशाखे यकमर्कं वृक्षं समाश्रयेत्। सक्ष्णेन संयुक्तं मर्कं सं
स्थापयेत् ततः। अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेद् बुधः। अर्क
संनिधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत्। नान्दीश्राद्धं हिरण्येन कु
र्वागान्निप्रकल्पयेत्। एवं मधुपर्केण वरं चिप्रस्य हस्तेन। यज्ञो
पवीतवस्त्रं च रुक्मकुण्डलादि परिधाप्य पां उष्णीष गन्धमाल्यादि वराया
भ्यपदापयेत्। स्वशाखोक्तविधानेन मधुपर्कं समाचरेत्। ब्रा

नी० ५८

॥२१८ पुनाणे॥ य धाविधि त्यस्यानंतरं॥ त्वार्कं पुनः स्तिष्टे प्रार्थये
नद्विजो नमः॥ त्रिलोकयाद् सप्ताम्ब्धीछायायासहितयार्थ॥
स्ततायो वा हि ओंदेवं नि चारयसु रधं कुरु॥ नचाध्यारोपदेवंमं
छायायासहितं रविं॥ यच्छेमा त्येहुगंधैस्तन्मचेणेवचपूज
येत्॥ तन्मंत्रणाआकृष्णेनेत्यादिना॥ अन्यच्चापि॥ श्वेत
वस्त्रेवासंवेष्य तथा कुंमपरिस्तरं तु भिः॥ गंधपुष्पैस्तम
क्लीं भ्यर्च्याप्यर्विलिंगेभि रविच्यच॥ गुडोदनं चनैवेद्यं तां १८
बूलं चसमर्पयेत्॥ न्यासः॥ अर्कोपदक्षिणं कुर्वन्जपे

५

मन्त्रमिमं बुधः। समभ्यर्चितिकन्या चेयं मया स्वस्त्या पुत्रालनी। अर्कआ
ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु। पुनः प्रदक्षिणं कुर्यात्तमेवैना
नेन मंत्रवित्। श्लो॥ नमस्ते मंगले देवी नमः सवितुः सुता सज्जो त्राहि
मां कृपया देवी पत्नी त्वं मे इहागता। अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्रा
णी हितायच। वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः॥ तृ
तीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चापि विनाशय। ततश्च कन्यावरणं चापि कु
त्य: र्यं कुलमुच्चरेत्। आदिसौ पितामच्यः पुत्री पौत्री नप्त्रिका (गो
त्रे काश्यप इत्युक्त्वा वैनो कीकमारीयमेव। शुभमुहूर्ते निरां श्र
तस्य चस्तो स्तुतं मुद्रीयपत्रे। अक्षिप्तिः स हितेः कुर्यादाचार्यः प्र

मुख्येद्विजः॥ अथाचार्यसोमाहूयाभिबोधनान्तमुखात् यत्नं प्र
तिगृह्य नतो होमं गृह्योक्तविधिना वरेत् आचार्यस्य पादनु मंत्र
माहव्यासः॥ ॐ केन त्वामि मां वि प्रपाया नि विभूषित गोत्रा
य शामणेकुस्पंदनो वैसमाश्रये त॥ ॐ जल्प क्षत्तकमाणि कुवाकक
णस्व विक॥ पावसर्व व नसस्त्र ताबद्द प्रवृष्टपत्॥ स्वयशाखा
त्तेन मंत्रेण गायत्र्याचा जपत च वत पवी रू प्रज्ञ सुत्रे स्कंधे
व ध्या ति मन्त्र त॥ ह हसा प्रतिमं त्रेणासूत्रैरासा प्रकल्पयेत्॥ ॐ कस्य
पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरस्य तिथ्या॥ ॐ शांस्रा निक्षिपेत् पश्चात् आग्नेयादि स्व॥ स्त्री॥
चको॥ सवस्त्रं प्रतिकं ॐ शांसविनि स्त्रेणैव वदयेत्॥ हरिद्रां गंधसंयु

सं पूरयेच्छीतलं ॐ ह्रूं ॥ शीतलं भंम हावि स्तुं सं पूज्य परमेश्वरं । धूपा द्या र्घ्यादि

निवेद्यांतं ॐ यं नामेच मंत्रवित् ॥ अत्र होम प्रकारः । शौनकेन दर्शि

सिद्ध तं ॥ तृतीयां स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुष सत्तमं । अर्क विवाहं च वक्ष्या

मि ॥ शौनको हवि यानतः ॥ अर्क सांनिधी मागत्य तत्र स्व रूपादि वा स

येत् । नांदी श्राद्धं प्रकुर्वीत स्थंडिले तु प्रकल्पयेत् । अर्कं मध्ये च सौ

र्यां च गंधपुष्पाक्षतादिभिः । सौर्यां सूर्य देवत्याया । अलंकृत्य स्यादि

त्यर्थ ॥ स्व पंचके जे व स्त्र वस्त्र माल्यादिभिः शुभैः । अर्कस्योत्तरे दे

शे तु समन्वारब्धः एतया । एतु या अर्क कन्यया । उल्लेखनादिकं ॐ यी

दाधारांतं मतः परं । आज्य ॐ ॐ रूपान्न । संगो भिर्नये कया । यस्मै त्वा का

म कामायेत्येतत्यन्चौतत ततः परं । व्यस्ताभिश्च समस्ताभित तश्चासि च वृद्धनद्दवेलः

तिर

दशासप्तार्यो घर भावि तः इतदे थोथविप्रयो दक्षिणां४

परिषिंचनपर्यंतमग्न्यायुष्यादिकं कुर्यात्॥ प्रार्थनामंत्रादि विशेषमहाव्याख
पुनः दक्षिणां कृत्वा मंत्रमेतमुदीरयेत्॥ यथाकृतमिदं कर्मस्थावरजंगमा
णा। अर्कोपत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षंतुमर्हसि॥ इत्युक्त्वा शांतिसूक्तानि जप्त्वा
तं विसृजेत् पुनः गायुश्च मं दक्षिणां वा दिशा हितं गत्वा सर्वगुरवे दद्यात् दंते
पुण्याहमानरेत्॥ अर्कपंचम दिने कर्तव्य पुत्रं ब्राह्मणो पुरात॥ चतुर्थे द्वि
सति तत्पूर्वं वस्त्रां प्रपूज्य च॥ विसृज्य होमम अर्थिं विधिना मातुर्षी परां॥ उ
द्वहेद् अन्यथा नैव पुत्रपौत्रादि वृद्धिमान्॥ न पश्यन्न च मित्रा णि मंगळं नै
व गच्छति॥ एवमेन द्विजश्रेष्ठ विधिना संप्रसमंप्युगुद्वहेत्॥ धनधान्यस
मृद्धिस्य इत्थाशांतिः परस्य तत्र॥ अथैवं संक्षेपतः प्रयोगः॥ ॥६॥ ॥
उक्ता आदित्यचारादौ सौनक्षमापा भगडवे देय मायां निनाय॥ जनेमि जनेन्

२० गर्भे॥

उक्त देशे यथोक्तकाले समीपे गत्वा चम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य
मम कर्तव्य यामानुषी विवाह होमकर्माचार्यत्वे विवाहकर्म निष्पद्यतेनि सं
कल्प्य। आचार्य पुण्याहवाचनादि कर्म कुर्यात्। अत्र होम
विशेषः देशादि संकीर्त्य विवाहांग भूतहोम कर्म निष्पत्ये तदंगतया
न्वाधानं करिष्ये अग्निमन्त्रं चाहितं अयादि योघारा गमुखे अत्र प्रधा
ने। बृहस्पति मग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमि
त्याद्यं न्वाधाय आघारान्तं कृत्वा सम्पति यस्याग्निना बृहस्पतिं ध्वि
त्वप्र अ के विवाहांग भूत आज्याहुतिं होमे विनियोगः। ॐ सगो
विन्दे गिरसा रुर कुशाहा बृहस्पतये इदं न ममेति त्यागः। पश्चोत्तरमा

स्य वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् । प्रयोगः । सर्वे जप एव तु ॥ ॐ यस्मै त्वा
काम कामाय वयं सँम्राड् यजामहे । तमस्मभ्यं कामं दत्वाथे
दं त्वं घृतं पिब स्वाहा । अग्नये इदं न मम । ततो व्यस्त समस्त व्याहृ
तिभिर्हुत्वा होमशेषं समापयेत् । ततः पदिदक्षिणाप्रार्थनादिक
र्मशेषं समापनं ॥ ७ ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने अर्कविवाहः
॥ अथाग्निद्वि संसर्गविधिः । यः पूर्वमग्नावेवाद्वितीया द्वी
दिहोमः । कृतवस्तदा तेनैवाग्निनाद्वितीयादि पूर्णाहुत्यं कर्मसु २१
सहादिकाभिपायदि देयात् । अन्यागोद्वितीयाधिवाहहोमः कृतः
स्यादा द्वितीयाधिवाहनिमित्तकाग्निर्गोदिज्ञतां तेग्निद्वयसंसर्गः कार्यः

स

क तत्रादिधर्मोशौनकः। अथास्यामेर्षा।येपोर्गैपत्नीषुद ज्ञातयेषु सहा
धिकारसिध्यर्थमहं वक्ष्यामिशौनकः। अरोहेमद्धहेत्कन्यां धर्मलो ग
पर्यंतेतस्यचयं कृते तत्र कृत्वा हेव वृतां तेकुपरिहजिनापरथ्युक
र स्थंडिलयोर्यंसमाधायेंविध्यिः तंत्रं कृत्वा ज्यभागां तंमत्वा
के धानादिदैवतः। उद्धृत्याग्निमुपलिप्यनो तथान्यादक्षिणाकु
नीतः अग्निमूर्द्धे पुरोहितस्त नेवचर्चवेनन्तु। सामिधेनंस
मानाप्यायंतेयोनीमिनित्स्वाले चाश्रत्ययचयोहेयनघावा विष्टिका
स्नोविधायतं॥ आज्याक्षामांततंत्रादिदेवानायपद्मलहोदितः। संसम
मंत्वारबेदएनाहिंपांपत्नीध्यांजूहयाष्कृतं। चतुर्दहीतमेनाभिः

110

ग्र य

२२२ नेत्रिभिः षड्भिर्यथाक्रमं ॥ अथ ग्रामिग्नस्वराभिन्ने अभिनामि सभिः प्रवेता ॥
असीदमितिति स्वभिः पाति नेजूष एकया ॥ ततः स्वाहा कृतान्य
हामध्वोषं समापयेत् ॥ ग ॥ पुण्यं दासि लादेवाघ्रोभि या हि तां यो ॥ पल्मो ग्र
रकाया दिमस्त्वा स्थाते नेव तरं पुनः ॥ अग्ने दधीतान्यं सा धर्मो धानं वि या
वीनागर हीति ॥ ७ ॥ अथ गर्भयोगः ॥ ॥ द्वितीयादिदिवाहव
तोतत्सु तृदिने प्रायणापूर्वादेवा कोळ स्मरण न कवाममवि
याह्नहृपर्जनो तयाद्यो मेचारनेयाः संसर्गमहं कीर्त्यमानतिसेकः २२
याहृद्वपर्जनो तया द्वौ मे चारनेयाः संसर्ग
व्यद्वृद्वक्तसंस्त्वयाद्वयोः ॥ स्थंडिलेष्याः रूपकैर्पोळे पादुरेवं केन
मेवाग्रहणामिंप्रतिष्ठाप्य प्रथममाग्नावादध्यात् ॥ ततः क्रमः ॥ अ

आ

अग्निनाग्निद्वयसंसर्गकर्मणि अन्वाधानं करिष्ये अग्निं त्रिःसा
ज्याज्यभागान्तमुक्त्वा अग्निं प्रधानदेवतां नवभिराज्याहुतिभि
र्यक्ष्ये शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्यभागान्तं कृत्वा आघारया पात्र्यासम
न्वारब्धो नवाज्याहुतीर्जुहुयात् । अग्निमीळे इति नवानामृ
चां दाअग्निर्गायत्री अग्निद्वयसंसर्गे प्रधानआज्यहोमे विनियोगः
अग्निमीळे पुरोहितमिति नवभिः स्वाहान्ताभिर्नवाहुतीर्जुहुयात्
प्रति अग्नये इदं इदं न ममेति त्यक्त्वा स्विष्टकृतादि शेषं परिस्त
नान्तं समाप्य अपसव्यं न इति चापस्थानं मन्त्रयेत् त्रयो विधी
तिस्समाप्य प्राचीनावीती पात्र्यां प्रत्ययव पोहे निति प्रत्यवरो चान्वाधाने

एवं वसोऽन्य भागांतं मुक्त्वा अत्र प्रधानं षड्गुणमर्पितुं चै
रहीताऽपेन शोषे स्विष्टकृत मित्यादि आज्य भागांतं कृ यी
त्वा ततः स्रुक् चि स्रुवेण चतुर्वीतं प्रभूतामाज्यं गृही त्वा
पञ्चीभ्यमन्वारब्धयस्तनाऽयेन त्र्यंबकं यथा शः षडाहुतिं जुहु
यात्संचैतेचैः ॐ आप्रा वपिप्लनं ति प्रवीरूपीणी
कुर्वी अधिष्ठाता एषः। न स्मेऽदुहो मि हविषा घृतेन मादि
नां सोमह भागधेयं अस्माक मा मुह भागधेयं स्वाहा। २३
ॐ नयेद्र मम मीतसर्वेच स्योगः। ॐ अग्ने नामि सुमुहु

दाक्षिणीयत्री अग्निद्वयसंसर्गे प्रधान आज्य होमे विनियोगः ॐ अग्नि
नाग्निः०।स्वाहा। अस्तीदमधिमंथनमिनितिस्दणां विश्वामित्रो
ऽग्निरनुष्टुप् अग्निर्देविषु होमे विनियोगःउक्तः। अस्तीदमधिमं०।
स्वाहा। ॐ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुधितः०। स्वाहा। ॐ
उत्तानायामव भरा चिकित्वां०। स्वाहा। ॐ पाहि नो अग्न एकया।
प्रगाथोऽग्निर्हती विनियोगः। पूर्ववत्। ॐ पाहि नो अग्न ए०।
स्वाहा। यच्च परिशिष्टमेतस्य वर्णो वा ब्राह्मणाहुतयः। तास्वग्नि
नाग्निः समिध्यते हव्यकृत्येका।।१।। त्वचिद्यष्ठे अग्निने स स्वआंगि
रसो विश्वेचहूपा धिमोयचीप्र०।। त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रे०। स्वाहा।२।

ए तांचीरव
द्विवेदिवई
अरुषस्य
पाहिमां क्लि
सत्यास

२२३ अस्मादभिवितन्वस्यरुत्कः ॥ ५ ॥ पाहिनो अग्न इति तच्चस्य प्रगाथो
गाङ्गिर्ऋहनी अग्ने मन्तो हि हस्यो ॥ पाहि नो अग्न इस्यको ॥ ६ ॥ पाहि वि
श्वस्माद्रक्षसो अरकू ॥ ७ ॥ अग्नो अग्ने वयोवृधं रयिं धेहि स्वाहा ८ ॥
सर्वत्राग्नयेयत्न ममेति त्यागः ॥ एवं कुलौकिकवह्नितादि होमेशेषं समा
प्य आयतने पिण्डं निधाय यथापूर्वं परिषिञ्चनेत् ॥ ७ ॥ ७ ॥
इति श्रीनिपुत्रवानलेपि हृदयसंसर्ग प्रयोगः ॥ ॥ अथोपासनाख्यः
सायंप्रातर्होमोऽभिधीयते ॥ ७ ॥ ॥ एस च विवाहहोमोत्तरका २२
ल्ले नेसायंकाले व्यतीपातादि संभवे कृते वा गृहप्रवेशनीय
होमेयन मणीयः ॥ पश्चात् विवाह होमसत्ता दोत्तर सायंकाले होमारम्भः ॥

पू॰ वि॰ ३

नाङ्गैर्विवाहहोमेऽजत्रयेयुः सायंहोमारम्भः ॥ वज्रकर्तारः ॥ स्वयं स्व
स्यासंपृवेप्रमादयुः ॥ तागावान् ॥ पत्नीकुमारी पुत्रोवा शिष्यो वापि
या यं क्रमं पूर्वे स्यवा पूर्वविदध्याऽजत्रयोजनेन ग दश्शः ॥ तूलिका ॥ पुत्रे
पुत्रः यातायापिपीभिन्ययाथविद्यतिः एतेवहितं यजेतेऽकुलं स्वय
मवकु ॥ विद्यानिर्जीमाना ॥ एतेश्चपञ्चमा ॥ डेहोया पत्न्याऽजयावा तु
६ होतव्यं ॥ पणिनुसायं होमः ॥ स्वयमेवकार्यो नान्येन अन्येन होम
दंपत्न्याः संनिधाने अन्यातर संनिधाने वा कार्यः उभयोः नसम
उनम क्षेकुवमेव ॥ अथाग्निप्राउष्करणकालः ॥ प्राउष्करणाग्नेः प्रज्वल
नं ॥ कात्यायनः ॥ सर्यो दुश्शौत्कमप्रागे षाड्ढि साढ्ढि पिंडाम्तुत्कैः ॥

प्रादुष्करणमथाग्नेर्धनगर्भोसंमदर्शने ।एतत्प्रादुष्करंकालंतासंतयेस
मस्तव्याहृतिभिजैवकाज्याहुतिःकार्या। ॥अथहोमकालः। आश्व
लायनः। सम्यङ्ङिन्धनश्चोचतिंपवैसायंवज्रहनुःसदा। अथप्रातर्हो
त्रीन्य मेनिसमुदितेकेयथाविधि। कात्यायनोपि। प्रातरसम्यक्कुलनगाव्य
नेनभस्सरक्षाणिसर्वतः। लोहितचेचनारेतिनाचरसर्वेङ्कुर्यतः।
मनुः॥ लेख्यामात्रेस्वल्पनरोमभिस्समन्वितः उदितेनुदि
आनश्यात्चरहोमंप्रकल्पयेत्। ओतुकल्पकालमाहा। संगृहका २५
प्र रः। उदोषांतोहोमकालःसंगवोवधिः प्रातस्तुमतिविनोयचतुर्गहो
नमासेकुर्यात्। अस्तोत्तरंसाचमहर्दतीदयात्तरश्चाभिमन्हुतेः

क्रमेणा सायंप्रातश्च होमकालः इति फलितोर्थः। अत्र मुख्यकाला
तिक्रमे समस्तव्याहृतिभिर्नैकाज्याहुतिः। प्रायश्चित्तविशेषणायत्र
नोक्तोऽत्र वद्विधिः॥ होतव्याज्याहुतिस्तच चतुर्विस्वपितीनिचेति का
क्र यिकोक्तेः। गौणकालातिमत्तु मनोज्योतिरिति मन्त्रेण चतुर्गृहीताज्या ही
हुतिरेकेति प्रायश्चित्तविवेकः॥ ॥ अथ होमद्रव्याणि॥ ५
गृह्यपरिशिष्टे। पयोदधिसर्पिर्यवागूरोदनं तण्डुलाः सो
मस्तैलं माषा व्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि। तण्डुलाः॥ ४
स नीवारश्यामाकयावनालानां। व्रीहिशालियवगोधूमप्रियंगु
वः स्वरूपेणाहि होम्यास्तिलाः स्वरूपेणैवशान्तं च तु षष्ठीवाहु

२२६ वीह्रीहियवुल्यानां तद्धं तिलानां तदर्धं सर्पिस्तैलयोस्तेलं च तिलदक्षिं
णांतसां कुलुभानां येन प्रथमादेवतां जुहुयात्तेनैव होतीयां ये नच
सायं जुहुयात्तेनैव प्रातरिति । अत्र तेनैव प्रातरिति प्रतिषेधनुविधि व
र्ज्यं । बृहस्पतिस्वाहुति परिमाणमाह । प्रस्थधान्यं चतुःषष्ठ्या
हुतेः परिकीर्तितं ॥ तिलानां च तदर्धं तु तद्वत् व्रीहि प्रिः समाः
॥ प्रस्थ ॥ प्रस्थनिर्दिर्नयमानं प्रस्थं मानं चतुष्टयमिति । प
बोधयतां नात्र । व्रीहिणां वा यवानां वा शतमाहुतिमिष्यते । अग २९
स्यः । द्रवद्रव्यस्यमानं स्याधात्रा गोकर्णादीर्घिकासहां तशारव
अंगुष्ठासमं प्रोक्तं उठाकाम्मुष्टि मितामिनाः । होमेषु काष्ठ्उक्तः

॥ ॥ इवं विः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः । अंगुल्यग्रै
न र्न होतव्यं चांगुलिमूले दनं ॥ अंगुल्यग्रेन पार्श्वेन होतव्य मि
ति स्मृतिः ॥ नित्यहोम एवं पुष्प समिधमघा वा दधीत । नं
लक्षणं च समस्य थे साने । ॥ पालाशखदिराश्वत्थशम्युदुंब
रजा समीध । अपामार्गार्कदुर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरं विदुः सच
चः समिधः कार्या ऋजुः श्लक्ष्णाः समास्तथा । शस्ताः दशांगुलास्ता
स्तु द्वादशांगुलिकास्तथा अर्धाः पर्वासमच्छेदास्तर्जन्यंगु
घट्टि ल्य वर्तुलाः अपाटिता श्चादिशाखाः कृमिदोषविवर्जिताः ।
ईदृशा होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियं । अथ होमओ

त

यतने स्थंडिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्यानत्र कार्यः ॥ कुंडे वा स्थंडिले वापि सु-
त्रे ॥ आयतनं चोक्तं संग्रहे ॥ अंजलिमात्रमप्यर्थं कार्यमायतनं बुधैः
प्रक्षालमात्रे इत्येके तदप्यसांप्रतं वेद् ॥ स्थंडिललक्षणं चाग्निमुखप्र-
करणे उक्तं ॥ अथौपासनप्रयोगः ॥ ७ ॥ शुद्धे देशे चतुर्विंशत्यंगुलप्र-
माणं षोडशांगुलप्रमाणं वा चतुरस्रं प्रत्येकं चतुरंगुलोन्नतं सैमस्थलं
च यथोक्तं अयनं उक्तयुक्त्या स्थंडिलं वा निर्माय गोमयेनोपलिप्य ॥ लि-
ख्यतेत्र यथा प्रागंसिकनापचपञ्चादिसंज्ञा नाभिक्षिप्यतचयस्यापि
पूर्वं च तत्प्रतिष्ठाप्य विवाहहोमानन्तरं संध्याकालमारभ्योपासनं कुर्यात्
तच्चैवं ॥ यजमानः कृतसंध्यासवंदनः एवंसाडुकृतस्याग्नेः पश्चि-

प

२७

प मनुर्वैश्वप्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य । अग्निरूपपरमेश्वरप्री
त्यर्थं औपासनं करिष्य इति संकल्प्य प्रोचरवा । रिअग्निं मेति मंत्रेणाय
यज्ञपुरुषस्य मूर्तिं ध्यात्वा सोदकेन पाणिना समन्तात्खादिरणं पुनः
पुनरुदकमादाय त्रिः परिमृज्य पूर्ववत् परिस्तीर्य त्रिः परिषिच्य प्रा
गुक्तद्वादशद्रव्येषु मध्ये यथालिखितानादिष्टितं ऊषमिरिति पात्र
मग्नेरुत्तरतो निधाय इध्मवन्तता दर्भेण वाज्यल्य आज्यप्रोक्षणेनैव त्रिः प
र्यग्निकृत्वा तदुल्मुकं निरस्याग्नेः पश्चिमे आस्तीर्णकुशेषु संनिधाय ततः
सहहविर्निधाय । विश्वानि न इति तिसृणां आत्रेयो वसुश्रुत ऋषिः ।
अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः । अग्न्यर्चने विनियोगः । विश्वानि नः । ७ ।

२२८ स्वस्तीति ॥ दर्भाभ्यामभ्यां प्रति पादमध्यस्य दक्षिणां धारा स्नापिनमध्ये च
रनीय यावज्जंगलिर्नमस्कृत्य दक्षिणजान्वाच्य सामिधं तूष्णीं मध्ये
प्रक्षिप्य ॥ पंडुपस्थस्य समिधि प्रदीप्तायां विच्छिन्नमध्याल्लो मायेनोशत
संख्याकान्नक्षस्य चतुः षष्ठिनमभागं मितान्वा तं डुलान्दक्षिण
हस्तेनादाय सव्यपाणिं हृदि निधायांगुल्यग्रेण पार्श्वेन तदभिमृ
ष्टेनोघं गुल्फयवे शेषे ॐ अग्नये स्वाहा इति हुत्वा ॥ अग्नये इदं न म
=तस्य ऐश मेति सत्त्वा पूर्ववदुपविश्य पूर्वाहुतेर्मध्ये यस्मी माहुतिं प्रजापतिप २८
=नदेशे इं चतुर्थे तं मनसाध्यायन्नुच्चा हृदयं च योर्मध्ये हुत्वा प्रजापतये इ
दं न ममेत्युक्त्वा पूर्ववदुपविश्य पश्चिमतस्पां विसृज्य परिसमूहन

228

3

पर्युक्ष्य पोद्धृचोपस्थानं कुर्यात्। तत्रेमे मंत्राः अग्न आयूंषीति मंत्रस्य श
तं वैखानसाः पवमानो गायत्री अग्न्युपस्थाने विनियोगः॥ ओं अग्न आ
यूंषि पवस॰॥ अग्निर्ऋषिः॰ अग्ने पवस्व स्वपा॰॥ अग्ने त्वम इति च
तसृणां गोपायना कौपायना वा बंधुः सुबंधुः श्रुतबंधुश्चाकमे
णऋषयः॥ अग्निर्देवता द्विपदा विपरा ईछन्दः विनियोगः। प्राग्वत्
ओं अग्ने त्वं नो अंतम॰॥ वसुरग्निर्वसुश्रवाः॰॥ स नो बोधि॰॥ तं त्वा
शोचिष्ठ॰॥ प्रजापते नहित्वन्यभूः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्युप
स्थाने विनियोगः। प्रजापते न त्वदेतान्यादि। तत्तु तत्त्वच देवा अ
ग्निर्गायत्री प्रजापत्युपस्थाने विनियोगः। ओं तनु तत्त्व वज्र स॰॥

अग्सु

हिरण्यगर्भ इत्यस्य हिरण्यगर्भ प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्युपस्था
ने विनियोगः। ओं हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे०। एतैर्मन्त्रैर्वीर्यदे
शोपरि कृतांजलिर्निमीलितेक्षमाणः उपस्थाय पुनरुपविश्यनु
स्नाति चित्ताच्छिद्रत्वार्थं विष्णुस्मरणं कृत्वा अनेन होमेन भगवा
न् श्री परमेश्वरः प्रीयतामित्युक्त्वा अग्निं संपूजयेत्। एवं प्रातरुद
यास्तु पूर्वं प्रादुष्करणं कृत्वा होमकाले पूर्ववत्सर्वांगानि कृत्वा ओं सू
र्याय स्वाहा इति सायं द्रव्ये पो च प्रथमाहुतिं हुत्वा सायंकाले द्विती २९
याहुतिं पूर्ववद्द्वितीयाहुतिं हुत्वा अग्निं परिसमूहनादिकं कृत्वा उपस्था
नं कुर्यात्। तत्र मंत्राः।। सूर्यो नो दिवस्पात्विति स्यस्य सौर्य न

ष्टुप् सूर्यो गायत्री सूर्योपस्थाने विनियोगः ॥ सूर्यो नो दिवस्पातु० ॥
उदु त्यं काण्वः प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्री विनियोगः ॥ उदु त्यं जात
वेदसं० ॥ चित्रं देवानामांगिरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् ॥ सूर्योप
चित्रंदेवाना० स्थाने० ॥ नमो मित्रस्य सूर्योभितपाः सूर्यो जगती सूर्योपस्थाने० ॥
ॐ नमो मित्रस्य० ॥ एतैश्चतुर्भिः सूर्यं प्रजापतेन त्वदेव ।
हिरण्यगर्भ इति वा द्वाभ्यां प्राजापतिं चोपस्थापयामेदिति
प्रातर्होमे विधिश्चोक्तः ॥ ६ ॥ इति श्री प्रयोगरत्ने सायंप्रातर्होम
विधिः ॥ अथाशौचे होमविधिः ॥ ७ ॥ जननमरणाशौचयोः ॥
ऋत्विगन्येन वा सायंप्रातर्होमौ कारयेत् ॥ स्वयं चन्द्रव्यत्पागं

नावमुदी

२३० कुर्यात्॥ न्यूनातिरिक्ताद्यन्याभावे तु॥ अशौचपातासूर्यहोमौ ते वक्ष्यमा
णप्रकारेण प्रतिसमाप्तोपर्णं कृत्वा स्रुवेण निर्वर्तीस्तानाज्याहुतीन्जि स्व
ष्टिपोपितं प्रतिवाप्य प्राणापमृत्युदेशकालौ संकीर्त्य प्रमनिस्य
होमातिक्रमजन्यदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तपूर्वकमाति कौ ते
होमानुकरिष्य इति संकल्प्य परिसमूहनादि कृत्वा मे: पश्चिम म
न:स्परविचत्रेपाचे आज्यामासिच्याग्निनान्नोपतना द्रुत्तगवो बहि
ष्कृत्ये तेष्वाज्यपात्र निधाय तत्पानावज्वाल्य द्रव्योयं द्रुपंक्षि स्वाने
नैव त्रिः पर्यग्निकृत्वोत्प्लुत्य निनूत्य कर्षनिवोदर्दुग्धास्यांगोनानं ३०
गाहि स्रुच्यं ड्यसविन्नूपूतिमचे पात्र हृदि स्तुत्का मेवा चिस्रुव

८

ष्ट्र यपेविचेषोध्यामौ ग्रहस्याज्यमग्ने ःपश्चिमतोदर्भेष्वासादयस्व
वस्वचोः समार्ज्जनं कृत्वाऽज्यं स्रुवेणोस्य। चिचतुर्गृहीत्वा। ॐ मनो
ज्योति र्जुषतामाज्यमेविच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु। याइष्टाउष
सोया अभिष्टा स्तासं दधामि हविषा घृतेन स्वाहा। ज्योतिषे इदं न
मम इति हुत्वा निस्यहोमार्थं एवं यत्तं कुर्वन्ति सर्वस्य समवत्तपविस
मरइनादि समिस्वक्षेपणान्तं तच्च एवं वं अतीतकालहादावय्यंक
मेवाद्येवेधाकुतिर्हुत्वा। तत्कालहोमं चकृत्वा अग्निसूर्यप्रजाप
तिचोपस्थायपविसमरहनाद्यंगजातं स्व कुर्यात्॥ ८७ ॥
इत्याशौच होमविधिः॥ अथापत्कालेकर्तव्योहोमद्वयसमासप्रयोगः॥

एवं चरु। सायं कालीनाहुतिद्वयं हुत्वा पर्युक्षणादिकं कृत्वाग्निं चित्वा। तं
निमिल्यो निर्मिल्या वा पर्युक्षणादि समिद्प्रक्षेपणांतं कृत्वाश्वः कर्तव्य
प्रातराहुतिद्वयमपकृष्य हुत्वोपस्थानं कुर्यात्। एकैव चेत् समिधा सा य
होमादावेव। उपस्थानमंत्राः॥ हविष्पांतमिति पंचर्चस्य वर्गस्य मूर्
र्धन्वान् वामदेव्यः सूर्यवैश्वानरौ त्रिष्टुप्। उपस्थाने विनियोगः॥
हविष्पांतमजरं स्वर्विदि। गीर्णं हुवनं तमसापगूह्ह। देवेन्धिषितः॥
यो होतासीत्प्रथमः। यज्ञानतवेशोध्रुवनस्य मूर्धन्। ५। एभिर्मंत्रैः
प्राञ्जापस्थेश्चोपस्थाय पर्युक्षणाद्यंगजातं सत्वरं कुर्यात्। अथ पूर्वा ३९
पर्दिपक्षहोमः॥ तत्र प्रतिपदि सायंकाले समिद्प्रक्षेपणांतं सर्वमंग
जातं कृत्वाहुतिद्वयमापननेडु ळान्द्र पाचद्वये प्रतिपाद्यं चतुर्दश

ह्म

क्षे
न

हवायं गृहीत्वा होमकाले अथम पात्रस्थानु अग्नये स्वाहेति सर्वान्न
जुहुयात्। ततः प्रजापत्यर्थं गृहीतान्नं प्रजापतिशब्दं चतुर्थ्यंते मनसा
ध्यायन् स्वाहेति जुह्वा पश्चान्नाघं गजांतं सहस्रं कुर्यात्। एवं द्वितीयायां
प्रातः समिद्धे पुण्यादि पूर्ववत् सूर्याय स्वाहेति पूर्ववत् हुत्वा सा
यं काले द्वितीयाहुती यत् द्वितीयाहुतिं च हुत्वा पश्चान्नाघं गजांतं सहस्रं
कुर्यात्। पक्षमध्ये वा आयतो वा गामी चतुर्दशी सायंकाले नहो
मां तान् शेषहोमान्सायं समस्येत्। एवं प्रातर्होमांतान् प्रातः शेषहो
होमान्समस्येत् सर्वथा वर्षं सायं होमः प्रति पक्षांतर्गमश्च पर्ययाव
होतव्यो। अत्र एवं वृद्धिम क्षिय स्येत्। अंतका पतिदन्तो तदा च म
पूर्ववत् सायं प्रातर्हो मार्दयथा काले कुर्यात्॥ ॥ अथस

र्यस्य प्रवासे प्रसूते अग्निसमारोपविधिः ॥ ७ ॥ कालहोमान्
तरं अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यस्य माधिपुच्छो विश्वामित्रोग्निस्त्रिष्टुप् ।
अग्निसमारोपणे विनियोगः ॥ अयं ते योनिर्ऋत्वियः ॥ इत्यनेना
रण्योर्हृदयेग्निं समारोपयेत् । अथवानेनैव अश्वत्थसमिधि समा
रोपयेत् ॥ यद्यारोपितेग्ने यज्ञिया न भूस्तपे प्रा पो होष्यामीति ॥ अश्वत्था त्मा
वस्त्र निर्ऋत्व नस्मेनर्या परुषि ॥ यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं
जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि इति मन्त्रेण पाणौ प्रतापया
ग्निं समारोपयेत् । तत्र आहुः मून पाकाद्भे अरण्योः समारोपे अर ३२
णी निर्मथ्य ॥ पुनः चवोहं जातवेदः पुनः स्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजा
नन् ॥ प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेहि अथा भव यजमानाय शं यो वि

त्यनेन स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठापयेत्। अथ समिस्समारोपणपक्षे
श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य संस्कृते स्थण्डिले प्रतिष्ठापयेत्। प्रत्य
वरोहेति मन्त्रेणातो समिधोऽग्निर्दृश्यते। आत्मसमारोपपक्षे सर्वदा स्व
स्य स्पर्शनेऽञ्जने भिर्योमञ्जनस्नानंस्त्रीगमनं चाकुर्वन्स्य च कुर्वीघ्रा
सर्गेऽग्नौ च महताचीनकालेमतिर्बुध्याद्दृष्टकालेऽत्मसमारूढ
मग्निं सुष्टुस्वरूपेणायस्यवयोहेति मन्त्रेण लौकिकाग्नौ निध्यात् एवं द
स्वा यथा ध्येकानमग्निं प्रतिष्ठाप्य कालदृष्टये एव कालेवा पूर्ववद्वृ
कुर्यात्। इदं समारोपणं पक्षाद्दशाधाग्रपर्यन्तमेव वक्तुं पातं।। ६
अथ पुरुषस्यैव प्रवासकाले कर्तव्यं।। ० प्रवासश्चासाग्नि
कैनद्व्याऽर्जनादेहिकार्यार्थमेवकेवलेन पुरुषेणकार्यः।।

नतुतीर्थयात्रार्थ दर्शार्थ कार्यार्थं। तत्रहो मांगे। हूर्यो कमंयेरुप
स्थायपुनः प्रवासार्थमभ्रयंवो भ्रयंमेह्यितिमंचे पाप्निमुपस्था
यद्धिमः समध्यवर्तिकाले षु ऽन्मृतमकालपर्यंतेशेष्यपुनः स्व
गृहसमीपमेत्य अं दशमाविभ्रीते। पवस्व स्वेवोस्मास्तुच प्रवी
सान्। इत्यावहं तोपनतमुक्षमा पास्वेस्वहं स्पना: संधिश्यामितीमं
चेणहंपश्चिश्यय। अं शिवंशागमंशपाः शंयोचिन्ति पुनस्त्वि यन्तुमींहो स्प
मकाले उपस्थानं स्कूची। अथ सर्वो भयं मेह्यिति पुनरस्तिउपति
ष्टेत्। ततोऽन्ये सुपुत्रशिरऽभ्यापाणिभ्यां परिगृह्य। अं अंगा २२
दंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वैपुत्रनामासि संजी

वश्वानरदःशान्ते ॥मिति मन्त्रेण जपित्वा मूर्धानं जिघ्रन्त्॥ एवमिवा-
नन्तरेषां च पुत्राणां क्रमेणाकृत्या पुत्रदुहितॄणां तूष्णीमेव शिरो जिघ्रे-
त्॥ एतत्पुत्रोपि प्रोष्यागते भवेत्॥ अवगानमध्यैवा सादामगेयु पंच
ति वदहनैर्निवेदयेयुः। ७ ॥ अथाग्निसंसर्गदोषे प्रायश्चित्तं ।
स्वगृह्याग्निनान्यगृह्याग्निनासंसृष्टे विदग्नीविभक्तौ सौसु-
भिः समानो यपां कुर्यात्॥ ततः पर्यग्निहोतासमिध्योग्निमवरोप्य दे-
शकालौ संकीर्य समिद्धयमादाया स्मिन्नन्याहिते औमित्यादि च गा
तुष्पी आज्येन संतप्तुत्वा विविधिमग्निं प्रधानदेवतां चरुं द्र-
व्यं णाप्रोषणास्विष्टकृतमित्यादि समोपयक्ष्येदसंतमुक्तो समिद्धय

५३

नोपकुरी

२३४ मम्मावाय्याय पविस्र मस्र हत्वादि सर्पिषानु निधानांतं कृत्वा अग्नये वि
विच्चे ये स्वाहेत्यु हं निर्वपामि इति चतुरो मुष्टीन्निरूप्य प्रोक्षणाद्याज्य
भागांतं कृत्वा अग्नये विविचये स्वाहे हेति हुत्वा स्विष्टकृतादि
होमशेषं समापयेत्। अत्र पक्षांतं दर्शपौर्णमासयोः स्रुवेवदा
ड्यं संस्कृत्य स्रुवेणाज्यं द्वादशवारं स्रुवेणा कृत्वा अग्नये विवि
चये स्वाहेति हुत्वा एतान् हुत्वा कालं होमं चयेत्। पश्चाद्धो
तादु। अग्नये पथिकृते जुहुयात्। श्रावाग्निना संसृष्टश्चेदग्नये सं २४
ये शुचये स्वाहेति जुहुयात्। पंचनाग्निना संसृष्टश्चेदग्नये सं
वर्गाय जुहुयात्। वेद्युतेन संसृष्टश्चेदप्सुमते जुहुयात्।

न

नाशे

॥अथ नष्टाग्नेः पुनःसंधानप्रयोगः॥ तत्र प्रमादादग्निनाशे यजमानः पत्न्या
सह स्नानादिना शुचिर्भूत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम प्रमादेनाग्निनाशदोषपरि
हारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तं करिष्ये इति संकल्पयेत्॥ तत्राग्नि
नाशे मध्ये ग्निनाशे प्राणायामशतं विंशतिरात्रेष्वेकदिनोपवासः। मासद्वये त्रिरा
त्रोपवासः॥ अब्दे षोडशोपवासाः। एवं नाशकालानुसारेण प्रायश्चित्तं कृ
त्वा आयतनं गोमयेनोपलिप्य। हिरण्यं यथा भागं सिकतादिसंभारानानीय
दध्यात्॥ ते यथा॥ सिकताः पुष्पपत्रं च वनात् हरितं च मृत्तिका। चंदनं च हिरण्यं मा ह
रवहैं कर्णैषोपं वल्मीकवपशर्करा दूर्वाशनिहतं पर्णी अश्वत्थविकंकताः।
शम्यं कुनाश्वे विन्हे या आधानद्रव्यसंज्ञिताः। ततः श्रोत्रियागाराद्दहनम
ग्निं विधिवत्संस्थाप्य स्थापयेत्। ततोऽयमद्य देशकालौ संकीर्त्य मम प्रमाद

द्विच्छिन्नस्य मस्याने: पुनः संधानं करिष्ये इति संकल्प्याऽयं पूर्वं वेलसुस्त्व येषामर्व
चसमज्य ।। ॐ आपाश्याप्नेस्य पिरास्तीभ्यस सर्मिस सयांऽश्रेलिः ।। अपोसा
वयस्सा। हतो पासंन्हृयमहृ दिषेयाना। येदिभे षडस्वहे तिस्कृ वे पा वाऽयंपुचा
।। सायंकालत्पर्यंतं पत्न्युपवसेत्तदशक्तौ षडमानो वा ।। सायंकाले पूर्ववांनि
यहोमं कुर्यात् । ।। द्वादशापर्यंतमपत्न्युः यत्तिविधिः। तदुर्ध्वेतु वर्षप
मापोचित्याहु होमविधिः। अलुस्यादिनादुद्धि पूर्वकमग्निस्यागेतन्तु कालानु
सारे पोदं प्रायश्चित्तं द्वादशा पर्यंतं त्रिरात्रमुपवासः। मासपर्यंतं द्वादश ३५
रात्रमुपवासः। अब्दपर्यंतं मासं पयोव्रतं। द्विवर्षपर्यंतं चांद्रायणं। अब्द
पर्यंते चान्द्रायणासो मायनं च ।। तदुर्ध्वमिन्द्रक्षुधुनिनो गोदानं चेति प्रयो
गपा। विज्ञाते ।। ।। स्मृतिसायेनु द्वादशाहतनीकमेत्यहमुपवासः ।। ७ ।।

॥ मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः ॥ संवत्सरातिक्रमे मासमुपवा
सः ॥ पयोभक्षा वा इति विशेषः ॥ एवं कालविलम्बे संकल्पपूर्वकं प्रायश्चि
त्तं कृत्वा ॥ ॥ पुनःसंधानं ॥ यत्र तु अग्निविच्छेदनिमित्तेन केनचिद्वि दग्नि
च्छेदः कालविलम्बश्च नास्ति तत्राप्युक्तैव प्रायश्चित्तं पुनःसंधानं कार्यं ।
॥ अथ विच्छिन्नस्याग्नेः पुनःसंधानविधिः ॥ ॥ पत्न्या सह कृतस्नानादि
नित्यक्रियो देशकालौ संकीर्त्य एतावत्कालं गृह्याग्निविच्छेदजनित
प्रत्यवायपरिहारार्थं एतावत्प्रायश्चित्तं अमुकप्रत्याम्नायेन वा विधे ।
इति संकल्प्याग्निविच्छेदकालगणनया स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं द
पत्नीसह कुर्यात् ॥ नष्टयत्न ॥ समारोप्य तस्मिन्नग्निविच्छेदनष्टानां
सायंप्रातर्होमानां तथा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां चैसंपातिन्यर्या

गणनया

३३६ समिद्वर्हिस्थाज्यं चाज्ञाहरणाय दद्यात् । ततः श्रुवकाले श्रुचित्राचोतः प्रोक्षणा
नायम्येदेशकाले समस्याविछिन्नस्यमद्यात्पुनः संधानं कर्तव्य इति सं
कल्पयस्त्रुडिक्षोपद्ले पत्रो लेखनं भूशरणात्रिप्रतिष्ठापनाभिलुखा च
यानं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ द्वे समिधौ गृहीत्वा देवता परिग्रहार्थं मस्मि
न्नाहिते अग्नौ जातवेदसमग्निं मिथ्येन प्रजापतिं प्रजापतिं चायानदेव
ते आज्येनाघं प्रधानं ॥ त्रिरग्निं पवमानं सत्कृदग्निं प्रजापतिं चाज्येन अ
र्यमणं मामग्निं वरुणाग्निं इत्यग्निं प्रजापतिं चरुणा द्रव्येण चतुर्वारं स्रुपी
स्वाविष्टमाज्यद्रव्येण शेषं ता स्विष्टकृतमित्यादि पतिस्तरणादि प्राकृतं ॥ ३६
पाचासादने विशेषः ॥ प्रोक्षण्यो स्थवं प्रणीतापात्रमाज्यपात्रं च ... पवि
... धमेव हि दधि प्राशनपक्षे दधि चासादयेत् । आज्यसंस्कारादि प्रा

ना

हुतं ॥ नग्न्याज्येन सह स्थाल्याः नामपि पर्यग्निकरणं ॥ आज्योत्पवनासादयोः हुत
योर्ल्लौकिकाज्ञानां त्रिः प्रोक्षणं ॥ स्रुवमार्ज्जनादि ॥ पत्न्याश्चावेक्षण इध्माधानाघाराघा
रांते शास्त्रविधेतु यादि ॥ ॥ नवचक्षुषी ॥ अथ प्रधानं ॥ अग्न आयुंषि पवमान इति
तिसृणां ॥ शतं वैखानसा ऋषयः अग्निः पवमानो गायत्री ॥ अग्निं पुनः संधानाऽयज्यो
मे विनियोगः ॥ अग्न आयुंषि पवस आसुवो ॥ स्वाहा अग्नये पवमानायेदं न
मम ॥ ॐ अग्निर्ऋषिः पवमानः ॥ ० ॥ स्वाहा पूर्ववत्त्यागः ॥ ॐ अग्ने पवस्व स्वपा ॥ ०
स्वाहा पूर्ववत्त्यागः ॥ त्वमर्यमा भव हिरण्यस्तूप ऋषिः त्रिष्टुप् ॥ विनियोगो न उक्तः ॥ ॐ त्वमर्
यमा भवसि यत्क० ॥ स्वाहा अग्नये इदं न मम ॥ प्रजापतेर्हिरण्यगर्भ ऋषिः प्रजापतिस्त्रि
ष्टुप् ॥ विनियोगो न उक्तः ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ॥ ० ॥ स्वाहा प्रजापतये ॥
अथ पत्न्याः ॥ ध्रुवाक्षितिर्जन्तो पतिनाऽप्येता पत्नी यदि लौकिकाज्ञानोऽप्यपं चापव

श्रीतु ...कुर्यात् शूर्पस्थानभिघार्याञ्जलिस्थानभिघार्य निक्षेत्। तिष्ठन्त्यां ...लिं
स्वकराभ्यां धृत्वा। अर्यमणं वरुणं पूषणमिति तिसृणां वामदेव ऋषिः अर्यमाग्निर्वरु
णाग्निः पूषाग्निर्देवताः ... पुनः संधानलाजाहोमे विनियोगः। ॐ अ
र्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत। स्वाहा इति पठित्वा मे ... अञ्जलिमवलि
दं नीञ्ज... त्यजेत् ... पार्श्वे नवा पत्नीर्जुहुयात्। एवमग्रेऽपि। अर्य
म्णे अग्नय इदं न मम इति पठितः। ॐ वरुणं नु देवं कन्या ... स्वाहा वरुणायाग्नय इदं न
मम। ॐ पूषणं नु देवं कन्या ... स्वाहा पूष्णेऽग्नय इदं न मम। ततः शूर्पकोणेन ३०
शिष्टान् सर्वान् लाजान् पतिः पत्नीवाभ्याम् [illegible] प्रजापतिं ध्यायन् जुहुयात्।
प्रजापतय इदं न मम। [illegible] तेनास्ती। ततः उपविश्याज्यं पति

ष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। सूर्याया दक्षिणहस्तेन साङ्गुष्ठं हस्तग्रहणे विनियोगः।
ॐ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः॥
पाणिग्रहणं कृत्वा एकमेव ज्वलन्तं पूरयति।

तुपात्॥ अनः प्रजां मि गिरा नस्तृणा सूर्या सा वित्र ऋषिः॥ सूर्या सा वित्री आ
धाऽज्यानी द्वितीया त्रिष्टुप् अस्से दे अन्तुष्टुभौ अग्नि पुनः संधान प्रधा नाज्य
होमे विनियोगः। ॐ अनः प्रजां जनयतु प्रजापति राजर० स्वाहा सूर्या सा
वित्र्यै इदं न मम। एवमग्रेऽपि त्यागः। ॐ अघोरचक्षुरपति घ्न्येधि शिवा प॥
रक्०॥ स्वाहा सूर्या०॥ इमां त्वमिन्द्र मिढ्०॥ स्वाहा सू०॥ सं म्राज्ञी श्वशुरे भ
व०॥ स्वाहा सू०॥ ततस्समंजन्तु विश्वे स्य स्य सूर्या सा वित्री सूर्या सा वि त्र्यनुष्टु
प्०॥ दधि प्राशने विनियोगः। आज्यशेषेण वा हृदयाञ्जने विनियोगः।
ॐ समञ्जन्तु विश्वे देवास्समापो हृदयानि नौ। सं मातरिश्वा सं धाता सं मुदे
ष्ट्री दधातु नौ॥ एतेन स्वयं दधि प्राश्नीयातां। आज्यशेषेण वा स्व हृदयं

नाव

॥३८ डनंकुर्यात्॥ पत्न्येवदधिप्रयच्छेत्॥ सान्त्विंप्राश्नीयात्॥ स्वहृदयोड
नपक्षे पत्न्याअपित्रिंहृदयांडनं॥ अथाज्येनयदस्यकर्मणइति स्विष्ट
हे कृद्धुत्वाद्यम संनत नैमर्गादि कर्मशेषंसमापयेत्॥ अचिकापिका॥ उपन
पादिके कर्मादाघांयोने विवाहवत्॥ विवाहाद्याहुतिर्कुर्यात्॥ होमोन
238 वेदिह॥ गृहप्रवेशनीयाश्रहुत्वास्याहृदयांडनं॥ पति पत्न्यादिनोत्र स्त
न्काडानावपतिस्वयं॥ ॥ इतिश्रीप्रयोगमलेग्ग्न्याधिः पुनः
संधानविधिः॥ ॥ अथनाग्निकाष्टादिविच्छेदे पुनःसंधानप्र ३८
योगः॥ ॥ यजमानसंकल्पपूर्वकं स्त्रियासह पाण्यपत्येभुःस्वयंकृत
नित्यक्रियः संकल्पपूर्वकं प्रायश्चित्तंकुर्यात्॥ तत्रक्रमः॥ मासचतुष्ट
यपर्यंतं प्राजापत्यसुवर्णं वा सा
=संवत्सरपर्यंतं कृच्छ्रं॥१

हृ

यपर्यन्तं अतिकृच्छ्रं ॥ षण्मासपर्यन्तं पराकः ॥ अब्दपर्यन्तं मासोपवासोव्रतं ॥ अब्दे
ब्दे पूर्णे चैत्रमासि कृतव्रततः प्रतिवर्षं चैत्रमासि कार्त्तिके इति ततः कोलाग्ना
नयासाय आत्महोम दर्शपूर्णमासास्थालीपाकहोमद्रव्यदानं ॥ ततः प्र
भृदिनेऽप्यपराह्णे सभार्यादिशवोक्तो संकोच्ये नास्ति व्याधिस्त्यागेन:
पुनः संधानं करिष्य इति सकल्प्य आयतनोपकल्पनादि यथामीति
तसंधानविधानान्तं कुर्यात् ॥ ॥ संभाराश्च ॥ पालाशोदुंबराश्वत्थः शा
मीवैकंकतानां कुंडं ॥ वल्मीकोत्खननवाराहमृत्खकोत्खात मृत्तिकाः ॥
शर्कराः सिकताः इदमदन्धस्ततनुत्वचः ॥ यथा लाभं समाकीर्य पा
वनाग्निं समुद्धरेदिति ॥ ततः ओं इदं तत्स्र्वेपनदुत्पर्कार्य कुल ॥

इति मंत्रेण ॐ भूर्भुवः स्वरिति वाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिद्वयमादाय पु
नर्हिशा कालो संकीर्त्य नाग्निवियोगे पुनः संधानांगभूतं अन्वाधानं क
रिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेअग्नाविध्मा द्विला घारावाज्यभागौ चाज्येने
यंतमुक्त्वात्र प्रधानं। अग्निमष्टेवानमग्निं पवमानमग्निं पावकम
ग्निं शुचिमग्निं पथिकृतमग्निं तंतुमंतं चाज्येन यक्ष्ये। शेषेण स्वि
ष्टकृतमित्यादिसघोपक्ष्ये। इत्यंतमुक्त्वा समिद्वयमग्नावाधाय
परिसमूहनाद्याज्यभागांते कृत्वा स्रुवेण स्रुच्याज्यं चतुर्गृहीत्वा ३९
त्वमग्ने सप्रथा असि स्यस्याग्ने यः स्तनभयो मार्गाय जीः नास्ति क्या
दिस स्वाहाः पुनः संधानहोमे विनियोगः॥ ॥त्वमग्ने सप्रथा असि वृकु॰

स्वाहा। अग्नये इदं न मम॥ ओं यो अग्निमित्रस्य माण्वो मेधातिथिर्वसि
गीयत्री। विनियोगः पूर्ववत्सर्वत्र॥ यो अग्निं देववीतये हवि०॥ स्वाहा॥ या
गः पूर्ववत्। त्वं नु त्वं नित्यस्य वामदेवो ऋषिर्जगती। ओं त्वं नु नस्त्वं चयडासो०॥
त्वन्नो अग्ने न वेस्य स्य आंगिरसो हिरण्यस्तूपो ऋषिर्जगती॥ त्वन्नो अग्ने
न व देव पा०। स्वाहा॥ त्वन्नो अग्ने इत्यस्य गोतमो वामदेवो ऋषिर्वरुणो त्रि
ष्टुप्॥ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य०॥ स्वाहा॥ स त्वन्नो अग्ने इत्यस्य गोतमो वा
मदेवो ऋषिर्वरुणो त्रिष्टुप्। ओं स त्वन्नो अग्नेवमो भवोती०। स्वाहा॥
ओं अग्नो यो ति ऋषिणा माज्यं वि ष्टि नं यर्ह स मिसिं दधातु॥ याः इष्टा
उषसो नि मृ उ श्चाता सं दधामि हविषा घृतेन स्वाहा॥ ओं

२४० पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिंधतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।
घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ।
एवैर्मंत्रैस्स्रुचा चतुर्गृहीताज्येनाग्नावाहुतीर्हुत्वा स्रुवेण स्थाल्या
आज्यमादाय ॐ अग्नये पवमानाय स्वाहा । ॐ अग्नये पावका
य स्वाहा । अग्नये शुचये स्वाहा । अग्नये पथिकृते स्वाहा । अग्नये व्रतपु
मते स्वाहेति पंचाहुतीर्हुत्वा स्रुवेनाज्यस्य स्थाल्यां चाभिघार्य स्रुतान्देहोम ४०
शेषं समाप्याहिताग्नेरनुहुतं दक्षिणं दद्यादिति । ५ ।।
अथ पत्नीकोपासन प्रयोगः । स्वतः पूर्वं मृतायै पत्न्यै दाह
या ह्याग्निं दत्वा शिष्टाहागमो एवं वसायं प्रातर्होमौ कुर्वीत ।

इष्टिस्तु कार्यानंतरं ॥ अथ विवाहोत्तरं दंपत्योर्गृहप्रवेशः ॥ तदा गृहप्र
वेशो होमादिना दारस्य दर्शसंक्रांतिव्यतीपातविष्ट्यादिरहिते चतु
र्थादौ सोमहरिकोरुष्णु भद्रिने गृहप्रवेशं करिष्यमाणः श्वश्रूश्वशुर
गृहे स्यस्यस्या स्या रात्रौस्व देशाचारानुसारेण नागबल्यादि कृत्वा
श्वश्रूश्वशुरदत्तदासीदासपर्यंकादिकं ततः स्ववासोनीकृत्वा नीयाडनंतः
श्वश्रूवादिभ्यो गृहीनवस्त्राशीर्वचनः स्वालंकृतः स्वलंकृत्य पाथेया
सह विवाहाग्निं शकटे वस्त्राप्याङस्थं नयन् हूरघात्वेन तद्र्यासस्य सूर्या
सावित्री सूर्यासावित्री त्रिष्टुप् ॥ वध्वा यानारोहणे विनियोगः ॥
अनेन यथाविभवं गजाश्वादियानमारोहयेत् ॥ यौग्ये रवासो नियमः ॥

नेनषरा

यानाद न्येमशिबिकादिना प्रयाणे मंत्रः । स्वग्रामपि याह पद्भ्ये स्वगृह हग
मने नायं मंत्रः ॥ गमने यद्यन्यानान्यानि दोस्यात्तदा विधिः ॥ अथ नव
नी नियतेहनिर्वाहेन वधू नाव मानोहयेत् ॥ अथाज्ञ होमेनुत्तपा
र्धनंउद काङ्कचारयेत् ॥ नियमानावधूर्यं दिवे र प्रिये गादिनानादि
तिन दाह्मी वरू दंती तिरश्चंडपेत् ॥ अयं विधि स्वग्रामेपि प्रवस्य वि
शेषात् ॥ प्रोष्ठनेषु दशाहक्ष्य चतुष्पाथेषु ॥ मा विदन्यरिपंथिन इति
रच्चंडपेत् ॥ वसनो वसनावांक्ष्य काः संनिचेत्तनाह समंगली रि
यं वधू रित्यवेक्षेत ॥ इह प्रियमित्यनया गृहे प्रवेशयेद्वधूं ॥ अयं
विधिः स्वग्रामपि नाहरवं भवति ॥ अथ यमकोस्नानक्रमः ॥ विना ४९

वध्रसूक्तमंत्रेण पथा हियानमानो व्यथिवाहहोमेंद्रा कदाचो पितमङ्गस्य
मयतीन यत्नस्कमंगली लीस्कत्तं पठद्भिर्विप्रैर्बंधूभिस्सुवासिनीभिश्च
स्वमंगलसंयुक्त दर्पणपूर्णकलशाक न्यापुष्पाक्षतदीपमालाधूर्धू
र्त्ताद्यैर्मंगलतूर्यनादैश्चस्वगृहं संनद्ध चतुरस्त्र गृहद्वारे सुवासिनी
भिर्निराजितविघ्नहारवधूपाणिं गृहीत्वा गृहमध्ये दृढतिहृदयप्रियंप्र
ज्यात् इतिस्वगृहं प्रवेश्य स्वयं च प्रविश्य तंडुलचतुष्के कुर्यात् दैवतं
लक्ष्मीं च संपूज्य विधेः पुण्याहवाचनं ॥ ननो गृहप्रवेशनीय हो
मः कार्यः । अस्माभिस्तु आचारानुसारेण पूर्वं कर्तव्यतयोक्तः । ननु शु
भदिने स्वस्यादिवा च विवाहस्थलं तु तः स्थलेऽग्न्यं तांवधूं यात्रानुप

गोरा०१

२४२

गच्छेदिति। नारायणबलिप्रयोगस्तु सर्वदेशेष्वनुष्ठानाभावान्नोक्तः॥
॥ इति श्रीगृह्याग्निमेधस्वरस्कन्दभट्टनारायणकृतौ प्रयोगरत्ने वधू
सहितवधूगृह्य॥ गृहप्रवेशविधिः समाप्तः॥ ॥ ७॥
श्रीगणेशाय नमः॥ आश्वलायनमाचार्यं प्रणम्य पितरं गुरुं।
गृह्याग्निमेधस्वरस्कन्दो भट्टनारायणः सुधीः। पंचविंशतिसंस्कारेष्वन्त्या
द्वादशसंस्कृतिः। पाकयज्ञान्प्रसवादीन्शिष्टैरनुष्ठेय॥
अतः परं द्विजातीनां संस्कारो नियतोच्यते। संस्कारसहितानां तु ४२
तेषां जन्म निरर्थकं॥ पंचविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः।
ते पवित्राश्च योग्याश्च श्राद्धादिषु निमंत्रिताः। गर्भाधानं पुंस

ना

वनं सीमतोन्नयनं चेव च। ज्ञात कर्म नामकर्मान्निष्क्रमोन्नप्राशनं परं। चौ
लकर्मोपनयनं व्रतानां च चतुष्टयं। स्नानोद्वाहौ चाग्रयणाप्मष्टका
यथा तथा। श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणं। उत्स
र्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः। श्रावण्यादिषु त्रिषु पौर्णमा
सीषुक्रमेण श्रवणाकर्म आश्वयुजीकर्म प्रत्यवरोहणाख्यानि
कर्माणि पर्वण्यमावास्यायां क्रियमाणां पार्वणमित्यर्थः। संस्कारा
नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः इत्याश्वलायनाचार्योक्तपञ्च
म संस्कारत्वान्नियतत्वात्तथाजन्मनोऽनर्थक्यरूपकरणानिंद्याप
च विंशति संस्काराणां नित्यत्वात्। पुनश्चैषां नैमित्तिकवार्षि

नागाव५

२४३

243

कमासिकनित्यभेदेन चतुर्विधत्वं स एवं वाह। नैमित्तिकाः षोडशो
क्तास्सपुत्राद्यवसानकाः। सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका
मताः। मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकं। महायज्ञास्तु नि
त्यास्युः संध्यावन्द्याग्निहोत्रमदिति। नित्याः प्रात्यहिकास्त्यर्थः।
॥ ॥ ॥ एवं पञ्चविंशति संस्कारेषु गर्भाधानाद्याः अष्टादशोक्ताः
॥ इदानीं श्रवणाकर्माद्याः सप्तावशिष्टा उच्यन्ते। तत्र तावच्छ्रवणा
कर्मोच्यते। श्रवणाकर्म सर्पबलिं चमुक्त्वापि केचित्कुर्वन्ति। यु ४३
क्तं तु पर्वाशिनैवकार्यमिति। श्रावण्यां पौर्णमास्यां परेह्नि वा हि
श्राद्धकृत्यादिवे वयवानां व्रीहीणां वा लौकिकाग्नौ भर्जनेन

प्रसङ्गमि नाथानाः स्वात्खंडित प्रवश्रीघ न्यनरस्यत्लौकिकायो मर्ड्
नेल्लुखानस्यी ष्ट रूपेः सत्कुम्भि र्नवैकल्लशीघ्र एर्यबलि श्वेपसायन
म्रतावै, केकतीदवऽमपि संपाद्य तडुभ यंग्र हका द्यादि त्रेबितन
वेश्रिवर्य निधाय। बल्व्यर्थं ग्रहस्य प्राच्यां शुचिं देशं परिग्रहीया
त्। इहत्क पिष्या मीति। व्रीहीश्च रूपाञ्चं पुनाज्ञा शकपालं चसेपा
द्य धानांसमायी हस्ताद्धा धाना लौकिकाज्येनो त्का स्रुच्यै कपाले
निधाय। पनाअनु क्ता आर्यो धानापाचां तरेनिद ध्यात्। न तोसम्मी
नेस्स्यैश्छु चिः वैपैत्र पाणिः प्राणानाय मद्यदेशकालौ सकीर्त्य म
मपुत्रपौत्रादीनां च योग निवारणार्थ मस्त पापक्षयद्वा ना श्री पर

नं०॥ श्रम २

२४४ मेश्वरपृषीसर्थेनिर्वापविधिरूपं श्रवणाकर्मेकर्तिव्यइतिसंकल्यस्य।
व मिदंयँवाअदायपुनर्दैशकान्तौसंकीर्त्य अस्मिन्श्रवणाकर्महोमदे।
वतापरिग्रहार्थे अन्वाधानंकरिष्ये। अस्मिन्नन्वाहितेऽग्न्याविस्या
दिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वाप्रधानदेवतामग्निंचतुर्वीयंचरुद्र
व्येणाच्युतसोमाग्निंपुरोडाशेनअग्निमाषयाज्ञेनवाऊदेवताधा
नाद्रव्येणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्येइत्यंतमुक्त्वा। ॐभूर्भुवः
स्वः इत्यग्न्यन्वाधायपरिसमूह्नादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वाचरु ४४
पुरोडाशदेवतानांपंचानांतंद्रिकंचतुरश्चतुरोमुष्टीन्निरूप्यतूसं
ख्ययात्रंश्रीप्रोक्ष्यावघातादिकृत्वाधृश्शाल्यचरुंपुरोडाशमातंडुलार

प

पे

जि यथासागरीरथकृल्लसपुरोडाशार्थान्स्वयं किंचित्स्वयंयोविंशतिब्रीह्य
ल्लस्तौ निप्रस्थं घे पत्न्यादास्याश्चैषणी न च्छर्पोश्चोत्तरतश्चर्यथ सग्नो द
क्षिणाग्रागस्थाद्गिं निधायायाग्नेः पश्चात्सविल्लनणमध्येऽप वेषास्थ्यामि
नु प्रादेशमितयोरुद्धियकाष्ठेनङ्गावंगारौ रथकृल्लस्यतयोरेकं वायव्यो
प निधस्याऽउपरस्तस्याव शिरसीयसमवत्त्राप्य तस्मिन्चरुपात्रमुपधायत
दुपर्यंगारं निक्षिप्यद्वेचिस्रावेपिहस्तकार्थमयः प्रनीणयशनावेप्रसा
स्याग्नौ प्रताप्यशोषयित्वास्वाग्ने निधायशीतेतस्मिन्पात्रीचववीपुरो
डाशार्थं पिष्टं निक्षिप्य एषां पात्रोदकस्रुवेणपिष्टे प्रक्षिप्य एवं प्र
तप्तोदकेन पिष्टं संमिश्र्याः पिंडीकृत्य सपुरोडाशंपदिहंतकपालादेगार
कौतरणोनापोस्यचरुस्थालीस्थांतदुलाग्नावेप्याश्चरफमाचरकृमाकृते

४५ पुरोडाशं कृत्वा कपाले निधायाङ्गुष्ठश्लक्ष्णी कृत्वा ऽपसं कृत्वा
ऽयादग्निचरोपरि हविर्भिर्भिः पर्यग्नि कृत्वा पुरोडाशमुल्मुकैः प
तापयद्दर्भैः प्रज्वाल्य तत्रैव स्रुचं तेनाऽपधि साग्न्युपरि सांगार
भस्म निक्षिप्य हस्तौ प्रक्षाल्य सेचायपात्रे प्रक्षालयेत्। तत
श्च आज्यमुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य स्रुवं स्रुचं च संमृज्य पुरो
डाशोपरिस्थितभस्मादि वेपेनापोह्य चरुपुरोडाशं बर्हिष्याघार्य
ह्यास्य चरुं बर्हिष्यासाद्य तंडुचरतः पात्रोत्तरस्थितलौकिका
ऽग्नेः पुरोडाशमेडयेत्।। पप्रकटन्द्रसमाऽर्चितान् तंडतेस्त
अकोत्र नकोष्यधानात् आसाद्य ध्यायेनायाज्यभागौ तेहुते

अग्न्युर्ध्वनाज्ञ्य योर्द्धचैय यथागोत्रं चतुर्वानपि चवारं वावदानधर्मेणा
वदानाग्नेनयेस्यादिमं चैत्र्ापंतं स्वाहाकारंपठेन्नाहुति चतुष्टयं चजुहु
यात्॥ ॥अग्नयेइदंनममेति आहुति चतुष्टयेपिस्यागः। अग्नेनयेत्या
दिच्कू चतुष्टयस्यअगस्त्य ऋषिः अग्निर्देवताचितुपूर्व्वीदः। छ्रवपा
कर्मप्रधानचरुहोमेविनियोगः॥ॐ अग्नेनयस्याद्विच्कू०॥स्वा
हा॥अग्नेत्वंपानयानव्याअस्मान्०॥स्वाहा। अग्नेत्वमस्मयुयोध्य
मीवा०॥स्वाहा। पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरुतप्रियेण॥स्वाहा॥त्वन्तःसव्यपाणि
स्त्रं पुरोडाशमवदायाद्धितंभिनं धार्यपंचावदानीजुहुत्रिभिर्धार्यः ॐ अच्यु नादक्षिण
तायओमायाग्नयेस्वाहा इतिअपर्यावर्तयन्तुहुत्वा च्युतायओमाया

पाणिं प्रो
क्ष्यापत्नी
येस्

नारा०

२४६॥ ग्नय इदं न मम इति त्यजेत्॥ ततो यस्मिन्नाड्ये पुत्रो ऽशाः स्त्रि पितरस्त
दाऽऽद्यैकदेशं भक्षवे पोदा पो मानो अग्न इत्यस्यागस्त्याधिरग्निस्त्रिष्टुप्॥ अ
ग्न्या वाज्यहोमे विनियोगः॥ मा नो अग्ने च सज्जो अप्सायो वि०॥ स्वाहेति स्व
वेण हुत्वा अग्नय इदं न मम इति त्यजेत्॥ ततस्त्वां इति वन्येनापस्तरे
वा काया नादिष्टिवीपधि त्राभि वार्येशं नो भव चित्स्यस्य विशिष्टो वा
ज्जिन हिन्दुष्टुप्॥ आज्यवपाकर्मप्रधानत्वात् होमे विनियोगः॥ ॐ शं नो
भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः॥ जम्भयन्तो ऽहिं वृकं रक्षांसि
सि सनेम्यस्मद् युयवन्नमीवाः॥ स्वाहा इत्यं हुत्वा वाजिभ्य इदं न ॥४६
मम इति त्यजेत्॥ ततो ऽश्मन्नाधानाः पुत्राद्य मात्रेभ्यो दत्वा चरुस्थाने द

प्र

देशातः स्विष्टकृतेद्द्ध । स्वाहेमशेषं संसमाप्य घृतपवित्रं ग्रंथिं विसृज्य
शुद्धदेशे क्षिपेत् ॥ इति श्रीप्रयोगरत्ने श्रवणाकर्मप्रयोगः ॥ अ
थ सर्पबलिप्रयोगः ॥ आचम्य पवित्रे धृत्वा प्राणानायम्य देश
कालौ स्मृत्वा मम भार्यापुत्राप्रदचा...त्यसमेतस्य श्रीमोत
रिक्षादिव्यादिश्यसर्पेभ्यः संभावितबाधापरिहारद्वारा श्रीपर
मेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्यविधिरूपं सर्पबल्याख्यं कर्म करिष्ये ॥
इति संकल्प्य पूर्वं शिक्यस्थापितदर्भिमादाय शिक्यस्थापितो
कलशादिकं तस्मिन् कुंभे स्नानमापूर्य गृहीत्वा गृहान्निर्गत्य प्राच्यां
दिशि भूमिं परिगृहीते देशे मानसायघप्रोक्ष्य ॐ सर्पदेव
ताभ्यः स्वाहा इति मंत्रेण दर्भशृंखलिकां स्नानं प्राङ्मुखो निक्षिप्य

४७ सर्पदेवजनेभ्य इति स्थण्डिले द । बल्के बलिं दत्त्वानुश्रावयति केनापि व्यवधानं
जकाये मापपरि दानात् । ततः हस्तेनाञ्जलिः ये सर्पाः पार्थिवा ये अन्तरिक्ष्या
ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्षं तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति
मन्त्रेण सर्पानुद्दिश्य संहताभ्यां पाणिभ्यां नमस्कृत्य बलिं प्रदक्षिणी
कृत्य पश्चाद्बलेरुपविश्य ॐ सर्पोसि सर्पाणां सर्पाणामधिपतिरस्यं
२४७ नेन मनुष्यांस्त्रायसे पूपेन सर्पान् यज्ञेन देवांस्त्वयि मा सन्तं त्वयि
मा सन्तः सर्पा मा हिंसिषुः ध्रुवां त्वा परिददामीति मन्त्रमुपांशु सकृत्कु ॐ
र्याज्ज्येष्ठक्रमेण पुत्रक्रमेण नामग्राहं पुत्रादीन् परिदद्याद्देवी । ध्रुवाममु
केन परिददामीति पुत्रं ध्रुवाममुकां त्वा परिददामीत्यपत्यादुहितरं ।

अथ वामुकां ते पवित्रं ददामीति भार्या॥ अथ वमो ते पवित्रं ददामी स्वात्मानमि
ते॥ अन्यः केनी चेत् मां पवित्रमाने यज्ञमानं नाम दिनीयोत मुत्का
पवित्रं ददामीति वदेत्॥ ततः प्रति पद्मारभ्य प्रत्यवरोहणपर्य
न्तं सायं प्रातःकाले घृतपेवं दद्यात् तैजे चस कुभिः ॐ चिभिः ॐ चिदे
शाबलिं हरेत्॥ ॥ततश्च नमस्कारादि पवित्रार्पणं न कार्यं॥ अ
थवा श्रावणपूर्णिमा पद्मारभ्य यस्मिन्न हनि प्रत्यवरोहणं क्रियते
ति मार्गशीर्षकृष्णचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा क्रियते तस्माद् दवी
चीनां नैदिनां नित्यं सद्वृद्धिप्यां पवित्रार्पणं क्रियते पूर्ववत् सा
यं प्रातःकाले स्तोत्रवलिं सदैव दद्यात्॥ तदा च प्रथमव

नाग॥

२४८॥ -लिदानांवैं नमस्कारादिपनीतानां तं सर्पदेवन प्रत्येकं। ततः पायसप्र
थी निस्सृज्य पुच्छदेशे क्षिपेत्। अत्र तद् हरेवाखिलं बलिदान मु
ख्यः पक्षः श्रवणाकर्म सर्पबलि प्रतिवर्षं कार्यं विशेषश्च वृपात्। द्वि
द्विश्राद्धप्रभृत्यार्थं तं त्रेणैव कार्यं॥ ॥इति श्री प्रयागमते सर्पबलि
प्रयोगः॥ ॥अथाश्वयुजीकर्मप्रयोगः। अश्वयुजे मासे पौर्ण
मास्यामाश्वयुजीकर्मकार्यं। पूर्वेद्युः कर्त्ता पल्लेपनादि प्रस्यव रोह
णे वक्ष्यमाणमार्गेणाभिवेशनमलं कृत्य भूमिं च समीकृत्य पर्वेद्युः ४८
स्त्रीपुत्रादि समेतो ध्यम्यादिविधाय पश्चकुशचिवासाः प्रातर्गोपासन
कृत्वा स्थालीपाकश्राद्धं विधायदेवन पचिषेणाणानायमर्देशकाले

ब

विशेषस्नानं=

स्मृत्याममश्वि पुत्रादिसहितस्यान्यतायेक्षितस्यैविषुयसंपूर्णता
एर्णान्वसादनसिद्धिर्होमाश्वीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तस्याविधि
रूपमाश्वयुजीकर्मकरिष्य इति संकल्प्याग्निमुपसमाधायास्मि
नाश्वयुजीकर्मणि देवतापरियहार्थं मन्वाधानं करिष्ये इति सं
त्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा अत्र प्रधानं पशुपतिं चरुद्रव्ये
ण पषातकं एषातकद्रव्येणाश्वेषणास्विष्टकृतमित्यादि सद्योय
क्ष्यइत्यंतमुक्त्वा समिद्द्वयं चर्यं वाय्वा धायपरिसमूहनादि ए
र्यापात्रेनिधानानंतरं व्योऽग्नेः प्रत्यक्कुशपर्पे पवित्रवतिपेस्यु पात्रे
स्मारुद्धंनिर्वपामीति चतुर्नाममुष्टीश्चर्यार्थं निरूप्य तस्संरख्यया

ठ

ना.

तथैव प्रोक्ष्यावघातादि चतुष्पणां तंडुलां चाऽऽज्य मिश्रं पयः एषा
४८ तकार्यं हविर्नैवेद्यं कृत्वाज्यं संस्कृत्य एषा तकश्चरु श्रप्योसहुप
येपिन कृत्वा ज्योत्वासनाद्याऽप श्रागांश कृत्वा सनादिं छिन्नचा येथ्यः
ससलिलं धावाग्नमनऽपचेश्यावद्दानं धर्मेणचरुमवदायाऽ
पशुपतये शिवाय शंकराय एषातकाय स्वाहेति हुत्वा पशुप
तये शिवाय शंकराय एषातकायेदं न मम मेति संहोत्र ।। ततो यजू
मानां कृत्वा च न्यङ्गपस्त्वा येस्य चरुणे व एषा तकृ छिन्नवहायपाय
चारयेत् ।। ततो यजमान कुर्नमे एतेनां पूर्णमेमा प संतु एषा र
तकायस्वाहेति अं डिद्धिकैच हुत्वा एषा तकायेदं न मम मेति संडोत्र ।

कृतं

चरु एषान कशोषेणास्विष्टं हुत्वाद् ध्मासेन हन होमकर्मशो वंसमाप्य पवित्र

यं थिं विसृज्य शुचि देशे क्षिपेत् ॥ ॥इति श्री प्रयोगतन्त्रे अ र्थयुजीव

र्मप्रयोगः ॥ ॥ अथाग्रयणप्रयोगः ॥ ॥शरदी पौर्णमास्याममा

वास्यां वा पर्वणि तद्वा भेरुत्तिकादिविशाखांते षु पुं देव नक्षत्रे

षु अन्यतमे चंद्रोनुकूल्ये अग्रयणं कार्यं । प्रातर्यो पासनं होमं कृ

त्वा संकल्प पूर्वकामाभ्युदयिक श्राद्धं विधाय पवित्रे धृत्वा प्राणा

नायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम सरोगेऽद्य चानिरत्तिश्री यशोऽन्नप्रा

प्ति द्वारा श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं नित्य विधि रूपमाग्रयणं क वि

ष्यंतीति संकल्प्या ग्निमाग्रयणाख्ये कर्मदेवता प रिग्रहार्थम

नाथन

२५० चाघारौ कृत्वा घोद्रसादिच्युषी आज्येनेयंतमुक्त्वा अत्र प्रधाने इन्द्रा
ग्निविश्वान्देवान्‌धोवारथिको वचरुद्रव्येणाश्रेषेणास्विष्टकृतमि
त्यादिसघोयक्ष्येइत्यंतमुक्त्वा समिद्वयंत्ययेयाग्नावाधायपरिसमू
ह्नादिपर्णपात्रनिर्यातानौतुंशाकृतंचरुंस्थाप्यप्रस्तराग्रेऽर्घेपवित्र
वेनीतरुल्लौत्रिचतुर्वामुखीन्निरूप्यतत्स्रुक्स्थापितथैवप्रोक्ष्यावघा
नादिचरुश्रपणानंतरंस्रुवा आज्यसंस्काराघाज्यभागांतंकृत्वाऽव
दानधर्मेणाज्यचरुमवदाय। ॐ सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभिःसजूरि ।।५०
न्द्राग्निभ्यांस्वाहेति हुत्वा इन्द्राग्निभ्यांनममेतित्यक्त्वापुनरवदाय
ॐ सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभिःसजूर्विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा।

श्र

विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम मेति पुनरवदाय ॥ ॐ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधा
भिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यो इदन्न मम मेति नि
स्वआज्याहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतञ्च हुत्वावशिष्टं पात्रान्तरे कृत्वा तस्मा
त्सव्यपाणौ कृत्वा ॐ प्रजापतये त्वा महं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं य
शसे मह्यमन्नाद्यायेति मन्त्रेण दक्षिणपाणिना पाणिनाच्छि प्राश्य ॥
भक्षमन्त्रः श्रेयसमनेषु देवेषु यास्वयावशोमसमयशो महीयाचास
नो मया प्रविशतिनयावशो हशस्तोमे वंद्वि पदे शं चतुष्पदे इति मन्त्रेण
प्राश्य । द्विराचम्य नचैवोपविष्टः ॥ ॐ अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्य
मासि सर्वाननु प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमाम

भ

नाग०

५१ ऐंधिमान्त्वयामहंइड्इतिमंत्रेण।अनेनाग्निमालभेत।तत[illegible]नीमध्यम
हविःशेषमुसंचकृप्राश्नीयात्।ततोयजमानइध्मसंनहनाद्दिपरिषे
चनोनैकर्मशेषसमाप्याधनपवित्रग्रंथिविस्रस्यशुचिदेशेक्षिपतू
इदमाग्रपणेयदाश्वयुज्यांपौर्णमास्यांक्रियतेतदैवकालदृष्ट्वाइदाश्वयु
जीकर्मणासहसमानतंत्रतासकृत्तिनचाश्वयुजीकर्मप्रया[illegible]कृत्वा
ग्रयणप्रधानहोमः।द्वयोश्चयोर्गयोःस्विष्टकृदित्यादिज्ञेयं।यवाग्रयणं
नकार्यंश्यामाकैस्तुप्रस्तवंकुर्यात्।नाग्रयणंशास्त्रोक्तंवेदृष्टत्वात्।इद
नाग्रयणमकृत्वानवान्नभक्षणस्यनिषिद्धत्वात्।कर्मप्रेषुनोतनवान्न
लाभेनचधान्यभक्षणाधिकारार्थमल्पमासेपिकार्यं।अनापदिकु
र्याद्दरुच।अग्रयणाकरणप्रायश्चित्तंकात्यायनः।अकृताग्रयणोश्नीया

नवान्नं यद्वैनतः ॥ वैश्वानरवापकर्तव्यश्चरुः पुण्यो हविः स्मृतैति ॥ ॥ इति
श्रीप्रयोगरत्ने स्मार्त्ताग्रयणापर्य्ययोगः ॥ ॥ अथ धूपस्यचरोहण ॥ तत्र मार्गशी
र्षां पौर्णिमास्यां तत्सुवर्णेषु चतुर्दश्यां वा कार्यं ॥ दिवैव गृह ॐ जान्ते पत
दाच्छादन निम्नोन्नत मीसमीकृत प्ररूणया मागाग्य [illegible] नरूपं नि ठा
वृत्तानान्तेकान्तं विधाय फलवाहितधान्य [illegible] णार्त्यपल्लव निर्मित वृक्षायन्नं
यंकटं संपाद्य सकल्पपूर्वकं प्रत्यवरोहणां गंतां दाश्राद्धं विधाय सूर्येस्तमि
तसायमोपासनं कृत्वा । शुचिः पवित्रे धृत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम सस्त्रीपु
त्रादि सहितस्य [illegible] चरस पंबाधानिवृत्त्यभ्यदेतं सौमनस्य द्वाराश्री प मं
रमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपं प्रत्यवरोहणाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्या
ग्निमुपसमाधाय समिद्द्वयमादाय पुनर्देशकालौ संकीर्त्य [illegible] क्रियमाण प्र

नारा०।

२५२ ।।

यववोहविर्होमे देवतापरिग्रहार्थं मन्त्राचानास्यां कर्मकनिषेधा । अस्मिन्नन्वाहि
तेऽग्नयो न वेदसमग्निस्त्वादिन्धुषीआज्ये नेयं तमुक्ता । अचवर्चानं ।
द्विःश्वेतं पायसेन यमसन्नह नेनरः इ मि सादिस घोयस्येइयेत मुक्ता । स
मिधा वय्यावा दध्यात् । अचास्मि रूरुत त्रा हितेननत क्रोर्तिनं पतिसमूह
नादिपूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा प्रधानदेवतायै श्वेताय द्विः श्वनुवोऽग्नी हि मु
खिं स्त्रक्सं निरूपत्थेव मोक्ष्य पयसि चरुं श्रपणा धाप्यैज्य स्नागांतं कृत्वा ।
स्रुताद्विभिरन्वारब्धोऽवदानधर्मेणावदाय । ॐ अयश्वेतय दाव हिए
वैं च चारणपणो चासयश्च वारुणीइमाः सर्वोश्च नाऽबो धवीःस्वाहा । ५२
ॐ नवेश्वेतस्याध्यायाये हिंऽ घानविंचन । श्वेताय वैदार्व्याय नमः स्वा
हा इति द्वे पयसा कुलीरुच्चो भय च श्वेताय दैनममे लियजेत् । ततःॐ

252

म

अभ्युपगमः प्रजापतौ पञ्चत्वं प्राप्ते यादि समग्निमीक्ष्यमाणो अग्निसाक्षि शिवोऽन
सुमनाऽनुचेष्टः त्वं हमैवेति संबुध्य तं मन्त्रसामर्थ्येन । ततोऽग्नेः पश्चाद्देशे ९६
पूर्वे पल्लवान्त निर्मितं कटं कर्त्रा शय्यानार्थं स्वयमास्तीर्य स्त्रीपुत्रादिसहितस्त
३ स्मिन्नुपविश्य । स्योनामेषां निधिं लुंपिष्यीयत्री । उपविनियोगः । ॐ स्यो
ना पृथिवी भवानृक्षराऽनिवेशनी चेउपदे । एतदारभ्य मन्त्रोच्चारणाहीः स्त्री
बालव्यतिरिक्ताः स्योना पृथिवी स्यादिन्द्रस्वस्त्ययन पर्यन्तानउपयुः । ततः
स्तत्र प्राक्शिना उदङ्मुखो दक्षिणापा र्श्वे न शायिना गृहीणो नंतरं यथाज्ये
ष्ठं सर्वे पुत्रपौत्रास्तथैव शायीरन् । ततउत्थाय पविश्य प्राङ्मुखाः अतो दे
वा मेयां निधिं दिक्षुर्णीयत्री । उपविनियोगः । ॐ अतो देवा अवन्तु इत्यृचौ च
उपविश्य पुनरपि तथैव शायीरन्तोऽथोयापविश्य पश्चिमाभिमुखाः यतो विष्णु

५२ चित्रं मे इति द्वयं पादसंस्कृत्य पित्वा पुनस्त ध्येवशायी चोथोपोदकुस्वङ पविश्य ।
253 इति व्यासः संघ्यामभिः इति तत्रीय पाहि । संस्कृ पेयुः । तत्र नमीतास्वि स्वस्व दर्भोदु
ग्याधावेणास्तु प्रहरणादिकर्मशेषं समाप्य पवित्रग्रंथिं विस्रस्य शुचिदेशे
क्षिपेत् । ततः सर्वे यथाशाख्यं शाधितोथा पाथोदिने सूर्ये कृतसंध्याक्रियाः संगम्य
प सोमी सवितुः सूर्यनानिऊ पेयुः ॥ ॥ नानि च ॥ ॥ उदुत्यमिति त्रयोदशर्चे मि ४
स्य कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता नवाद्या गायत्र्यों त्याश्चतस्रोनुष्टुभः जपे विनियो ऊँ
गः । नुवर्चमेवेत ऋष्यामिति काण्विकायां । चित्रं देवानामिति षडृचस्य स्वकु
प४ त्सांगिरस ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप् । नमो मित्रस्येति द्वादशर्चस्य सूक्तस्य सू
र्याभितपाः ऋषिः सूर्यो देवता जगती दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो नो दिवस्पात्विति पंचर्चस्य
सूर्यपुत्रश्चक्षुर्ऋषिः गायत्री । अनो भद्रा इति पंचदशर्चस्य राहूगणपुत्रो गौतम ऋषि
र्विश्वेदेवाः पंचाद्याः सप्तमी जगत्यः षष्ठी विराट् स्थाना त्रिष्टुप् । स्वस्ति नो मिमी

५४

नाभिनी पंचर्चस्यात्त्रिर्विश्वेदेवाऽगन्नीअं स्त्रिंशु ष्टौ सर्वे षांऽप्येविनियोगः।
नानि सर्वाणिऽप्ययुः। अपि बहुत्वात्त्च नाऽत्रि स्यांनेनानोयजमानः संस्कृतान्ने
कु नस्याऽदुष्यंऽनयुक्ते नात्रिनाधिकार एवास्यैव्याब्राह्मणान्नभोजऽपि त्वात्तैः स्वस्य २
यनवाचयेदित्ति। इदमपि कर्मा चकुर्त्को अंवेलिः युक्तेऽपविञ्जसंपर्णातपु
पवासीकृत्यो ऽत्रारायीनेनिंगा ।। इतिश्रीप्रयोगनलेपसत्रसोहणप्र
योगाः। ।। अथपिंडपितृयज्ञप्रयोगः ।। सचानाहिताग्निनापिकार्यः। एवमना
हिताग्निर्नित्यश्रपणीयोऽग्निप्रणीयज्ञकुर्यादित्युक्तत्वात् नित्यो औपासना
ग्नावित्यर्थः। तस्य चायमाहिताग्नितो विशेषः। हविः श्रपणं स्रुचा तिष्ठन्य
नं कुर्यात्। ।। नतोदिप्रणीतस्थो पसमाधानं यपिसनपांचहत्तानन्तोवर्गाति
प्रणीताद्ध्यसादिसमानं। यस्मिन्न होतानेपर्वप्रति पदोः संधिः न त्रपनाके
पागादिने नसर्वदिनेवा पिंडपितृयज्ञ [illegible] कार्यः। अहोपाज्ञसंधौ तुयाग द्
दिनैरेव निवनिस [illegible] निं प्रज्यात्य श्रंतुचिःप्रा

नारा०

वायव्यां — २ अग्नेरभिमुखो अधिंधाता:

२५४ नालायम्यथन एवित्रो देशकाले च त्यापि नृ दक्षिणतो अग्ने पश्चिमे यथा स्थाप्य
र्धं पिंडपितृयज्ञः कर्तव्य इति संक। तथ्य। परिस्तृणा प्राग्मे पात्राणि दर्भैः परिस्ती
र्याग्नीशान्यां वाग्रयाय कावूदर्कोनास्त्वी येपि पुष्पे तेषु च तुल्ला किंद्धपि सा
२५५ मुत्रुखलं मुसलं स्फ्यं वेध्रवा इध्मा जिनं सकृत्सु नं बाहिं तिया मेक्षण पाशल एक — लुस्तु
मेक मंडलं च पात्री यो गृप्त्य भिक्षान्युके कशा आग्रे यदा स्थान्या सादयेत।
स्पष्टः ॥ का छरवड्कं स्थो: आज्यं नक्षपात्र्यां स्थु कुधुवा॥ शेषं प्रसिद्धं॥ पात्राण्युत्ता
नि छत्र साकमडकुडलेन प्रोक्ष्य स्थालीं शूर्पं चादाय अग्रे दक्षिणतो वस्थितं ब्री
रु हिमक्षं कटे दाक्षिणानं आघरस्था कीं शूर्पे निधाय ब्रीहिभिः पूर्णं पिक्षाय यथास्था — ५४
नीमुखो परिस्था: श्रुर्पे पतीनि यथानि मृज्य स्थान्यास्य दक्षानुः पत्नि नावृज्ञहीत्र
शाकदेः श्रास्थापेः पश्चिमतो वायव्यायी वेअस्त्री [illegible] जिनेऽउल्लूखलं निधा — ५५
तार यन चेत्सा नृब्रीहीन्नियायाये यापाभिमुखः पानि [illegible] सापत्न्याऽवहतानृ सकृत्
पर्लि कुल नानेवि नियमल त्वत्प्रस्थापि त्तानृजी च तंडुलान् श्रपयेत।। चरुमत्तु

वि

य

नास्येवाग्नेर्नैकं प्रदीप्तमुल्मुकं गृहीत्वा प्रत्याग्नेयां दिशि स्थलेषु चिरस्थं डिंस्के
य रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः सुतः स्वधया चरंति। प्रयाणुत्तो निपुरो
निपुरो यय ज्ञरंस्य प्रिष्टां क्रा कव्यअगुदात्यास्मादिति मंत्रेणानीच्यानमंती। अपनी
तास्य मग्निमाग्नेयाग्रकैर्दर्भैः परिस्तीर्य दक्षिणाभिमुखो अपहता असुरा रक्षांसि
वेदिषद इति मंत्रेणोपासनानि प्रणीतयोर्नेता लेखापन संध्या न्तपाणिद्वय व्यो
गृहीतेनैकं शलाकेन वा प्रत्यग्भिमुखो लेखामुल्लिख्य तामद्भिरभ्युक्ष्य सह
दाच्छिन्नबर्हिषा छायान्तस्तु नमाज्यं विलापितमुत्पूतं नवनीतं वाद्य। वाया
मासि च्यामे दक्षिणतः कुशेषु त्रासाद्य ध्रुवास्थामाज्यमादाय चरुमभिघार्य
उदुद्वास्याग्निप्रणीताग्नेः पश्चाद्दर्भेषु आसाद्य तद्दक्षिणतो स्पंदनांक शिशूर्प
बर्हिषान्यासाद्य दद्यत्। ततोग्निप्रणीताग्नेः पाश्चमतेउपविश्याचीर्यैसा प्राची

स्कवेदयमस्यत न२ ज नं २

२५५ नावोस्यभिचारितमनलिमितंपैदक्षादारुकमममभिध्यंपित्नतीर्थेनतूष्णींमयानां
धायस्कवेणाङ्ग्यमाहायंमेक्ष्नणेठपस्वा। यङ्खिन्नचरुं(ह्वियामविशडयोततभ्रागम
255 यादंगुच्छमर्चेमात्रेमेल्लपानावदायपुनःपुर्वभागादवदायपात्रस्थमवचंचाभि
चार्य। सोमायपितृमतेस्वधानमइत्यनिधूणिनामेदक्षिणभागेपराचीनपा
णिनाजुहुयात्। सोमायपितृमतेस्वधानमइतिस्यवेत्त। पुनःपुर्ववद्दक्षिणपार्श्वा
रच्छचतोवदायाग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइत्याग्नेरुत्तरभागेपूर्ववज्जुहुया
अग्नयेकव्यवाहनायनममेतित्यक्त्वोपवीतितूष्णींमेक्षणमग्नौप्रक्षिपेत्॥ ह
स्वधानमइत्यस्यस्थानेस्वाहाकारेणवाहोमः। आहुत्योर्वाच्ययः। उपवीतित्वेम नदा
सव्येनानुप्रहरणपर्यंतं॥ यथाग्नयेकव्यवाहनायेतिप्रथमाहुतिः। सोमाय ना3
पितृमतेस्वाहेतिद्वितीयाहुतिर्याज्ञवल्क्यादिवत्। ततःप्राचीनावीतीपूर्वकृतन्ते

नी

स्वायां स्थापितकमंडलुजलं दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेनाभिप्रे याप वर्गस्थं धुं तां पि
तनः पितृभ्यो धुं तां पितामहाः पितृभ्यो धुं तां प्रपितामहा पितृनिमं चैः स्विधि निनयेत् । ततोहुतशे
षेणसाज्येन त्रीन्पिंडान्कृत्वा तस्यां लेखायां प्राचीनावीतिः प्राचीनपाणिः पि
तृतीर्थेन तान्पिंडान् आग्नेयापवर्गे पित्र्यादिभ्यो दद्यात् ॥ ॥ तद्यथा ॥ एतं ते अ
मुकशर्मन् ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति एवं पित्र्य । एवं पितामह प्रपितामहयोरपि
ततः अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं इति सकृत्पिंडानन्नमेभ्यस
व्येन पार्श्वेन व्यावृत्योदङ्मुखोऽस्त्वा । यथाशक्ति प्राणान् नियम्याव्यावृत्यअमी म
दंत पितरो यथाभागमावृषायिषत । ततः पुनस्तान प्रेमं च्यापवीति चरु षमव
घ्रायान्वष्य प्राचीनावीती पूर्ववत् धुं धुं तां पितृन इत्यादि स्विधिः कमंडलुजलं पिंडे
नेनिनीयामुकशर्मन् श्चेति त्रिवपि पिंडेषु अथ्यं दानं ते ... नवादमेषा दत्वा ३०२

वा

भा०

यथा ४ वया [illegible]

सपद्र

अमुकशर्मन्नेतत्ते स्वधेति तथैवान्नं दद्यात्। अथ रतः पितरो वासो मानो तो न्यः स्त्रियो मे
सुड घ्रमिति प्रति पिंडं मंत्रावृत्त्या न च वासो दशां दद्यात् पंचाशद्वर्षाधिको [illegible] क्षेत्।
स्वप्रकोष्ठहृदयान्यतमं लोमवा दद्यात् केशिकूप वर्हणं निवेद्य। सव्योत्तराभ्यां हस्तां
जलिनाग्रेयाभिमुखः पिंडानुपतिष्ठेत मंत्रैः। नमो वः पितर इषे नमो वः पितरः ऊर्

256

जायनमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय स्वधा
वः पितरो नमो वः पितरो नमस्तातु स्माकं पितरः इमा अस्माकं जीवा वो जीवंतरह
संतस्याम। मनोन्वाहुवामहे नाराशंसेन ०॥ ऋचा ३। जीवं जानं सचेमहि इति। अथ
परेतनः पितरः सोम्यासो गंभीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। दत्वायास्मभ्यं द्रविणेह
भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत इति मंत्रेण पिंडानामग्रे याभिमुखं संकल्प्य उच्चाने
न हस्तेन चाल्ययेत्। ततः अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम्। ऋध्या

२

मा नऽ२ हें सि स्यो पा सूनो भिसमी पूर्णा चायदून विश्वं प्राधेवी पुनर्यांय मानं नंवार्जि हिं
लिम। अग्निर्मा तस्मा दूनसो गार्हपत्यः प्रमुंचतु कर्णोतु मामनेहसं भितिमंत्रं गार्हप
त्यपदर्हरितंज पत्नी। केचित्तु द्वाभ्यामेपिमं त्राभ्यामग्निमुपस्थानमाहुः ॥अथवि
रं मेयत्वापितर इनिमंत्रेण मध्यपिंडमादाय पुत्रयुत्र प्रास्ये पत्न्याप्राशायेत्। ओं
धत्तपितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं। यथा यमरपा असदिति मंत्रेण। अयं मंत्रः ॥
पत्न्याः। इतनोपिंडावसातिप्रणीतेवा क्षिपेत्। आसादितानां द्वादशपात्राणां मध्ये सू
द्धतोच्छिन्न बार्हिषि धर्मेक्ष पात्रां विनिपुत्त्र्याद् वशिष्टानि नावतेषां द्वंद्वं द्वन्द्वाः उस्मर्तः।
अवशिष्टमेव तत्पात्र सहा स्रुजोत। अत्र पित्रादिनामाद्यान्ते तत्तन्नाम स्थाने एतत्तद्
मास्यानंतरं तत्पितामह प्रपितामह इति शब्दाः क्रमेण पिंडदान मंत्रे प्रयोज्याः। एकस्य
द्वयोर्वा नामाज्ञाने पि यथास्थानं ततादि शब्द प्रयोगो ऽन्यत्र नाम प्रयोगः। अत्र पित्रादी
नां मध्ये एकस्य द्वयोर्वा जीवने तत्पिंडदानकाले पूर्वोक्त पिंडदानमंत्रेण स्वाहाकारांते

श्री

३५१ नत्री चरुद्देशो नाग्नौ सव्येन पाणिना पिंडहोमः कार्यः त्रयाणामपि पत्नीवन्ते होमानन्तरं एव पिंडपि
तृयज्ञः। अनाहिताग्नेर्वा पिंडपितृयज्ञस्य अन्येतु नत्री वंशमपि दद्यादिति तेः ।। पितृपितामह
257 दिति के वाशी यति त्रिभ्यो पि होम एव न पिंडदानं ॥ च पितामहस्य पित्रे पिंडं दत्वा द्वयोर्होमः
कार्य प्रपितामहस्याग्रयपाः पिंडः प्रपितामहस्य होमः ॥ होमे च यज्ञोपवीति सर्वेत्र इदं स्वाहा याकर
वा दनोऽध्येयं । अत्र च श्रपणहोमयोर् विकल्पमाहापस्तंबः । सोयमवैवि
अग्नौ हितस्यानाहिताग्नेरौपासनेऽथ पिंडहोम श्राति होमप्रणीते वा कुर्यादिति । तद्व्याख्या
रू दत्तः। या अनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्निस्थानीय औपासने श्रपणहोमौ भवतः । अथ
वा औपासनस्य एव श्रपयित्वा ततोग्निं दक्षिणाप्राचीं प्रणीय तस्मिन् कुर्यादि
त्यर्थः । एवं चौपासन एव होम अतिप्रणीतस्तु दृष्टार्थ इति केचित् । अन्ये तु श्रप
यित्वातिप्रणीय कुर्यादित्याश्वलायनोयं व्यसमभिहानात् संनिधानादति
प्रणीतस्य दृष्टार्थत्वाच्चातिप्रणीत एव होम इति हरदत्तोप्यमप्येवं । अत्र बहु लेख्यम

त्रिवृत्स्थालिप्रभृतिभ्यःश्रु होदनं तिन्दुमिश्रौदनेन पायसं च गृह्य पयित्वाऽतिप्रणयना
वा दिधेयामाज्यनिषेचनो तं हुत्वा च रुद्राय यं क्रमेणा जुह्यायोदितु द्वो स्याति प्रणीताः
यनः पश्चिमतो दक्षिणस स्थं क्रमणासा तद्दक्षिणतो अध्येजनात्रे नक शिपूप
बर्हिषा निधानादि अस्य मर्यादाकृत कान्नरकं नेय पाणिश्रो यथा तं हुत्वा च स्वाहा
ये क्रमेण पात्रांतरेषु स्थगुर्धस्य स्तो लं हुत्वा श्राचीनावीति अग्रो कारिष्य इ
लिपिन्यत्र ब्रह्माणं निखुत्वा प्याति प्रणीताप्रा विधायस्रु प सभायाय पृथ्वी ज्येनम
श्रपाउ पस्तीर्ये श्रु होदनमध्यादं गुष्ठ पर्वमात्रं मेक्षणेनावदाय पृषदी धर्घितथेया
वदाय हुत्स ताज्ञा स्थाप साज्ञं तथैवावदाय स्थाखीच यो भिष्ट स्थकृप्रथा
भिधायी वचं चैकवान मध्ये घायीउदीनतो मिस्य स्पर्चेस्य शंखः पितनः स्थि
धूपदं वें धुहोमे विनियोगः । ओं उदीनताम वयरकः ॥ स्वधानम इति मेक्ष
णानुकृत्वा पुनश्च रुद्राया सुर्ववदवदाया ओं इदं पितृभ्यो नरकः ॥ २ ॥

ना०

१२५८ आहं पितॄन्त्सुविदत्रॉं अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः। बर्हिषदो ये स्व
धया सुतस्य भजंत पित्वस्त इहागमिष्ठाः। बर्हिषदः पितर ऊत्य१र्वागिमा वो
हव्या चकृमा जुषध्वं। त आगतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात॥४॥
उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु। त आगमंतु त इह श्रुवंत्व
258 धि ब्रुवंतु तेवंत्वस्मान्॥५॥ आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृ
णीत विश्वे॥ मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम॥६॥
आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय॥ पुत्रेभ्यः पि ४८
तरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत त इहोर्जं दधात॥७॥ ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोनूहि
रे सोमपीथं वसिष्ठाः। तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु
॥८॥ एतोरपि स्वधा नमो नेः सम्मा हुतीः पूर्ववज्जुहुयात् पितृभ्य इदं न मम मे क्षे हे राज्या

८७

पिपद्ध निधानं न ॥ क्लिष्टिनां समुल्लिख्य चात्त्यति त्रणीनरवहोमइस्तु तं ॥ यद्वा पथा
प्र संदायं तिचार्यं वा कार्यः ॥ सकृदाच्छिन्नकुशोरच्य पिंडवर्हिर्यथा षका शोद्धियाचं ॥ तड
॥ पिंडनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ॥ काशेषु वा
तं ॥ ॥ पितृयमोत्तमे ॥
ऽ हूर्वीसकृ पवित्रेणयमेरम्यन्ते इति ॥ नाज्यदर्वी अतिदीर्घ्यदूर्वीः योनाहिताग्निसोपा
सनाग्निमाहृत्य नपितृकः सर्वस्यमापाणार्वणश्राद्धं पिंडपितृयज्ञाव्यतिषंगे
णाकुर्यात् व्यतिषंगो नामद्वयाविच्छिन्न विच्छिन्नसहानुष्ठानात्मकस्तं चावि ३
श्रोषः ॥ न च पार्वणश्राद्धं पिंडपितृयज्ञं च व्यतिषंगेणकुर्यादिति स्वकल्पे ध्या
धानान्वाचत नपितृयज्ञं कृत्वाब्राह्मणपायछोवाद्याच्छादनं तं श्राद्धं पुनर्विध्या
यानादिः पितृयज्ञजमेधणानुप्रहणमथ पार्वणमः श्राद्धं ड्डानादथोछ्यशे
षीकर्मेणासमापयेदिति क्रमः ॥ आहिताग्निस्तु सर्वधान्य धर्मे धार्मीवादक्षिणा
नुधीं १
८७

२५८ माघव(पिंड)पितृयज्ञं कृत्वा पार्वणां स्थालीश्राद्धं प्रयोगवत्कुर्यात्। तस्यकामे
श्राद्धप्रयोगं वक्ष्यामः॥ ॥इति श्रीप्रयोगतत्त्वे पिंडपितृयज्ञप्रयोगः।
अथाल्पवृक्षपत्रव्यूहात्पार्वणश्राद्धास्तुर्य अष्टकाप्रयोग उच्यते॥
शि हेमंतशिशिरयोस्तु मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु कृष्णपक्षे सप्तम्यादित्र्यहसाध्य
कु मष्टकाश्राद्धं कुर्यात्॥ अशक्तो माघमास एव कुर्यात्॥ तत्रायं क्रमः॥
षष्ठ्यां सायंहोमानंतरं सप्तम्यामेव वा प्रातर्होमानंतरं च देशकालौ संकी
र्त्य दर्शवल्लिख्यादीन्मातामहादीन्सपत्नीकानुद्दिश्य नित्यविधिरूप
मष्टकाश्राद्धं कर्तुकामः पूर्वेद्युः श्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणान्
निमंत्रणादि(क्षितं)पयासंकल्पांतं कृत्वा अग्नीन् सन्निधाय आग्निसंनिध
नादिपवित्रकरणांतं कृत्वा स्थाल्यां चरुम्पिंडपितृयज्ञवत्सस्य आ
यासाद्य स्थालीपुत्रीदिपवनादिषु तंडुलप्रक्षालनांतं कृत्वा तंडुलान्ह

त्रिष्टुप् अग्निर्देका होमे विनियोगः। ॐ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् त्र॰ कु॰ वा॰ स्वाहा॥१॥
ॐ अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान् त्र॰ कु॰ वा॰ इति द्वे ऋचौ हुनेत्॥२॥ ॐ यो ब्रो हमे
तचनवः शिवा नो वर्षाः शिवा यो भूमौ नन्वः। सं च स सो धिपतिः याप्या दानो हो या
चेद्दुणु वो दीर्घमायुः स्वाहा॥३॥ ॐ या नो यः पृथिवी शिवमेतव॰। अपो विद्युतः पर्जि
पांतु विद्युतः॥ स्वाहा॥४॥ अपोमयी प्रवहन्तु नो धियो धानास मुञ्जो एहन्तु पापं॥
मुर्त्तं सौविश्व दक्षं पुं विश्वमस्त॰ प्रजापति ऋग्ना॰ स्याहासनापि स्वाहा॥५॥ विश्व
आदित्या वसव श्व देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सन्तु॥ ॐ प्रजा मम तं पितृ मा
नः प्रजापति निर्मथिनमेधि इदयानु स्वाहा॥६॥ इति नैमित्तिके नेक श्चस्यापवित्रे
नो आहुती हुनेत्। प्रजापतेन हिरण्यगर्भः प्रजापतिः त्रिष्टुप्। अग्निर्देका होमे
विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेता न्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा॥ इति संस्थाहुतिं हु
त्वा सर्वप्रायश्चित्तं प्याद देवस्य दत्तं नमः मा लिप्त द्राग्यां गोलक्ष्यां स्विष्टकृतादि

भा० होमशेषं समाप्य स्वागतेनयाचेर्घ्यशेषसमनयनांतं कृत्वा। ब्राह्मणसन्निध
२६०। नेयां दिशि कुर्वं ओक्ष्य दर्भाग्राद्यव अथ मयाज्ञे सिंये प्रमु क्लि कृत्स्यपेधुदाना
दिपाणि शोधनांते कृत्वा शोधना दिन्नडुधस्यघनोत्तं कृत्वा पित्रर्थं ब्राह्म थो
णसमीपे उपविश्य नत्वा पर्युक्ष्य तत्र प्राचीनावीती दक्षिणाग्रान्दर्भा
नास्तीर्य मेक्षणाउपत्तीयमेक्षणेनैव द्विरवदाय पात्रस्थमवत्तं चाभिघा
२८० र्यसोमाय पितृमते स्वधानमइति पाणौ हुत्वा पुनः पूर्ववदवदायाग्नये कव्य
वाहनाय स्वधानमइति तथैव हुत्वा एवं सर्वत्र हुत्वा पात्रं। ततो द्वि
जाः हुतमन्त्रं भोजनेषु निक्षिप्याच्च स्य पूर्ववदुपविशेयुः ततः कालोन्न
परिविष्य शुद्धाभिरद्भिः प्रोक्ष्य पित्रादि दर्भान्तय त्वा पिंडदानकालेनु पू
र्व पश्चिमतो दक्षिणे रवे कृत्वा क्रमेण सकृदाच्छिन्नान् सर्वेषां तं सर्वे दद्या
१ आहवनीय अग्नये नास्तीर्य प्राचीनावीति हुत्वा पितृनवः सपत्नीकादि

सा।दि अभ्युपस्थानवर्ज्जं। द्विजोऽपि सर्वं नान्तं सर्वं दर्शश्राद्धवत्सव्येन।तदलाभे
वचनार्द्धमप्स्यतिलतर्पणं कुर्यात्।अत्र कामकाले विश्वेदेवौ इष्टिश्रा
द्धे चतुर्दश्यावष्टम्यां कामकालकौ विनिश्चितौ स्मृतौ। अत्र गद्यश्राद्धे नैव
कापमृतनाम्ना त्रीपाकेन वेति विवक्षा।श्रीधयाने पितृको भविष्यत्वात्स
नीसंयाऽऽनोह्यायनेव पथ्यवानुष्ठानं भावात्।एकेऽपि संप्रयोगेनो
क्तः॥ ॥इति श्रीप्रयोगरत्ने अष्टमीश्राद्धे मीश्राद्धप्रयोगः॥ छ॥
॥अथाष्टक्यान्वष्टक्यमाश्राद्धप्रयोगः॥ छ छ छ॥कर्त्तारो पूर्वेद्युः
पूर्वेद्युः कर्तुकाले प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीति द
क्षिणाभिमुखः सव्यं जानु आचाय्य पितृवर्गमसपत्नीकं मातृवर्गमानावर्गे च
सपत्नीकं च ध्यात्वा निर्दिश्य नित्यविधिरूपमन्वष्टक्यश्राद्धं पिंडापत्त
प्रशाम्य तिलपिष्टकपार्वणविधानेन हविषा श्रोत्रियाक

ष्येइतिसंकल्प्यनिमंत्रणादिद्वितीयसंकल्प्यांतंदर्शश्राद्धवत्तस्य। ब्राह्म
२६१ णान्सान्निध्याप्यदक्षिणाग्रकुशोद्देशेऔपासनाग्निंविधिवत्संस्थाप्य
परिसमूह्यप्राक्दक्षिणाग्रैःसमूलैर्दर्भैरेकंपर्यग्नीयास्मिन्प्रदक्षिणः।
261 परिस्तीर्येपात्रासादनार्थंदर्भानास्तीर्येचरुस्थालीचमसोलूखलमुस ल
लशूर्पप्रवालस्याजिनसलद्दिनच्चयेध्ममेक्षणकमंडलूनेकै
कशःआज्यपसंस्कारनासाद्यस्थालीपुद्वीहिप्रणयनादिनिर्वापप्रक्षालि
नांतंकृत्वास्थालीपुलंकृत्वाचरुंविभज्य।होमनीतिकुमिश्रौदनपा
प्रसंचश्रपयित्वाकिंचिदोहनायद्रवंमंडाख्यपात्रेतत्रेणादायसंप्रह
स्यापमितिप्रणायितत्रएववत्पारिस्तीर्यस्फेनवर्गेचयार्थंपश्चिमा
पर्वगाल्येस्याच्चयमुद्धिरच्यप्रसेकमाङ्जनपक्वस्यसकृद्दाक्षिणेने

२

वैकां ल्ने स्वोक्त स्वाध्याया मा ज्यं श्रिक्षा ओपासनासे दक्षिणतः ओशेषा
मायस्त्र चेणा ज्युमासाप चरुत्रयं प्रत्येकमभिघारापीयचरु दत्तु त्रास्या
ति प्राणितायेः पश्चिम नोदर्भेषु क्रमेण दक्षिण संस्थमासा घपदभिमिश्र
यवपिष्टरूप स त्रूप दधिमंथा ख्यात् मधु मिश्रयव पिष्टरूप स त्रू
त्रूमधुमंथा ख्यान् पाचइयं पे संस्थाप यदधिमंथस त्रूनौ पासने
धिश्रिस्या जिघार्यो रगुडान्यपाय सान् दक्षिण त आ साद्यो श्यंजनाज
प नव कशिपूपबर्ह णानां स्नेकस्यमौ पासनाये दक्षिण त आ सा घापित्र र्थं
ब्राह्मणानां स्वागत प चनादित्ती य निमंत्र णांतं कृत्वा पाद्यासादन
काले नैजसादिनानव सख्याकानि पात्राण्यासादये त्मानं दिवे वह चे
त्पापितामह प्रपितामह दिवे बहु चेवा नसंख्याकानि त दर्ग पात्राणि

२६२ आसादयेत्। दर्वीसंस्थानि पात्राण्यासादयेत्पात्राणि कुर्यात् प्रति
पात्रे दर्भत्रयं निधाय यज्ञं ले संपूर्य शंनोदेवीरिति मंत्रेण वै केवगपा
त्रस्थत्तत्तं सरुदनु मंत्र्यानिलोमीतिमंत्रे पाद्यात्रमातामहादिरूपाना
दिनाहितथापवित्रा पितृशब्दवनीपतिपात्रं मंत्राद्यस्यातिलानाविक्षिप्य
मं यवपुष्पाणि चनिक्षिप्य पितृपात्रं संपन्नधीयायथालिंगं अभिमृश्य द
र्भवत् पित्रादीनाममोत्रसर्वे कमुकावाधार्यपित्र्याएवीतिसर्वे कांना
मगोत्राण्युच्चार्य संपादितायः स्वधार्घ्याः इतितच्च पात्रेण च तत्पुरतः
यमपात्रे स्थापयेद् दर्शवत् पितृणां अर्घ्यदसाम्मातरिदंते अर्घ्यः स्वधा
नमो नमे स्याद् नामात्र वर्गीस्य द चामातामहवर्गस्य च दर्शवत्तत्त्वा।
सर्वचोत्तानपात्रस्थतत्तं पित्रा। देवपात्रेक्षिप्त्वा तेनकल्केन मुखं मं मा

३

श्री

स्वमेऽङ्गन्यासिवत्पात्रकरणादि पाणिश्रोधमोतं हस्त्या। चरुस्य याहृधिमे
धान्यं पात्रचतुष्टये क्रमेण हविः पृथक्पृथक्स्पृहतोऽस्तेस्त्या। चरुस्य यादृ
धिमेधा। ब्राह्मणाननुज्ञाप्य। यवापिलितैरुक्ते। अग्नौकरणीतायाथ्या। वि
मुपसमाधाय यमेक्षणाउपस्तार्य तेनोत्कृष्ट एवमाज्यक्रमेण हविः अनु
ष्टयस्यप्तस्य वीर्यो च्छवे पृथक्पृथगवदाय पात्रस्थं हविः अनुष्टयं पृ
थक्पृथगभिघार्य वत्तं चोभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधानम इ
त्यग्नौ दक्षिणादेशे जुहुयाद्दिदं सोमागोमस्वा पुनः पूर्ववद्दक्षिणाभागे हविः
अनुष्टयादवदायाग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति वह्नेरुत्तरभा
गे जुहुयादिदमग्नये कव्यो यज्ञोपवीती नदक्षिणमेक्षणमनु प्रहृत्योपस्प
र्श्याथ पाणिभ्यां हस्ताभ्यां परि विब्यहुताय शिष्टं पात्रचतुष्टये हविः

२६३ सर्ववर्गत्रयाद्विजभाजनभाजनेषु पितृपिण्ड्यान् सामादि संपन्नवचनांतैः
कृत्वा। पिंडांतमुधस्त्रयाश्चाह्वायसर्वेन्नेषु स्वाहाकारीचतुष्टयास्थितेरङ्गिश्चमु
ष्यं सर्वमधुमथाश्च प्रक्षिप्य पुनः प्रकारेणार्थसर्व सर्वस्मादन्नादुधृत्य
शेषं निवेद्य द्विजैरुच्चनापोशानहस्तप्रक्षालनेचलनेस्वधेमाचम्य।।
एवं संस्तीर्णेषु बर्हिषु शुंधंतां पितरः शुंधंतां पितामहाः शुंधंतां प्रपि
तामहाः शुंधंतां सपत्नीकामातृपितामहाः शुंधंतां सपत्नीकामातृ
प्रपितामहाः इतिमंत्रैः सतिलैः कमंडलुजलैर्निनयनं कृत्वा अकुं
वन्नधत्ताइत्यादिदर्शश्राद्धेवक्ष्यमाणं वैश्वादिदेवगणध्यानं कृत्वा।।
आर्द्रामलकमात्रान् मधुसर्पिस्तिलयुतान् च पिंडान् कृत्वा धू
याज्ञेनाभिघार्य परिनइत्यादिनायथालिंगं वर्गत्रयस्य पिंडरूपमें

मन्त्रमिस्कृ २ त्वा एवं कृत्वा पिंड निर्वपणं कृत्वा त्रिषु पिंडेषु पूर्वसंस्कृतमोदनाय
द्रव्ये निषिच्य कुशोदकं जाग्रग्नु पस्थानां कृत्वा वीजं मेदक्षाणितइति
२ त्रिधा कृत्यापि मशावान्नूहेन वर्गत्रयपितॄन् प्रत्येकं पाद्यं मध्यम पिंड
त्रयं पत्नीश्राश्राद्धिनो पिंडो दातव्या नादि शिष्टबोधिसजन्मोनं दूरविवर्त्य कृत्वा।
नदइत्येव वर्गत्रयस्य सतिलकेन पञ्चो कुर्यात्। मातृ द्विष्ये पिंडदानका
लेएन दास्मात्रमातृ यो यज्ञदेश्री देअमुकगोत्रेवसुरूपेये च याम
च्यान्वितिपिंड दाने कृत्वास्मन्मातृभ्यो यज्ञदाश्रीदाभ्यां अमुकगोत्राया
भ्यां अयं पिंडः स्वधानमोनमम मेनिवेध्यस्त्रागयायायो धिसुपदेरुद्र पदे
वा दत्तमक्षिणि यथा वास्मनमुच्चारयेत्। अथ्यञ्जन दाने यज्ञदेश्री
देहस्मत्त्रापाभ्यं जा था मिश्चिनेके स्स पेत्। अंजनदानेदाभिसंके

२६४ द्विचार पंडजनं क्षिपेत्॥ वासोदानेएतद्वः पितरोवासोमानोतोन्यत्पितरोयुङ्-
ध्वमित्यादिनासर्वासांवासोदद्यात्। एवं पितामहीप्रपितामह्योर्द्वित्वेपि॥
मातृबहुत्वेपिंडदानकौनकाले एतद्वायज्ञदेश्रीदेरुद्रेवसुकगोत्रावसुरू
264 पायेयपुष्मानत्रान्विति पिंडंदद्यात् अस्मन्मातृश्यो यज्ञदाश्रीदारुद्रदापुत्ये
येपिंडः स्वधानमोनमः मैगायायामित्यादिपूर्ववत्। अभ्यंजनदाने एवंव
त्॥ नामान्युक्त्वाभ्यंक्ष्व मिति तैलंक्षिपेत्। अंजनदानेइः धंइस्यंजनं म
त्रा स्त्याश्चयाखस्याइस्यवं द्विवानंक्षिपेत्॥ वासोदानेएतद्वः पितरस्त्या
दिमान्त्रहेनसर्वासांवासोदद्यात्। पितामहिप्रपितामह्योर्बहुत्वेप्येवंकु
र्यात्॥ सर्वेषुपिंडदानादिषुमात्रादीनांद्वित्वेएकनामश्चेचद्विवचनां
तेन चनाम निर्देश्यं॥ बहुत्वेएकनामत्वेबहुवचनांते॥ अत्रयद्यपि
५

सप्तम्यादितिथित्रये श्राद्धकर्त्तव्यतोक्ता तथापि गृह्यसूत्रे अष्टमीपू
र्वकादृष्टपक्रमणात्पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति स
प्तमीनवमीश्राद्धयोर्न स्पष्टमुपलब्धिर्व्याकरणात् । तस्या एव सांवत्स
रिकवदपराह्णव्यापित्वाद्यधिकं स्यात् तच्चोपाधिचार्येण दर्शितो येन स
प्तमीनवमीश्राद्धं पूर्वेद्युः परेद्युश्च कार्ये न तु नियमेन पराह्णाधि
क्याद्धिकं स्यात् तच्चोपाधिचार्यमिति । यदि मार्गशीर्षादिचतुर्षु म
लमासः स्यात् । न तदाष्टकमासस्यैवाष्टकाः कार्याः नतु मलमा
से । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपि तिसृचतुर्गृह्यपाद्धिस्याद्याकार
कौलौक्षेयं । अष्टकाश्राद्धकल्पोपसंख्यानायतदुच्छ्रः । कूर्मपुराणे ।
त

२६५

यस्य ने प्रति गच्छे पुनरष्टकाभिन एडिनाः ।। मोघास्तस्य वे साशाः पत्रे
हच्च सर्वं शाद्वनितत्र रूकन पो प्रायाभिन मुभिधाने ।। इभिर्यं भिर्जे पे
मंत्रेशानयानंतुतद्दिने ।। अन्वष्टक्यां य वीदाम्रन्यं सं ए र्णं यां तिसर्व
देति ।। ७ ।। ७ ।। ।। इति श्री प्रयोगवल्लेअन्वष्टक्यप्रयोगः ।।
।। अथाष्टकाविद्धति भ्रन्नमाघावर्षश्राद्धप्रयोगः ।। ७ ।।
तेच्च भाद्रपदपक्ष महालयाख्ये समम्यादिष्टु त्रिषु हः सकअष्टका
वत्सर्वे कुर्यादितिवनिरुन्नः ।। हन दत्त स्कन चैव पक्ष मघा युक्तका
यांत्रयोदश्यां संकल्प विधानेन मघावर्षाख्यं श्राद्धमित्याह ।
।। ।। ।। इति मघावर्षश्राद्धप्रयोगः ।। ७ ।। ७ ।।
अथ प्रतिमास समपन पक्ष श्राद्धं ।। प्रतिरूपक पक्षं प्रति
पर